ШКОЛА НАД МОРЕМ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Про Олегову зустріч з Кажаном і про те, як Олег знаходить листа

Кам'янистою стежкою поспішав додому старий Кажан. Дув пронизливий вітер, і внизу, за скелями, глухо шуміло море. Назустріч зривався сніг і колов голками обличчя. Швидко вечоріло. Кажан поспішав, і його ціпок дрібно стукотів по камінню.

Біля Слобідки стежка круто пішла вниз і стало дужче чути гуркіт моря. Під горою блиснуло світло в рибальських будиночках. Вітер збивав Кажана з ніг, але він уперто йшов уперед, стукаючи товстим ціпком.

У Слобідці Кажана не любили, а діти його боялись. Він самітно жив на колишній дачі пана Капніста. Коли Капніст після революції втік за кордон, на його дачі залишився Кажан. Кажуть, що він був у пана за домашнього вчителя і вчив двох панських дітей.

Кажаном його прозвали в Слобідці. У нього були великі вуха й гострі очиці під волохатими бровами. Кущики волосся визирали в нього з колючого носа, з вух, росли на довгих кістлявих пальцях.

Про цього відлюдного старого переказували різні химерні чутки. Казали, що він у темні ночі вилазить на горище і тоді звідти чути моторошні крики сича. З усіх кінців Слобідки озиваються тоді інші сичі й летять на той поклик до Кажанового горища. А баба Лукерка розповідала, ніби на власні очі бачила Кажана пізнього вечора між камінням на березі морському. З моря раптом вийшов чорний чоловік з бородою до колін і, взявши Кажана за руку, щез із ним між скелями.

Рибалки сміялися з цих дурниць — чого, мовляв, не вигадають на чоловіка! Він, правда, трохи дивак, химерний і відлюдний, але ж напевне не водить компанії ні з сичами, ні з бородатими дідьками, які вилазять з морської глибини…

Кажан не пішов головною вулицею Слобідки. Він навмисне завернув у глухий провулок поза городами, щоб ніхто-ніхто його не побачив цього пізнього вечора. На це були у Кажана свої особливі причини. Але йому не вдалося пройти непомітно.

Назустріч, висвистуючи, наближалась чиясь постать. Кажан на самісінькі очі насунув облізлу хутряну шапку. Та це не завадило йому впізнати у стрічному одного з школярів.

Школяр цей був учень шостого класу Олег Башмачний. Він теж упізнав Кажана. Збентежений такою зустріччю, хлопець ледве не впустив хлібини, яку ніс із крамниці.

Кажан дуже рідко з'являвся на вулицях Слобідки, але раз чи двічі на рік він брав свій ціпок і рушав за п'ятнадцять кілометрів до міста. Що він робив у місті, до кого ходив — нікому не було нічого відомо. А коли нічого не відомо, тоді з'являються різні чутки, і цікаві починають висловлювати свої здогади:

— А чи немає в нього в місті якихось родичів?

— А чи не ходить він у місто до церкви?

— А може, він робить фальшиві гроші й носить їх збувати?

Як оселилася в колишньому панському будинку галаслива школа-семирічка, Кажан прийшов до директора і попросив дозволу залишитися жити в будинку, обіцяючи за те виконувати обов'язки садівника. При

школі був великий яблуневий сад, і Кажан виявив себе справді гарним садоводом. Йому дали маленьку кімнатку на другому поверсі.

На першому поверсі, перші двері з коридора ліворуч, жив шкільний сторож Данилич. Але Кажан цурався людей, до Данилича ніколи не заходив і, коли не було роботи в саду, цілими днями сидів, замкнувшись у своїй кімнатці.

— Кажан, справжній кажан! — говорив про нього Данилич і незмінно при цьому спльовував.

Розгубившися від несподіваної зустрічі, Олег зупинився і тісно притулився спиною до парканчика, даючи Кажанові дорогу. Той хутко пройшов мимо, зігнувшись, піднявши комір пальта. Затих удалині дрібний стукіт його ціпка.

Олег ніс додому хліб і думав про таємничого Кажана. Про те, що з цієї зустрічі почнуться для Олега такі незвичайні й хвилюючі події, хлопець, звісно, не знав.

Широка смуга від освітленого вікна перетинала провулок. Тут жив Олегів однокласник Сашко, Марини Чайки син. Олег уже хотів, пустуючи, зазирнути у вікно, коли раптом побачив на землі зігнутий удвоє конверт. Конверт був запечатаний. Хлопець підніс його ближче до світла і побачив на ньому закордонні марки. "Головний поштамт. До запитання. Вячеславу Романовичу Дземидкевичу", — прочитав він.

Хутко-хутко застукало серце, і Олег відчув, як від хвилювання зашарілося в нього обличчя. "Вячеслав Романович Дземидкевич..." Адже це, здається, справжнє прізвище Кажана? А може... може, Олег помиляється? І чому тут оці незнайомі закордонні марки?

Хлопець стояв, крутячи в руках конверта. Коли це справді прізвище Кажана, то... в руках Олега зараз велика таємниця. Звичайно, таємниця.

На іншому Олег ніяк не погодиться. Значить, Кажан одержує якісь листи? З-за кордону?

І зненацька нова думка з'явилась у Олега. І як він про це не догадався відразу? Безсумнівно, листа тільки що загубив старий Кажан! Напевне, він і до міста ходив, щоб одержати його. Ну, звичайно, до запитання на головному поштамті! Адже ж у Слобідці поштамту немає, є тільки невеличка поштова філія. Старий Кажан ніколи не одержує в Слобідці ніяких листів. Мабуть, він чомусь не хоче, щоб хтось знав про ці листи…

Коли ось так Олег Башмачний міркував, здалека знову почувся квапливий і дрібний стукіт товстого ціпка. Кажан повертався. Кажан поспішав.

Олегові раптом стало страшно. Пустинний провулок, пізній час, сердитий гуркіт моря внизу… Цей лист і таємничий, відлюдний Кажан!..

Хлопець добіг до першої хвіртки й штовхнув її. Рука з листом сковзнула вниз, квапливо намацуючи кишеню. Стукіт ціпка по мерзлій землі наблизився, і Олег, причаївшись за дощаною хвірткою, побачив темну фігуру Кажана. Він хутко йшов, щохвилини нахиляючись, обмацуючи кожний клаптик мокрого паперу, який траплявся йому випадково на дорозі. Олег із завмиранням серця зрозумів, що Кажан шукає загубленого листа.

Перша думка хлопця була — вийти й віддати знахідку. Але непереможна цікавість і страх — стати зараз віч-на-віч із Кажаном — змусили хлопця залишитись на місці.

Десь недалечко гавкнув собака. Він почув Олега. Це було невеличке чорне цуценя, але на диво зловредне. Вся його поведінка вказувала на цілком неприхований намір — пересвідчитись, з якої матерії пошиті в Олега штани.

— Цюця! На! На! — пошепки, майже одним диханням, покликав хлопець. Але з цієї спроби вгамувати цуценя, нічого не вийшло. "Цюця" зайшлася таким верескливим гавканням, що хоч вуха затуляй.

Кажан зупинився і пильно подивився на хвіртку. Олегові здалося, що його зараз буде викрито. Цієї миті він усе б віддав за те, щоб бути вдома, сидіти за столом біля привітної лампи і готувати уроки.

Кажан постояв, послухав і, напевне, вирішив, що собака схвильований саме присутністю його, Кажана. Ще з більшою увагою почав він шукати далі.

Перечекавши, доки Кажан зник за рогом, Олег вийшов із своєї схованки. Він вирішив дістатися додому іншою дорогою, щоб знову не потрапити на очі старому. Хлопцеві здавалося, що Кажан тільки глянувши на нього, відразу дізнається про листа.

Олег перемахнув через кілька парканів і опинився на Головній вулиці Слобідки. Головною вона називалася через те, що тут була сільрада, поштова філія, лікарня і крамниця. Але й на Головній було порожньо. Цього пізнього січневого вечора ніхто не хотів виходити на вулицю, на пронизливий вітрюган. Навіть крамницю вже зачинили. Зовсім близько, внизу за скелями, море з ревом штурмувало прибережне каміння.

Олег побіг. Вітер ярословиво тріпав поли кожушка. Олег біг, притуляючи однією рукою хлібину до грудей, а другу тримаючи в кишені, де шелестів таємничий лист.

Ось тут треба звернути з вулиці на стежку, а вона вже приведе до домівки. Сумно тут. Стежка йде повз городи, а на городах шемрає сухе бадилля і на просторі в темряві свистить, як розбійник на битому шляху, оскаженілий вітер. Найкраще, звичайно, бігти, заплющивши очі. Тоді не так страшно. Але Олег пригадав, що йому ні в якому разі не можна бути

боягузом. Хіба він не готує себе на відважного дослідника арктичних просторів? Адже він буде наймолодшим у світі капітаном могутнього криголама. Це вирішено твердо й безповоротно.

Олег навмисне затримався на стежці, з викликом подивився в очі темряві і навіть відкотив комір кожушка. Дми, вітре, хапай за груди суворого арктичного капітана! Що йому, звиклому до шалених штормів північного моря!..

Ось і рідний будиночок. Його стіни складено з жовтого морського каменю, дах з червоної черепиці. Він стоїть на горбочку, і навіть здалека, з моря, його легко впізнати. Віконця світяться. Яке ж це тепле, привітне світло! Мабуть, мати ніяк не дочекається з хлібом свого сина...

Ось і ґанок. Олег підійшов ближче. І зненацька хоробрий дух арктичного капітана з переляку опинився аж у п'ятах. На ґанку сиділа нерухома темна постать. Хлопець легко впізнав у ній старого Кажана.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Знайомить читача з Василем Васильовичем та з іншими героями повісті

Коли Василь Васильович відчинив кватирку, в кімнату разом з важким гуркотом моря влетіли холодні краплини. Вони бризнули Василеві Васильовичу просто в обличчя, але він не витер їх. Він виставив у кватирку свою сивувату голову і так якусь хвилину стояв, вдивляючись у темряву, прислухаючись до бурі.

"Еге-ге, на морі справжнісінький шторм, — подумав він, — навіть сюди вітер доносить бризки. Ну, не хотів би я в таку годину гойдатися на хвилях!"

Вітрюган куйовдив Василеві Васильовичу волосся, кидав йому у вічі сніжинки і солоні бризки, але він спокійно стояв, намагаючись розгледіти в темряві білу піну розгніваних бурунів.

Будинок, де жив Василь Васильович, директор Слобідської семирічки, стояв біля самісінького моря. З ганку будинку тихої ясної години можна спостерігати, як біля берега, між камінням і зеленими водоростями, плавають прозорі медузи і повзають краби.

Василь Васильович любив море — і тихе, і розгніване, любив його і влітку, і зимою. Може, буряне море він любив навіть більше, ніж спокійне. Все життя Василя Васильовича пройшло в боротьбі. Знав він і царську тюрму, і в засланні був у далекому Тобольську.

Лампа з зеленим абажуром освітлює круглий стіл з купою шкільних зошитів і всю невеличку кімнату з етажеркою в кутку, шафу з книжками, карту земних півкуль на стіні. Поряд з етажеркою націлилась у стелю довжелезна підзорна труба на залізному триніжку. Василь Васильович жартома зве її телескопом, і це, мабуть, найдорожча для нього річ у кімнаті.

Директор школи захоплюється астрономією. Влітку, тихими зоряними ночами, він виносить свій "телескоп" на ґанок і сміливо наводить його, ніби жерло гармати, на небо. Він заглиблюється в далекий і недосяжний світ. Зорі, зорі, зорі мерехтять перед його очима, таємничі планети проходять свою путь. А недалеко внизу тихо зітхає сонне море, ледь-ледь булькає між камінням вода...

Зараз неба не видно, чорний морок висить над землею, гримить прибій і скаженіє вітер. Василь Васильович повертається до столу. Розтріпане вогке волосся прилипло до лоба, а на губах застигла спокійна, якась внутрішня усмішка. Він сідає за стіл і присуває до себе купу зошитів. Треба перевірити, як написали учні диктант, — Василь Васильович не тільки директор, він викладає в шостому класі українську

мову й літературу. Але він знає не тільки свій клас, він знає в обличчя кожного учня в школі. В дев'ятнадцятому році у Василя Васильовича померли від тифу дружина й син. З роками стерлося почуття горя, в гомінкому дитячому колективі він знайшов тепер нову сім'ю.

Перший зошит не приніс задоволення Василеві Васильовичу. Зошит належав Галині Кукобі. Вже велика ляпка просто на обгортці неприємно вразила директора. Він не чекав такої неохайності від завжди акуратної Галини, дочки слобідського лікаря. Коли ж Василь Васильович почав перевіряти диктант, він не повірив своїм очам. Майже в кожному рядку була помилка! "Бур'ян" без апострофа, "почуття" з одним "т", а слово "дозвілля" і зовсім схвилювало Василя Васильовича. Воно мало такий вигляд, наче тільки що вийшло з госпіталю на дерев'яних милицях. І справді — "дозвілья",

— Знак пом'якшення! Га? "Дозвілья"! — розводив руками директор школи. — Що ж трапилось?

Василь Васильович не мав сумніву — з ученицею дійсно трапилось щось негарне. Він пригадав, що на диктанті Галина була чомусь зажурена і наче пригнічена. І тепер директора хвилювали вже не помилки, а ті причини, через які хороша учениця так погано написала диктант.

Василь Васильович лаяв себе за те, що тоді ж, після уроку, не поговорив з Галиною. Адже ж і тоді він помітив незвичайну зажуреність дівчинки.

Директор дивиться на ляпку, на сторінку з підкресленими червоним олівцем помилками, дивиться на скалічене "дозвілья" і зітхає. Ці помилки тривожать його, за ними він бачить щось більше. Василь Васильович уже переконаний у тому, що в Галини якесь горе.

— Завтра ж треба поговорити з нею, — вголос каже директор. І його слова глухнуть під стелею. Від несподіваного звуку людського голосу, здається, здригається в кутку мовчазна підзорна труба. Гуркоче за вікнами прибій.

І ще був один зошит, над яким сидів того вечора, замислившись, Василь Васильович. І в цьому зошиті були помилки, але цілком іншого характеру. Видно, що власник зошита завжди кудись дуже поспішає, коли не на ділі, то в думках, але поспішає страшенно. Видно, що він дуже заклопотаний, у нього є, напевне, справи далеко важливіші, ніж оцей диктант.

Зошит належав уже знайомому нам Олегові Башмачному. Йому ніколи було написати повністю навіть своє прізвище, і на зошиті стояло: "Оле Башм". В його диктанті рясніли слова з пропуском літер, слова, в яких хтось відкусив кінець, і вони мали такий вигляд: "велосипе", "годинни", і ще було тут якесь чудне і вже зовсім незрозуміле слово — якесь "чкурало".

На цьому "чкуралі" спіткнувся навіть досвідчений у подібних таємницях Василь Васильович. Дуже шкода, що він не був редактором піонерського журналу. Багато слів з Олегового диктанту можна було б умістити в такий журнал як цікаві головоломки.

Безумовно, Олег Башмачний блукає думками в якихось далеких заповітних краях. Він часто замислюється, тоді його очі оповиває туманна поволока: видно, що хлопець палко мріє про щось прекрасне і, може, недосяжне. Не раз у школі на перерві нишком спостерігав Олега Василь Васильович. І говорив з ним, розпитував тепло, по-дружньому. Але мовчить Олег. Затаїв щось у своєму серці й мовчить.

Часто, ніби скинувши з себе мрійливі сни або уявляючи себе героєм якихось подій, Олег Башмачний, мов лев, кидався на товаришів. Він розпочинав бійку і, розпалившись, уже не пам'ятав, де він і що з ним.

Тоді в учнів вискакували синяки під очима, вони ходили з ґулями, а Башмачного кликали до директора. Не знав ще тоді Василь Васильович, з якою заявою прийде до нього Олег. Та про це пізніше.

Інші зошити трохи заспокоїли Василя Васильовича. Він поставив дванадцять "відмінно" і вісім "добре". І коли б не "погано" в Олега і "дуже погано" в Галини Кукоби, Василь Васильович відчував би цілковите задоволення. Не знав директор школи, що цього пізнього вечора (було вже дев'ять годин) Олег Башмачний блукає біля його будинку, дивиться на освітлене вікно кімнати і, не сміючи зайти, тремтить і від холоду, і від страху.

Скінчивши переглядати зошити, Василь Васильович узявся до книжок. Він розкрив свою улюблену "Астрономію", але мусив вийти на дзвінок у коридорі й відчинити двері.

Двоє школярів і піонервожатий Максим ускочили в коридор. Вони справді вскочили, наче за ними гнались вовки. Але причина такої жвавості була в холодному вітрюгані з добрячою порцією колючого снігу. Хлопці добре намерзлись і, опинившись у теплому коридорі, насамперед енергійно взялися розтирати задубілі пальці.

Незабаром усі троє сиділи в кімнаті й навперебій розповідали Василеві Васильовичу про чудесну ідею, яка виникла в повній натхнення голові Сашка Чайки.

— Ви пробачте, що ми так пізно зайшли до вас, — почав піонервожатий.

— Але ж треба було зайти, неодмінно треба! — доповнив Сашко.

— Ідея! Ідея в Сашка Чайки, Василю Васильовичу! — поспішав розповісти меткий Омелько Нагірний. — Ми вирішили організувати…

— Якийсь новий гурток? Чи не так? — усміхнувся директор школи, лукаво позирнувши на Омелька. — Може, це буде гурток вивчення кратерів на місячних вулканах? Що? Ні? Ну, тоді, напевне, гурток по відшукуванню на березі Чорного моря єгипетських мумій? Знову не вгадав?

І, не витримавши більше свого підкреслено поважного, удаваного тону, Василь Васильович весело засміявся. Він чудово знав цього невгамовного Омелька Нагірного. Той завжди мугикав якусь пісеньку, завжди витанцьовував (і до того ж принципово на одній нозі), але найголовніше те, що Омелько Нагірний — організатор і незмінний голова різноманітних чудернацьких гуртків у класі.

Це він організував "Гурток новітніх методів здування й удосконалення шпаргалок". Як керівник цього гуртка, він мав свого часу не зовсім приємну розмову з директором, і гурток помер безславною смертю. Зате інший організований Омельком гурток — "Таємна ліга боротьби з суєвір'ям" — тримався місяців зо два і загинув тільки завдяки зраді секретаря "ліги" Яші Дерези, який посварився з Омельком.

— Ну, виходить, що не вгадав? — сміявся Василь Васильович.

— Не вгадали, ніяк не вгадали, — засміялись і хлопці.

— Літературний журнал! — вигукнув Сашко Чайка.

— О! Журнал! Чудово! — і очі в директора враз набрали серйозного вигляду. — Ну, це вигадка вже не Омелькова. Це, напевне, ідея Сашка Чайки. Молодці! Гарна справа!

Всі четверо почали захоплено обговорювати, які розділи матиме майбутній журнал.

Сашко, звичайно, наполягав на тому, щоб кожний номер заповнити оповіданнями й віршами. Головне — віршами.

— Ну аякже! — сміявся піонервожатий. — Сашкові не дай обідати — і нічого. А не дай олівця й паперу — помре! Слово даю — помре!

— Тільки ти щоб самостійно, — зауважив Омелько. — Щоб не було так, як у Пушкіна. А то скажуть — здув.

— Ні, в Сашка не буде так, як у Пушкіна, — запевнив піонервожатий. — У Пушкіна краще виходило. Згодний, Сашко?

— Може б, і відділ астрономії відкрити? — податі думку Василь Васильович. — Яка це цікава наука, друзі мої! Яка наука!

Коли б надворі не завивала буря і коли б це був не січень, а травень чи липень, Василь Васильович, безперечно, запросив би своїх гостей на ганок. І обов'язково там же з'явилася б і підзорна труба. І обов'язково Василь Васильович запросив би своїх гостей подивитися в трубу на місяць та на планети. Але цього вечора директор школи тільки рукою махнув: "Яка наука! Хіба, мовляв, про неї розповіси кількома словами!"

Василь Васильович мав приховану думку, що журнал захопить і Омелька Нагірного. Таким чином, це відвертатиме Омелькову увагу від організації різних "таємничих" гуртків і "ліг" і скерує енергію хлопця на інші корисні справи.

В школі й зараз працює кілька гуртків, і зовсім не "таємничих", а таки справжнісіньких, як, наприклад, драматичний або гурток юних винахідників. Усе лихо в тому, що Омелько цих гуртків не визнає. Йому обов'язково треба якусь "таємничу лігу". Отже, Василь Васильович дуже зрадів, коли побачив, що Нагірний зацікавився журналом.

Омелько тут же заявив, що до першого номера журналу він подасть цікаву наукову статтю, таку цікаву, якої ще й на світі не було. Але даремно хотіли присутні довідатись, які ж питання висвітлюватиме стаття. Хлопець рішуче заявив, що це поки що секрет.

— Знову таємниця? — похитав головою Василь Васильович. — Ти, Омельку, зробиш незабаром таємницю навіть із своїх старих черевиків!

Була одинадцята година ночі, коли справу з виданням журналу було цілком обговорено. Вирішили, що журнал матиме такі розділи: 1) романи, повісті, оповідання й вірші; 2) статті на політичні теми; 3) статті наукові; 4) піонерське життя; 5) життя шостого класу; 6) астрономія; 7) шаради, шашки й шахи; 8) карикатури.

На редактора одноголосно висунули кандидатуру Сашка Чайки. Він — поет, сам пише вірші, і кращого редактора, звісно, не знайти.

Членами редколегії обрали Омелька Нагірного і Яшу Дерезу, якого тут, у директора, зараз не було, але хлопця хорошого, відмінника в навчанні і винахідника.

Школярі пішли, а піонервожатого директор попросив залишитися.

— Що ви думаєте про Галину Кукобу? — спитав він. — Чи не помітили ви в поведінці дівчинки якоїсь зміни?

І коли піонервожатий розповів, що Кукоба останні дні ходить чомусь засмучена і байдужа до всього, Василь Васильович з гуркотом присунув стілець ближче до піонервожатого.

— От ви, товаришу Чепурний, сказали — "чомусь засмучена". Ви не знаєте — чому? А про це я й хочу довідатись від вас, Кукоба — піонерка, кому ж і знати свою піонерію, як не піонервожатому! Сьогодні за диктант Галина Кукоба одержала "дуже погано".

— Як! Кукоба? Погано? Відмінниця Кукоба?

Піонервожатий скочив з місця і збентежено дивився на директора. Він не міг збагнути — що ж трапилося з Галиною?..

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Про "арктичного капітана", який боїться йти додому і потім дізнається про велику таємницю

Побачивши на ґанку свого будинку темну постать Кажана, Олег скам'янів. У хлопця не було сумніву, що старий навмисне чекає його приходу.

Кажан сидів нерухомо. І зненацька глибоке зітхання, ніби стогін пораненого вовка, вихопилось у нього з грудей. Цей звук наче повернув Олегові свідомість. Хлопець навшпиньках позадкував на город.

Незабаром він опинився аж біля моря. У квартирі директора школи світилося. Першою думкою Олега було зайти і віддати знайденого листа Василеві Васильовичу. Кажан одержує якісь листи з іноземними марками, пильно приховуючи це від людей. Хто пише Кажанові і про віщо? Безперечно, тут є якась таємниця, і її викриє він, Олег Башмачний!

Нарешті трапилась хлопцеві нагода стати героєм!

Правда, це не те, що зробитися полярним капітаном і знайти в Арктиці невідому землю. Ні, старий Кажан — це не Арктика. Але викрити Кажанову таємницю — це теж чудовий вчинок! Ого, хай зуміє це зробити хтось із школярів! Може, на це здатний Сашко Чайка? Або, може, Галина Кукоба? Ні, куди їм!..

Але… навіщо ж віддавати лист Василеві Васильовичу? Хіба в Олега немає ножиць, щоб розрізати конверт і прочитати листа? Хіба, нарешті,

цю операцію не можна зробити без жодних інструментів, орудуючи виключно пальцями? І яке тут буде геройство — віддати директорові школи знайдений лист?

Тут навмисне докладно розповідається про ці Олегові думки й почування, бо, коли б хлопець повернув листа Кажанові або віддав його директорові школи, тих страшних подій, які трапилися потім, могло б і не бути.

Тремтячи від холоду й хвилювання, Олег сів на круглий камінь. Бризки від прибою рясно кропили хлопця, біла піна на гребенях морських бурунів здавалась у темряві стовпищем якихось розлючених тварин. Олег не знав, що йому робити. Йти додому — страшно Кажана, адже він сидить на ґанку, чекаючи, напевне, Олегового повернення. Зайти до директора — соромно й нема чого.

Хлопець сидів на камені біля моря, сидів у гнітючій темряві й мимохіть уявляв себе полярним мандрівником, якого захопила пурга. На тисячі кілометрів навколо — безмежні пустельні сніги і крига, і він один-однісінький, загублений у цьому мертвому просторі. З кожною хвилиною гаснуть останні сили. Вони догоряють, як сірник, тануть, як віск. Ось недалеко, за сусіднім каменем, гаряче дихання. Білий ведмідь почув свою жертву. Ще хвилина, ще мить… Білий ведмідь усе ближче й ближче… Ось він підвівся на весь зріст і впав просто на Олега…

Олег раптом чує, як крижані струмки побігли йому за комір. Шторм з кожною хвилиною міцніє, далі сидіти тут не можна. Хлопець устає. Котра година? Куди йти? Де стежка?

У вікні директорової квартири блимає світло. Ага, значить, треба — ліворуч. Так. Олег іде вгору. Ось і Головна вулиця. Куди ж далі?

Хлопець зупиняється. Зненацька він відчуває, що почервонів. Навіть холодні кінчики вух — і ті розігрілись від припливу крові. Олегові спало

на думку — що б це сказали його товариші, коли б дізналися, як він блукає нічними вулицями, боячись зустрітися з Кажаном? Який сором! Арктичний капітан боїться старого Кажана!

"Чого його боятись? Що він може мені зробити? Може, він і не чекав мене, а просто випадково сів відпочити на ґанку? "

Так міркуючи, Олег рішуче попрямував додому. Якщо Кажан і досі сидить під дверима, Олег підійде і суворо й твердо запитає, чого старому треба. У всякому разі, коли трапиться яка небезпека, можна гукнути, почують батько й мати і вискочать на допомогу.

Думки в Олега були страшенно хоробрі, але серце стукало часто — мабуть, воно не дуже слухалося міркувань свого господаря.

Обережними кроками наближався Олег до домівки. Він не йшов, він крався навшпиньках. Ґанок порожній. Кажана немає. Олег зітхнув з полегкістю.

Як же затишно й тепло здалося хлопцеві в знайомих кімнатках! І навіть шкільні книжки й зошити — і ті такі любі й рідні! І навіть задачник — і той такий хороший-хороший!

Мати трохи побурчала, що син так довго десь блукав, але хлопець і слівцем не натякнув про свою пригоду. Таємничий лист хвилююче шелестів у кишені. Батько пильно фарбував біля печі у сіро-зелене півметрову пеламіду — дерев'яну рибу, що нею лякають скумбрію і заганяють у сіть. Чути було, як гуде в димарі вітер і дрібно, жалісно цокотять залізні заслінки.

— У, завиває! — відірвавшись од роботи, прислухався батько. — Кімбур зірвався з цепу, а йому навперейми — молдавка[2]. Все змішалося, нічого не розбереш…

Башмачний був головою рибальської артілі в Слобідці. Він високий, чорноусий і суворий на вигляд.

— Сину, а ти не бачив сьогодні Кажана? — раптом спитав він.

Олег з несподіванки впустив з рук книжку. Він допитливо дивився на батька. Невже йому щось відомо?

— Ба… бачив.

— Бачив? Казали люди, що він сьогодні до міста пішов. У таку негоду й молодому важко йти…

Ні, батько нічого не знає. Просто так спитав, з цікавості. А Кажан сів на ґанку просто відпочити. Звичайно, так. Олег сам чув, як зітхнув старий. Авжеж, наче стогнав. А може… може, він отак журився за листом?

— Тату, а як справжнє прізвище Кажана?

— Навіщо він тобі здався, той Кажан? Уламок імперії і панський лакуза. Дземидкевич.

Так, Дземидкевич. Тепер сумніву немає. Лист адресовано Кажанові. Дземидкевич!

Олег пішов у закуток, за піч, і там обережно розірвав конверта. В конверті був лист. Хлопець поклав його між сторінками задачника й повернувся до столу.

Тепер на черзі стояло важке завдання — непомітно прочитати листа. Нервове тремтіння пробігало в Олега по тілу. Він увесь був напружений, як струна. Чекати до завтрього не можна. Олег сів за стіл і розгорнув

задачник. Між сторінками лежав білий аркушик паперу. Його не можна було назвати листом. Це швидше — записка. Всього кілька рядків, писаних чорнильним олівцем.

— Що з тобою, Олег? Ти наче сам не свій.

Мати любовно поклала синові руку на лоба.

— І лоб ніби гаряченький. Чи ти не застудився?

Олег ледве встиг перегорнути. сторінку й накрити листа. Мати нічого не помітила.

— Отака тепла зима цього року і раптом — на тобі, сніг і шторм! — обізвався батько. — Проте нічого, після шторму риба краще ловиться. Це вже я на факті перевірив.

Він говорив про свої рибальські справи, розповів про найкращого бригадира Марину Чайку, яка зараз поїхала в Москву. Олег уже двадцять разів устиг прочитати записку, вивчив її напам'ять і остаточно переконався, що лист справді ховає в собі велику таємницю.

Тепер, коли таємниця була в Олеговій жмені, хлопець зненацька відчув себе на диво спокійним. Водночас Олег відчував велику гордість, що так уміло розв'язав справу, і тепер… тепер він знає, що робити.

В кількох рядках було сказано більше, ніж у великому листі.

Звісно, лист потрапив до Олегових рук випадково, та не в цьому справа. Інший повернув би листа Кажанові — і все. Але він, Олег, не такий. О, він не дурень! І тепер він дізнався про велику-велику таємницю.

Олег відчув себе героєм. Він з жалістю і навіть трохи зневажливо подумав про своїх товаришів: "Нещасні зубрьожники! Хіба вони здатні на геройські вчинки? Взяти хоча б Сашка Чайку. Думає, що коли він відмінник і пише вірші, то вже й перший у класі! Зубрьожник! Не знаю, чого йому так посміхається Галина Кукоба — дружбу закручує..."

Згадка про Галину дала новий напрямок Олеговим думкам. О, буде час — усі взнають, хто такий Олег Башмачний! І тоді до нього підійде Галина і про віщось запитає. Може, про те, яке завдання треба розв'язати на завтра. Але він, Олег Башмачний, чудово знає, що це тільки привід, щоб потоваришувати з ним, з героєм. І він скаже їй: "Галино, а чому це ти питаєш мене? Адже ти можеш спитати про це Сашка Чайку. Він же — відмінник, а я — що?.." Тут Галина почервоніє й тихо відповість: "Ти — герой, і я хочу дружити тільки з тобою".

Короткі, квапливі рядки знайденого листа маячать у Олега перед очима. Він наскрізь бачить захований у них таємний зміст. Тепер не можна ловити гав. Те, про що довідався Олег, вимагає від нього рішучих дій. Але треба все пильно обміркувати. Діяти доведеться вночі. Жодна душа не повинна знати, про що іде мова в листі!

Незрозумілий звук за вікном примусив Олега тривожно нашорошитись. Було так, ніби хтось обережно шкрябнув по шибці.

Батько теж почув цей звук і, відклавши набік пофарбовану пеламіду, тихо спитав:

— Чули?

— Може, кішка? — сказала мати.

Та цієї миті у вікно хтось постукав.

— А глянь лишень, Олег, хто там, — вимовив батько і встав із стільця.

Олег підійшов до вікна і, глянувши на вулицю, відсахнувся. Під вікном стояв старий Кажан. Він підняв руку і, наче пазурами, шкрябав пальцями шибку.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Мати Галини Кукоби захворіла

Галина підійшла до дверей і прислухалась. Мати все ходила з кутка в куток і все щось думала, думала. М'який килим на підлозі робив її кроки глухими, ледве чутними, але Галина звикла ловити кожний звук за дверима, там, у маленькій кімнаті матері.

Дівчинка постояла, послухала і, зітхнувши, пішла до етажерки, де лежали її книжки й зошити. Вона знайшла "Географію частин світу" й сіла до столу. Вона дивилась у книжку, але в очах стояли сльози, і літери розпливались, нічого не можна було прочитати.

— А мама все ходить і ходить, — прошепотіла дівчинка. В кімнаті не було нікого, крім неї, але Галина шепотіла так, наче розповідала комусь про свої почуття.

— І вже й на мене мама кричить і не пускає до себе...

Це почалося зовсім недавно. Ще восени мати була така весела і щодня ходила купатися, хоч і вода вже холоднішала і птахи летіли в теплі краї за море. А коли подули вітри, мати зажурилась.

Раніше вона ходила дивитись, як випливали в море рибальські шаланди, як випинали білі груди вітрила. Навіть вітри навчилась називати по-рибальському. Знала, коли дме молдавка, коли широкий.

Широкий — це вітер з моря. І навіть північно-східний кімбур любила, хоч рибалки тоді й лаялися, бо не можна в таку негоду пливти в море.

А потім усе змінилося. Виявилося, що в. матері відкрилася тяжка хвороба і їй треба їхати до великого міста лікуватися. Галина пам'ятає, як за обідом батько зненацька звернувся до матері:

— Далі чекати не можна, ти зовсім перевелася. Завтра ж тобі треба їхати.

У матері синці під очима і очі глибоко запали. Вона промовила:

— А що... що, коли мені там скажуть: "Надто пізно, тепер уже ніщо не допоможе..."?

— Шуро, — сказав батько, — невже ти така легкодуха?

Мати нічого не відповіла. Вона дивилась кудись перед собою, наче бачила щось крізь стіни кімнати.

Сумно, непривітно стало в будинку.

Мати замкнулась у своїй кімнаті й цілий день нікуди не виходила. Галина чула, як вона ходила з кутка в куток, ось так, як зараз. Пізно ввечері приїхав батько з лікарні і довго лагідно умовляв матір.

Галина прислухається. Надворі свистить вітер, і десь далеко глухо шумить море. Розгорнута книжка лежить на столі, але дівчинка не може зібратися з думками, їй до болю шкода матері. І чому вона все ходить і ходить? Бідна вона, бідна!

Дівчинка схопилась і підбігла до вікна. Вулицею прогуркотіли колеса, хтось зупинився біля ґанку. З вікна ґанок добре видно, але зараз

густа темрява владно обгорнула всю землю, і даремно вдивляється Галина в чорний морок.

Напевне, це приїхав тато. Так, це він. Він увіходить у передпокій і скидає пальто.

— Тату, тату, чому ти так забарився?

Дівчинка стоїть на порозі кімнати, проміння від електрики ллється з відчинених дверей у півтемний передпокій. Тато скинув пальто, він увіходить у кімнату і ставить на стілець свій жовтий чемоданчик з хірургічними інструментами.

— Забарився, доню, — каже він скоромовкою, — три серйозних операції зробив сьогодні, дочко.

Галина бачить, як батькові очі турботливо зупиняються на зачинених дверях маминої кімнати. Батько такий стомлений.

— Як мама? — тихо питає він.

Галина мовчки киває головою на зачинені двері, і на її віях блищить зрадлива сльоза. Батько наче не бачить своєї дочки, не бачить її схудлого, зажуреного личка. У нього інша турбота, інші думки. Він підходить до дверей і тихо стукає. Ніякої відповіді. Батько стукає ще раз.

— Шуро, відчини!

Тоді за дверима чути швидкі приглушені кроки, цокає ключ, і на порозі з'являється мати. Вона в халаті, заплакана і незачесана.

— Шуро, соромно, — каже батько. — Доки це буде? Візьми себе в руки.

Він заходить у її кімнату, і Галині чути їхню розмову.

— Як ти не розумієш, Шуро? Наука могутня. Тільки не треба гаятись, здоров'я втратити легко… Ось сьогодні привезли з Чабанівки рибалку — він упав на камінь і тяжко розбив собі голову. Я зробив операцію, і він тепер житиме, Шуро. Я витягав із страшної рани уламки кісток і знав, що на ґанку лікарні стоять його дружина й син і плачуть. Операція пройшла вдало, але коли б його привезли на годину пізніше, порятунок уже був би неможливий.

Галина яскраво уявляє цього рибалку. Його везуть на шарабані в лікарню, він лежить на соломі, все обличчя у нього в крові. В головах у рибалки сидить син і рученятами витирає сльози. Довго чекає на ґанку лікарні дружина рибалки з сином, і не знають вони обоє, чи буде живий їхній татко. І ось виходить на ґанок Галинин батько в білому халаті й каже: "Ваш татко тепер житиме".

— Я буду там зовсім одна, — каже мати. — Нікого з вас не буде біля мене — ні тебе, ні дочки… І коли я зрозумію, що порятунку для мене вже немає…

— Шуро, тебе врятують, — палко і переконливо промовив батько. — Я не ховаю від тебе — можливо, що потрібна операція. На жаль, я сам не зможу її зробити.

— Ти боїшся, що я помру у тебе на операційному столі і ти…

— Ні, ні, я вже казав тобі — потрібна спеціальна апаратура, мені не доводилось робити таких операцій.

— І він мені скаже: "Пізно!"

— Шуро, як тобі не соромно!

— Ти мене не розумієш. Я не про себе турбуюсь. Я думаю про Галину. Коли що трапиться зі мною, як вона це тяжко переживатиме. Ти знаєш її ніжну, вразливу натуру.

— Так. Саме тому ти повинна негайно їхати. Ти будеш не сама. У клініці тебе оточать піклуванням, увагою. Мені боляче, що я не маю змоги поїхати з тобою, бути біля тебе. Але ти розумієш — мене чекають тут десятки людей, яким потрібна моя допомога, і від мене залежить врятувати їх…

Галина яскраво уявила матір у палаті в лікарні.

Вона лежить на ліжку, вкрита білим простирадлом, і чекає операції. І навіть відомий професор не зовсім певний, що йому пощастить врятувати матір.

Мати думає про неї, Галину, про батька, яких залишила в далекій Слобідці біля моря, і невідомо, чи вона знову побачить їх.

Дівчинці здається, що батько приховує всю правду.

Може, справді у матері немає надії на видужання? Ні, навіщо б тоді батько посилав її на операцію до відомого професора? Мабуть, ще є надія. Та яка ж, мабуть, ця надія маленька!..

Дівчинці стає холодно і страшно від думки, що, може трапитись, вона вже ніколи не побачить матері.

Ні, краще не думати про це. Треба заглибитись думками в інше, забутись…

Годинник у вітальні хрипло б'є дванадцять. Галина перелякано дивиться на підручник. Як швидко минув час! Вона не встигла вивчити жодного рядка з географії! Завтра вихідний день, але ж школярі йдуть завтра в гості до прикордонників. Не може ж Галина сидіти вдома! Залишається вільний ще один вечір.

Галина зітхає. Вона покладала на завтрашній вечір великі надії. "Річ у тому, що однокласниця Галини, Люда Скворцова, дала їй учора стару й заяложену книжку з цікавими малюнками. Книжка звалася "Княжна Джаваха" Чарської. Скворцова сунула в руки Галині книжку й сказала:

— Цікаво до смерті! Коли не прочитаєш, будеш дура з плюсом.

Галині немає ніякої охоти бути дурою навіть без плюса, але можливо, що "Княжну Джаваху" на деякий час дівчинка все ж таки відклала б. Річ у тому, що Галина тільки-но розпочала читати "Мертві душі" Гоголя. Проте випадок, який стався на уроці німецької мови, остаточно зміцнив тверде рішення Галини прочитати "Княжну Джаваху" якнайшвидше, відклавши набік і Гоголя, і Пушкіна, і всіх інших класиків.

Трапилося так, що Ольга Кирилівна, вчителька німецької мови, випадково побачила у Галини книжку Чарської.

— Хто тобі дав цю "Джаваху"? — спитала вона.

— Це я дала їй прочитати, — призналась Скворцова.

— Це твоя книжка?

Скворцова кивнула головою.

— Я знайшла її в запічку. Мати лагодилась розпалювати нею в грубці.

— Твоя мати, Скворцова, знайшла гарний ужиток для тієї книжки. Як вам не соромно витрачати час на такі нікчемні книжки? Щоб не сміли читати з цієї книжки жодного рядка! Я не хочу навіть у руки брати цю гидоту! Тут ще "ять" і "твердий знак" у кінці слів надруковано. Ач до чого дійшли — читати Чарську! Подякуйте, що я нічого не скажу про цей випадок директорові. А тобі, Кукоба, я доручаю цю книжку знищити. Даєш мені слово?

— Да… ю.

Ця коротка розмова з Ольгою Кирилівною збудила в Галини незвичайну цікавість до письменниці Чарської, твори якої соромно читати ученицям.

Галина дала слово Ользі Кирилівні знищити "Княжну Джаваху", і не може бути ніякого сумніву, що Галина це зробить. Але ж треба визнати, що вона нікому не давала слова знищити книжку раніше, ніж її прочитає. Це цілком збігається з наміром Галини Кукоби особисто пересвідчитись у тому, що твори Чарської справді нікчемні.

Після уроку Скворцова підійшла до Кукоби.

— А що, не я тобі казала? Ученицям не можна читати — значить, щось там є… Ду-уже цікаво! Не прочитаєш — будеш дура в квадраті… А тоді можеш і знищити. Мені що — я вже прочитала, "слава аллахові", як пише Чарська.

З маминої кімнати вийшов батько. Не глянувши на дочку, він мовчки пройшов у свій кабінет. Галина закрила географію і тихо попрямувала в спальню. Вечір пропав даремно. Невивчений урок породжував неприємне, турботне почуття. І завтра… завтра знову доведеться сидіти над географією замість того, щоб читати "Княжну Джаваху".

Галина роздяглась і лягла в ліжко. Під вікном свистів вітер, і десь жалібно скрипіли віконниці. Дівчинці пригадався вірш Сашка Чайки про осінь:

Риплять віконниці од вітру, Холодна осінь дощова…

А далі… як же далі? Забула…

Галина починає пригадувати. Але сон підкрадається до неї, повіки стали такі важкі, наче хто причепив до них олов'яні кульки.

І раптом дівчинка широко розплющує очі і, підвівшись на ліжку, напружено прислухається. Вона ясно чує за стіною приглушений плач. Це плаче в своїй кімнаті мати.

Хутко пройшов через вітальню батько. До Галини долітають його слова:

— Шуро, заспокойся. Так же не можна. У тебе нерви… Заспокойся…

Галина чує, як батько пішов у кухню й поніс матері води. Дівчинка лежить, широко розплющивши очі. Їй робиться страшно, вона вся тремтить. Їй спадає на думку, що мамі, напевне, гірше і вона може померти. Дівчинка зривається з ліжка й босими ногами лопотить по підлозі. Вона намацує пальцями штепсель і вмикає електрику. Синє світло м'яко заливає кімнату. Годинник за дверима б'є годину ночі…

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Івасик чув нічні постріли на морі

Коли Сашко Чайка повернувся від Василя Васильовича, йому відчинив двері дід Савелій.

— Полуночники, полуночники, — забурмотів спросоння дід. — Як домовики, ночами вештаються…

Дід зігрівся на теплій лежанці, йому неохота було вставати, і тому він ще довго бурмотів, перевертаючись з боку на бік.

— Полуночники… Одне слово — полуночники… Напевне, Сашко зовсім розбуркав діда, бо він зненацька підвівся на лікті й спитав:

— Як надворі? Чую, чую, гуде… Завірюха, га? Нехай, це добре. Гримить море? Чую, чую, гримить… Кидає хвиля? Га? Це добре, Сашко, я й кажу — так і треба, добре…

— Холодно, дідусю, надворі. Змерз.

— Га? Чую, чую. Ото й добре, кажу. Ти замічай, Сашко, — рибалкою будеш: тепла зима цього року, давно такої не було, і от пеламіда біля берегів об'явилась. Га? Пеламіда, кажу. Ти замічай — вона, ця пеламіда — як тобі сказати? Ну, скажімо, як морська щука. І влови погані будуть. Га? Чую, чую… Вона, ця пеламіда, до нас від турецьких берегів припливає. Як тепла зима, вона й пливе до нас. Отож. І всю скумбрію розгонить. Уся скумбрія тоді від наших берегів тікає… А захолодало — це добре, це — погибель для пеламіди.

Сашко роздягся й скочив на ліжко. Та до нього озвався молодший брат, семилітній Івасик:

— Сашуню, де ти був?

— Надворі був. У директора школи був.

— А журавлів бачив?

— Які тепер журавлі? — засміявся Сашко. — Тобі приснилось, Івасику?

— Приснилось, — погодився Івасик. — І лелеки не бачив?

— Лелеки тепер далеко, у теплих краях.

— І журавлі?

— І журавлі. За морем.

— А мати скоро приїде? Я вже скучив…

Сашкова мати повезла в Москву від рибальських артілей округи рапорт про завершення плану улову риби. Коли Марина від'їздила, дід Савелій підійшов до неї і сказав:

— Ну, Марино, ось таку дочку, як ти, я й хотів собі мати на старість. Так можеш і керівникам партії сказати: "Я дочка Савелія Чайки, і звуть мене Марина, а прізвище теж Чайка". Га? Отож так і скажи. І ще скажи — привіт від діда Савелія. Він, мовляв, коли ще був молодим, теж був найкращим рибальським бригадиром.

Дід поцілував дочку і сховав у рукав старечу радісну сльозу.

Все це пригадалось Сашкові, коли Івасик спитав його про матір. Де-то зараз мати Марина? Може, у Кремлі, де горять п'ятикутні зорі з самоцвітів…

І так яскраво уявив собі Сашко Кремль і п'ятикутні зорі, і матір — таку веселу і в отій спідниці, яку вона вдягає тільки у великі свята. Так уявив, що вже несила була мовчати. Слово тулилось до слова, виростали цілі рядки, і вже складався вірш:

Гуркочуть заводи могутні,

Співає могутня земля,

І зорі горять п'ятикутні

На вежах високих Кремля.

— Про віщо ти там шепочеш? — обізвався з лежанки дід Савелій. — Га? Чую, чую… Полуночники, полуночники…

Він щось забурмотів, позіхнув — сон перемагав діда. Сашко почав думати про журнал. Він уявляв собі обкладинку — обов'язково в фарбах, і щоб було на ній море, а на морі човен з вітрилом. Можна, щоб у човні сиділи піонери, ніби катаються. Тільки для зими, мабуть, таку обкладинку не можна. Яке там катання — он як завиває буря! Узимку — школа. Може, намалювати школяра? Або, може, ученицю?

З темряви випливає обличчя Галини Кукоби. Вона посміхається й питає: "Вивчив уроки?"

Сашко пригадує, що вже кілька днів, як Галина ходить чомусь зажурена, і скільки він не питав її — не признається, тільки плечима здвигне: "Ні, чому ж? То тобі так здається". Ні, не здається. Сашко знає, що не такою була Галина раніше…

Увесь рід Чайок з діда-прадіда — рибалки. Дід Савелій посивів на морі, Сашкова мати, Марина Чайка, — найкращий бригадир у рибальській артілі. Батько Сашків, теж рибалка, чотири роки тому загинув під час шторму. Є ще в Сашка старший брат Лаврін, він хоч і не рибалить зараз, але теж на морі і вдень і вночі. Лаврін Чайка зараз служить у Червоному Флоті, він — прикордонник, пильнує радянського кордону.

За вісім-десять кілометрів від Слобідки, десь за обрієм, проходить на морі радянський кордон. Вдень і вночі сторожові прикордонні катери, гостроносі й сірі, як щуки, ріжуть непривітні морські хвилі. Ворог хитрий. Темрява ночі, наче димова чорна завіса, легко може сховати шаланду або човен із диверсантами. Всього за кілька десятків кілометрів береги чужої держави. Темної буряної ночі треба особливо пильнувати. Ворог не боїться розгніваних морських бурунів. Йому безмежно страшніший грізний голос на містку сторожового катера: "Наказую зупинитись!" Йому страшна сліпуча ріка блакитного світла радянського прожектора. Ворог боїться світла, як боїться сонячного дня летюча миша — кажан.

За вікном завиває буря, і Сашко згадує брата Лавріна. Напевне, він зараз на катері, стоїть на вахті і напружено вдивляється в нічний морок, а може, катер наздоганяє шпигуна, порушника кордону, і братова рука сторожко застигла на холодній сталі кулемета.

Сашкові здається, що це не брат, а він сам на катері відбуває вахту і пильнує ворога. А на морі така буря, що стогне радіощогла на палубі і могутні хвилі гойдають стальний катер, мов колиску: вгору — вниз, вгору — вниз.

Сашко вгрівся в теплому ліжку, і не море його гойдає, а ліниві й солодкі хвилі міцного сну…

… Ще не було, мабуть, півночі, коли прокинувся раптом Івасик, наймолодший член в родині Марини Чайки. Йому приснилось, що його улюблений щиглик у клітці раптом засвистів так пронизливо, що забриніли шибки у вікні. Івасик вдивлявся в темряву широко розплющеними очима. За вікном свистів вітер. В кімнаті чути спокійне дихання сонного брата й діда Савелія.

Івасик лежить і думає — чому це так засвистів щиглик? А може, він і не свистів, може, це тільки приснилось?

— Діду! Дідусю! — покликав він. — А чи є у щигликів щигляча мова? А чи балакають, дідусю, морські свинки? Діду, дідусю! Я чув, як вони балакають: пі-пі-пі…

Дід Савелій спав. Івасик прислухався до його сонного дихання й зітхнув. І навіщо люди вночі сплять? Вночі стільки цікавого — можна дивитися, як блищать зорі, як викочується з-за моря величезний жовтогарячий місяць, можна слухати, як між скелями в кущах шелестять їжаки.

Івасик слухає голосіння бурі й думає: "Бідні бички, бідні краби — як їм холодно в морі! Бідні акули — плавають собі, плавають у холодних хвилях… Дід Савелій каже, що в нашому морі акул немає, але це невірно. Мабуть, десь є хоч одна, хоч поганенька акулка. Обов'язково треба, щоб була. Так далеко цікавіше".

Хлоп'я знову згадує про свого щиглика. Чи не холодно йому в хижці? Нічого дивного немає — щиглик не вкривається теплим дідовим кожухом. Правда, у пташки є пір'я, але як там воно гріє? Хай би в діда Савелія був такий кожух — не хутряний, а на пташиному пір'ї, чи не танцював би в ньому дід тропака?

Міркування цілком справедливі, отже, зрозуміло, що, турбуючись за щиглика, Івасик устав з ліжка. Тихенько рипнули двері. З темної хижки на Івасика війнуло духом сушеної калини. Але до калини домішувалися інші запахи — з хижки било гострим духом звіринця.

Хлоп'я засвітило недогарок свічки і в самій сорочині незабаром опинилося в хижці. Тут справді був "звіринець", і малий Івасик був його господарем. У тому кутку, де весною стоїть сито і в ньому сидить на яйцях квочка, тепер притулилась дерев'яна клітка з морськими свинками. Стривожені світлом, звірятка заворушились, збилися в одну купку. Дід Савелій каже, що ці створіння хоч і звуть "морськими", але він за все своє життя не стрічав у морі жодної такої свинки.

Івасик цілком підтримує дідову думку, що ці свинки і плавати, мабуть, по-справжньому не вміють. Це напевне так. Одну морську свинку Івасик довго й пильно оглядав, проте не знайшов у неї не тільки плавців, але взагалі ніяких натяків на будь-які пристрої для швидкої плавби.

На клітці з морськими свинками стоїть скляна банка з піском. Коли вірити запевненням Івасика, в банці, зарившись у пісок, зимують аж дві ящірки. Перевірити це неможливо з причини неймовірного галасу, який здійме директор звіринця, обвинувачуючи вас у порушенні спокійного сну його вихованців.

І, нарешті, останній експонат — щиглик у клітці. Івасик підняв угору руку з недогарком, щоб краще роздивитись свого улюбленця. Щиглик стояв на одній ніжці на перекладинці. Він спав, сховавши під крило голівку. Невідомо від чого — чи то йому снився страшний сон, чи, може, від холоду — щиглик дрібно тремтів усім своїм маленьким тільцем.

Як досвідчений господар, який знає, що йому треба робити, Івасик поставив недогарок свічки на глиняну долівку. З гака на стіні він зняв старий дідів піджак і з усіх боків обгорнув ним клітку. Пташка прокинулась, застрибала з перекладинки на перекладинку. "Так ось не буде холодно, — подумав хлопчик. — Спи, щиглику, спи..."

Зненацька він зупинився, прислухаючись. Крізь завивання вітру і шум моря Івасик ясно почув далекі глухі постріли. Він кинувся в кімнату й відчинив кватирку. Холодним струмком влетів у хату вітер і зашелестів на Сашковому столику папером. І знову долинули звуки далеких пострілів.

— Сашуню! Стріляють, стріляють! На морі!

Сашко прокинувся і побачив біля себе схвильованого Івасика.

— Стріляють! На морі! — безперестану повторював хлопчик.

Сашко скочив з ліжка. Він висунув у кватирку голову й напружено слухав. Якусь хвилину чути було тільки пронизливий свист вітру і шум прибою. І раптом десь далеко на морі прокотився короткий дріб кулемета.

Вітер підхоплював приглушені звуки далеких пострілів і з лютим посвистам зникав з ними в нічній темряві…

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Розмова Кажана з Олегом.

Оповідання про порушника радянського кордону

Коли Олег побачив за вікном Кажана, хлопця пронизала думка, що старий якимось чином довідався, де подівся його лист, і тепер йому все відомо. Значить, не випадково сидів він на ґанку! Кажан полює тепер на Олега, наче на куріпку.

— Хто там? — спитав батько.

— Ка… Кажан… — прошепотів Олег.

Хлопець побачив, як на батьковому обличчі з'явився вираз незвичайного здивування.

— Кажан? Ти кажеш — Кажан?

Батько притулив лоба до шибки й гукнув:

— Чого вам треба?

Що відповів Кажан, того Олег почути не міг. Але батько повернувся до сина і ще з більшим подивом, навіть трохи розгублено, вимовив:

— Він просить тебе, Олег, вийти до нього на ґанок.

Олегові зробилося раптом жарко, потім холодно. Він не пам'ятає, що відповів батькові, як накинув на плечі кожушок. Розлючений холодний вітер стрибнув хлопцеві на груди. Стукнули за спиною двері, і Олег опинився на ґанку.

Після світла його очі нічого не могли розібрати в густій темряві, яка сунула з усіх боків — чорна, волохата, як вовна. І дивно — знову незвичайний спокій опанував хлопця. Тільки на скроні швидко пульсувала гаряча жилка.

Біля ґанку почулись важкі кроки, і ось ціпок застукав по східцях. Чорна постать старого Кажана з'явилася перед хлопцем. Олегові здалося, що він відчуває на своєму обличчі гаряче дихання непроханого гостя.

— Це я тебе зустрів, хлопче, на вулиці?

Кажан поклав руку на плече Олегові. Хлопцеві здалося, що та рука холодна, мов камінь, і мертвий холод з неї проходить крізь кожушок і пронизує все тіло.

— Я не помилився — я тебе зустрів на вулиці…

Олег мовчки кивнув головою.

— І хочу тебе спитати — ти нічого не знайшов увечері?

Кажан говорив з присвистом, може, в нього був такий зуб в роті з дірочкою, що свистів. Олег мовчки заперечливо похитав головою.

— А може, ти знайшов на вулиці лист? Мій лист!

Кістляві пальці Кажана вп'ялися в плече.

— Ти знайшов лист? Кажи!

— Нічого я не знаходив! — ураз відчайно гукнув Олег. — Кажу — не знаходив!

Він схопив Кажанову руку і рвучко скинув її з свого плеча.

Кажан стояв, ніби про щось міркуючи. Невідомо, чи повірив він Олегові, чи ні. Але ось старий стрепенувся, і незрозумілий вигук злетів з його губ. Вітер приніс з моря звуки далеких пострілів. Глухо прокотилася, наче розсипаний горох, черга з кулемета…

Це були ті постріли, що їх чули малий Івасик і Сашко.

Кажан ураз наче виструнчився. Він напружено ловив далекі звуки пострілів. Минула якась хвилина — і він квапливо кинувся східцями з ґанку. Його ціпок хутко й тривожно застукав по кам'янистій стежці, яка вела вниз, до моря…

Наступного дня був чудовий ранок. Вітер стих, на небі блукали хмари, повітря було насичене тією теплою вогкістю, яка йде з моря і віщує теплі дні, нестримну відлигу.

Прибій ще шумів, одна за одною набігали високі хвилі, але не було вже в їхньому розгоні дикого гніву розбурханої стихії.

Олег прокинувся радісний і бадьорий. Наче й не траплялося з ним учорашніх пригод. Лист Кажана був схований в надійному місці між старих зошитів, аж на дні глибокої скриньки. І цей лист ховав у собі велику таємницю, яку викрив він, Олег Башмачний, і він же скористається з тієї таємниці для виконання свого відважного наміру, своєї заповітної мрії!

— Вставай, лежебоко, — сказав добродушно батько, — та розкажи ще раз, про що ти гомонів учора з Кажаном.

— Та я ж кажу, тату... Причепився він до мене за якийсь лист. А я того листа... того листа — той... і в вічі не бачив.

Через годину він уже був у школі, де зібралося чимало школярів з двох останніх класів. Це — старшокласники, не якісь там новачки або дрібнота молодших класів. Олег дуже пишається з того, що він у шостому класі, а значить, теж "належить до старшокласників. Сьогодні ж, згадуючи про лист і викриту таємницю, хлопець почував свою зверхність над усіма товаришами. "О, скоро ви всі почуєте про Олега Башмачного!" — думав він, задерикувато поглядаючи навколо.

Незабаром учні вирушили з школи і організовано, по двоє, вийшли на вузьку дорогу над морем. Попереду йшов піонервожатий з учителькою географії. Євгенія Самійлівна була дуже весела, раз у раз озиралася й жартувала з школярами. Учні її любили, хоч і називали часто між собою "скоринкою". Річ у тому, що вчителька географії дуже боїться собак (а собаки в Слобідці справді презлющі!) і ніколи не виходить на вулицю, не маючи в кишенях достатнього запасу хлібних скоринок. Слобідські собаки чесно приймають цю данину від Євгенії Самійлівни і часто супроводять її вулицею до школи.

Піонери йшли в гості до прикордонників. Застава № 2 морської прикордонної охорони знаходиться в чотирьох кілометрах від Слобідки. Йшли весело, співаючи пісень.

Лише Олег не співав. Він думав про те, чого так схвилювали Кажана постріли на морі. І хто стріляв?

Поряд з Галиною Кукобою йшов Сашко Чайка. Його теж цікавила ця нічна стрілянина. Він розповідав про неї Галині, але дівчинка ніяких пострілів не чула.

— Побачу брата Лавріна, обов'язково розпитаю! — казав Сашко. — Лаврін, напевне, знає, що трапилось. Але я тобі, Галино, скажу і без Лавріна: не інакше, як порушників кордону ловили!

— Страшно, Сашко.

— А мені нічого. Не страшно. Тільки одного разу було страшнувато. Це торік, як мене кликав з моря батько.

— Ой, Сашко!

— Ні, нічого. Це, звичайно, так здалося. Хіба може кликати втопленик? Може, вітер між скелями свистів. А то кажуть — є морський дідько. Він, буває, сурмить вечорами. У нього така сурма є — з морських черепашок. От повидумували! А для чого?

— Може, для того, щоб було страшно.

— А от червонофлотцям ніколи не страшно. Хоч яка буря й ніч, а вони на сторожовому катері випливають у море.

— А ти, Сашко, попливеш?

— Попливу.

— А я з парашутної вишки стрибну.

— А чому ти така стала... якась така...

— Яка?

— Не смієшся. Сумна.

Сашко помітив, як Галина при цьому запитанні схилила голову, зів'яла.

— Ти ж мене вже питав...

— Питав... Позавчора. А ти...

— А я — нічого. Буває, Сашко. Ось і пристань видко. А твоя мати ще не повернулась?

— Ще. Я лежав учора й думав, Галино. І так у мене склалось. Вірші:

Гуркочуть заводи могутні,

Співає щаслива земля,

І зорі горять п'ятикутні

На вежах високих Кремля.

А далі — немає. Я на цьому місці про інше подумав. Про журнал. І ще дід Савелій обізвався, перебив мені вірша...

Непомітно дійшли до довгих білих будинків застави. Вірніше — це пристань, але її всі називали "заставою". Прикордонники ще здалека побачили дітей і вже йшли назустріч. Сашко шукав очима брата. Ось і Лаврін. У нього така весела білозуба усмішка, що хочеться самому

сміятися з кожної дрібниці й пустувати. У нього через плече ремінець з гармонією, і раптом він заграв: "Через доли, через гори йшла дивізія вперед". Піонери підхопили пісню і заглушили безугавний шум прибою. З піснею ж увійшли в ленінську кімнату. Лаврін сів біля Сашка й обняв його. Лаврінова рука була така міцна, і від його одягу, здавалось Сашкові, пахне солоним вітром, морським простором.

Начальник застави дякував школярам за зв'язок з червоними бійцями. А далі він сказав таке, що дуже схвилювало всіх піонерів. У них так радісно заблищали очі, що, напевне, світили б уночі, як світлячки. І всі так плескали в долоні, що дзеленчали шибки у вікнах.

Начальник застави сказав:

— У нас є дуже чудовий вітрильний човен "Буревісник". Ми вирішили подарувати його школярам того класу, який найкраще закінчить цей учбовий рік. Отож, любі піонери й школярі, міцно тримайте руля, щоб бути кращими з кращих!

Школярі збуджено загомоніли.

— У нас є ледарі, — хвилювалась Люда Скворцова. — Хіба ми через них зможемо одержати човен? Виключити їх, та й усе!

— Е, Людо, — сказав піонервожатий, — виключити легко. В тому ж і справа, що треба ледарів перевиховати. Щоб не ганьбили всього класу…

Яша Дереза від імені піонерів і всіх школярів обіцяв бійцям-прикордонникам учитись тільки на "відмінно". Потім він відкрив картонну скриньку, яку тримав у руках, і вийняв з неї невеличку модель військового корабля.

— Міноносець! — гордо сказав Яша. — Звичайно, сам зробив.

І, повернувшись до товаришів, попросив:

— Хлопці, принесіть води, пустимо його.

— Ну, що там — знаємо, що буде плавати, — гукнув Омелько Нагірний.

— Ні, це не звичайний міноносець, — сказав Яша. — Принесіть води!

У його голосі забриніли тверді нотки. Незабаром принесли з кухні велику алюмінієву миску з водою і поставили її на стіл.

— Тільки не лякатись, — попередив Яша.

Це ще більше розпалило цікавість присутніх. Тісним колом усі обступили стіл. Яша одійшов у куток кімнати, в його руках тепер був ще якийсь прилад із шнуром, він увімкнув електричний струм, щось покрутив у своєму приладі й гукнув:

— Міноносець повертає ліворуч!

І дійсно, невеличка модель військового корабля в мисці з водою слухняно повернула ліворуч.

— Міноносець — задній хід!

Модель зробила те, що наказав їй винахідник. Але це ще не все.

— Ворог — праворуч! — гукнув Яша й перевів важелець у своєму приладі.

Ту ж мить з ілюмінатора "міноносця" вилетіла довгаста кулька. Вона стукнула в бік алюмінієвої миски і враз вибухнула.

— Міна! Міна! — вихопилось у присутніх.

Залунали захоплені оплески, начальник застави підійшов до Яші й сказав:

— Ну, Яшо, вітаю тебе. Чудова модель. Взагалі управління по радіо на відстані — надзвичайно цікава справа. Будеш наполегливо вчитися — з тебе вийде, напевне, видатний винахідник.

Дуже швидко й весело минув час. Сашко навіть забув, що хотів розпитати Лавріна про нічні постріли. Та сам начальник застави розповів про це. Він говорив про те, яким треба бути пильним, бо ворог використовує всі можливості, щоб пошкодити нашій прекрасній Батьківщині. Шпигуни й диверсанти вибирають найтемніші ночі, щоб непомітно минути сторожову охорону і перейти кордон.

Яка ж була темрява! І небо, і землю, і розбурхане море — все покрила важка чорна запона. Сторожовий катер прикордонної охорони то заривався носом у кипучу безодню, то злітав угору на гребенях високих хвиль. Ревли мотори, але вони не могли заглушити пронизливого виття нічної бурі.

Командир катера був у себе на містку, коли дозорний гукнув:

— Товаришу командир, човен справа по носу!

Проміння прожектора метнулось праворуч. На хвилях гойдався човен. Він підстрибував, наче горіхова шкаралупа, і в ньому сиділа людина. До берега було вже зовсім недалеко. Можливо, що невідомий пересів у човен з якоїсь великої шаланди.

Командир наказав змінити напрям і схопився за обидва важелі машинного телеграфу. Катер перейшов на "повний уперед". Човен уже зовсім близько.

— Човнові наказую зупинитись! — гукає в рупор командир.

Але що це? Прожектор освітлює сиву смугу прибою. Чорний зловісний берег хутко насувається на катер.

"Берег! Утече!" — стискуючи кулаки, шепоче командир, і лунає його нова команда: — До кулемета!

Тієї ж хвилини невідомий на човні почав стріляти. Кулі пролітали недалеко від голови командира. Кулемет на катері тривожно зататакав. Та ось уже й берег. Порушник кордону стрибнув з човна й поплив. Нова черга з кулемета. Злочинець змахнув руками, його з головою накрила велика хвиля. Кулемет замовк.

– Зрізали-таки, не втік! — з полегшенням вимовив командир. — Шкода тільки, що не взяли живцем...

Катер круто повернув усього метрів за двадцять від берега.

Дивно вплинуло це оповідання на Олега. Він пригадав, як збентежили вчора несподівані постріли старого Кажана. Навіть більше — в Кажанових рухах вчувся тоді переляк і розгубленість. І чому він з такою поквапливістю кинувся стежкою вниз? Та стежка веде до моря. Чого ж треба було старому Кажанові так поспішати вночі на пустельний морський берег?

Олег без кінця повторює в думках Кажанів лист. У цьому короткому листі багато загадкового. Олег переконаний, що він зрозумів кожний рядок. Він розкрив найбільшу таємницю. Але тепер хлопець ще раз і ще перевіряє в думках зміст листа. Чи не сховалось від нього якесь слово, якийсь ледве помітний натяк?

Ні, в листі нічого немає про постріли в морі. Олег і не догадувався, що знайдений лист мав у собі одне слово, яке сказало б йому безмірно

більше, ніж те, про віщо він уже знав. Але слово було таке звичайне, що відразу хлопець ніяк не міг догадатись, який зміст воно в собі ховало.

Якесь неясне почуття, якась незрозуміла тривога непокоїла Олега. Він повертався додому похмурий і мовчазний. Брови, які зрослися на переніссі, зовсім насунулись на холодні сірі очі. Він ішов і задумливо дивився собі під ноги.

У його товаришів точилася тим часом жвава розмова. Школярі обговорювали питання про чудовий вітрильний човен, який має дістатись наприкінці року одному з класів. Усі погоджувались на тому, що вітрильник — річ прекрасна. Тут інших думок бути не може. Але одержати його, звісно, нелегко.

— Ну, шостий клас, вижмемо човен? — гукнув Сашко. — Хто чемпіон важкої ваги — озвися!

— Важко буде підняти, — сказала Скворцова.

— А ти хочеш взяти перо в зуби і губ у чорнило не замазати? — обізвався Омелько Нагірний. — Я думаю, що наш буде човен!

— А я думаю, — сказав семикласник Чабанчук, — я думаю, що в шостого класу кишка тонка, перерветься. Мимо вас човен пропливе, а ви тільки картузами помахаєте.

— Кому? Чи не сьомому?

— А хоча б і нам, семикласникам. Та ви не плачте, ми люди добрі! Попросите — покатаємо й вас.

Такого глузування ніхто з шестикласників не міг стерпіти. На адресу високого Чабанчука полетіло кілька таких слівець і виразів, що він

тільки розгублено подивився навколо крізь окуляри (він був короткозорий) і вже не зважився зачіпати далі своїх співбесідників.

Олег чув цю розмову. "Човен! Вітрильник! — подумав він. — Яка дурниця! Звичайна іграшка!" Хіба його, Олега Башмачного, може зацікавити якийсь човен, хоча б і з вітрилом? Він, Олег, який робитиме нечувані подвиги в кризі Арктики, він — майбутній герой, плаватиме в якомусь човні? Дурниця! Човен — це не для Олега Башмачного. І це скоро всі зрозуміють. Та до весни Олега вже, мабуть, і не буде в Слобідці. У нього широкий і сміливий план. І чим швидше він, Олег, скористається з викритої в листі таємниці, тим швидше буде цей план виконано.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Сашко дістає поразку в боротьбі з Олегом, а Галина знову одержує "дуже погано"

На великій перерві у шостий клас зайшов піонервожатий Максим Чепурний і сказав черговій:

— Ану, Скворцова, давай оглянемо парти, — чи багато в нас у класі художників.

Скворцова відразу догадалася, про яких "художників" ішла мова.

Це ті учні, що поводяться з партою, на якій сидять, гірше, ніж з підлогою. В їхній уяві парта існує для того, щоб на ній малювати, шкрябати її й різати.

Удвох із Скворцовою піонервожатий оглянув усі парти. На одній було намальовано корабель. Але сказати "намальовано" буде не зовсім точно. Корабель було нашкрябано чимсь тонким і гострим — пером, а може, й шилом.

Піонервожатий зупинився над цією партою і довго мовчки розглядав малюнок. Потім він підвів свою круглу голову з коротко остриженим волоссям, яке стирчало йоржиком, і уривчасто спитав: — Тут сидить Олег Башмачний? Скворцова ствердно кивнула головою. У піонервожатого світлі очі з золотими горошинками, і ті горошинки світять з ранку до вечора. Але зараз вони не такі. Скворцовій здалось навіть, що очі в Максима Чепурного погасли, наче вій почув ось тут зараз сумну звістку. І дівчинці дуже захотілося в ту хвилину розважити його і сказати щось таке хороше-хороше. І піонервожатий зажурено глянув на неї і мовчки похитав головою.

Він хутко вийшов з класу, а Скворцова густо почервоніла, ніби це вона сама зробила таку капость.

Велика перерва в школі — це дуже хороший і веселий час. Омелько Нагірний пропонував навіть розпочати збір коштів на пам'ятник тому, хто придумав велику перерву. Його пропозицію товариші відхилили тільки тому, що автор великої перерви в школі залишився невідомим.

Так, це — найкращий час. Тридцять хвилин, цілих тридцять хвилин кожен учень має в своєму повному розпорядженні. За ці півгодини можна при бажанні встигнути дуже багато зробити.

Насамперед можна разів шістдесят пробігти стрімголов довгим коридором — з одного кінця в другий. Можна зайти у фізкультурний зал і крутитись на трапеції млинком, аж доки запаморочиться голова. Цю насолоду можна мати, звичайно, тільки тоді, коли немає поблизу нікого з учителів.

Свою буйну силоньку можна, звісно, випробувати, зовсім не заходячи у фізкультурний зал. Для цього досить місця і в класі, і в коридорі. І зовсім не потрібні для цього ні трапеція, ні драбинка, ні оббита жовтою шкірою "кобила". Навпаки, всі ці прилади в даному випадку тільки заважатимуть. Їх з успіхом замінює будь-хто з товаришів по школі, на

яких наскакує той, хто бажає похвастатися своєю силою. Хватати "супротивника" треба ззаду (а то можна одержати несподівано одкоша) і зразу ж кидати його на підлогу. Можна підставити комусь у коридорі ногу, коли це зробити спритно, ваш товариш обов'язково впаде.

Що й казати, велика перерва в школі — найвеселіший час! Це чудово усвідомив Олег Башмачний. Він високий і дужий хлопчина. В шостому класі не знайдеться такого школяра, який переміг би Олега.

Найбільшу насолоду Олег Башмачний дістає тоді, коли йому трапляється нагода покласти на обидві лопатки Сашка Чайку. Олег не любить його. Насамперед — Чайка дуже задається, що він найперший відмінник у класі. По-друге, найбільшим авторитетом у класі користується Чайка, а не він, Олег Башмачний. По-третє, Чайка пише якісь "пустяшні" вірші, а Олег і "пустяшних" віршів писати не вміє. По-четверте, взагалі Сашка Чайку треба іноді вчити, "щоб знав". На жаль, демонструвати на ньому свою богатирську силу Олегові трапляється не часто. Сашко Чайка уникає єдиноборства.

Надворі січень, але сонце сьогодні так гріє, наче в березні. Проти вікон, залитих сонячним промінням, весело танцюють у коридорі блакитні стовпи з мільйонів найдрібніших порошинок. У такі дні почуваєш, як жвавіше бігає кров у жилах, як наливаються м'язи, і так хочеться зробити щось незвичайне або геройське — полетіти на Марс, упіймати живцем тигра…

Ось так почував себе того дня й Олег Башмачний. До того ж була велика перерва. Олег никав по коридору, обмірковуючи важливе питання — чим би його здивувати всесвіт? Навколо бігала галаслива дітвора, та хлопець ні на кого не звертав уваги. Трохи спантеличив Олега піонервожатий, який пройшов мимо й докірливо похитав головою.

— А що таке? — спитав Олег.

— Потім поговоримо, — кинув, не обертаючись, піонервожатий.

Та це дрібниці. Головне те, що світить надворі по-весняному сонце. І того й чекай, що в саду за вікном заспіває синиця.

Ось коридор повертає ліворуч, туди, де східці ведуть на другий поверх. Олег глянув на вікно й зупинився. На лутці сидів Сашко Чайка. Біля нього примостилася Галина Кукоба, і Сашко читав їй із зошита вірші.

— А-а, — протяг, глузливо посміхаючись, Олег. — Приятелі-друзі косили сіно у лузі! Віршики читаєш? Значить, як Пушкін Онегіній Тетяні? Да?

Олег чекав, що Сашко обурено схопиться з місця, а Кукоба почервоніє і втече. Але трапилось інше. Чайка вибухнув раптом веселим голосним сміхом.

— Як ти сказав? Хіба Пушкін читав коли Тетяні? Ха-ха-ха!..

А Галина, посміхаючись, зауважила:

— То Олег чув дзвін, та не знає, де він.

— І не читав, звичайно, "Євгенія Онегіна"! — додав Чайка.

Цього далі терпіти, звісно, не можна. Адже це явне глузування!

— Поцілуйся з своїм Євгенієм! — відрубав Олег. — Задається на півтори копійки з половиною! Зубрьожник нещасний! Я чув, що акула в морі здохла від твоїх віршиків! Поет!..

І почуваючи, що слова мало проймають Чайку, Олег водночас вирішив ужити й більш дійових заходів. Він висмикнув з Сашкових рук зошита й кинув його на підлогу. Та тут трапилось несподіване. Сашко зірвався з лутки й ураганом налетів на напасника. Злякано скрикнула Галина, але на підлозі вже звивався клубок з двох тіл. Не встигла дівчинка отямитись, як побачила, що Сашко вже лежить на спині, а над ним застиг у позі переможця Башмачний.

— Здаєшся? — питав він.

— Ні! — глухо відповідав Сашко.

— Здаєшся?

— Ні!

— Все одно — моє зверху!

Школярі вже оточили борців, і вже поспішав сюди довгим коридором Василь Васильович. Але Олег встиг ще крикнути:

— Дивіться, як лежить підо мною зубрьожник і поет! А я на ньому все 'дно, як мунумет! О! Ще й у риму сказав!

— Та не "мунумет", а монумент! — виправив хтось з учнів. — Ану, годі!

— Пусти Чайку.

— Годі!

— Пусти! — гукнула Кукоба.

Олег зиркнув на неї і встав.

— Бачила поета?

— Хулігана бачу! — з викликом відповіла йому Галина.

Василь Васильович глянув на розчервонілі обличчя двох хлопців:

— Билися?

Сашко й Олег мовчали. В цю мить задзеленчав дзвінок. Велика перерва скінчилась.

— По класах! — сказав Василь Васильович. — Про всё поговоримо сьогодні на зборах.

Сашко боявся озирнутись, щоб не глянути на Галину, яка сиділа на задній парті. Йому здавалось, що Кукоба тепер зневажає його. Адже вона була свідком його ганьби. Він лежав розпростертий на спині, притиснутий до підлоги коліном Башмачного. Правда, він не скорився напасникові, але це не має значення. Однаково зверху був Олег. Усе це бачила Галина. Як же вона тепер товаришуватиме з ним, з таким слабосилим, з такою нікчемою?

І сором, і злість сповнювали серце. Але злостився Сашко більш на себе, ніж на Башмачного. Він ображав себе найобразливішими словами, він не міг простити собі, що так по-дурному дав себе перемогти. Хіба не можна було підставити Олегові ногу? Правда, такі прийоми суворо заборонені неписаним шкільним кодексом, та коли свідком боротьби є Галина Кукоба, можна піти на все. Аби тільки не ганьба!

Хтось легенько торкнув Сашка в спину. Через плече його простяглася рука з пом'ятим синеньким зошитом. Сашко впізнав цю

тонку руку дівчинки. Зошит був з віршами, з власними віршами Сашка Чайки, які він читав Кукобі за хвилину перед сутичкою з Башмачним.

Гаряче почуття вдячності до Галини ворухнулось у серці. Після всього, що було, після ганьби, вона ще звертається до нього, вона підняла з підлоги його вірші, врятувала заповітний зошит. В запалі боротьби Сашко зовсім забув про нього.

Хлопчик хоче озирнутись, хоче міцно потиснути Галині руку. Але на порозі класу вже стоїть Євгенія Самійлівна.

Зараз почнеться урок географії, на дошці вже повісили карту, вчителька перегортає сторінки класного журналу. Десь на вулиці, біля воріт шкільного подвір'я, мабуть, сидять зараз і чекають закінчення уроків кілька вівчарок і дворняг. Вони бояться проґавити Євгенію Самійлівну, бо тоді — прощай, підсмажені хлібні скоринки!

Галина квапливо перечитує сьогоднішнє завдання. Вона не вивчила уроку. Вчора ввечері знову плакала мати, знову умовляв її батько, і дівчинка даремно дивилася в розгорнуту книжку. Її думки розбігалися, і даремно вона намагалася зосередитись і щось зрозуміти з прочитаного. Зараз уже не вивчити. Правда, на великій перерві Галина встигла прочитати урок, але хіба з одного разу запам'ятаєш?

"Південний Китай розташований у басейнах рік, що течуть у Південно-Китайське море, — похапцем читає Галина. — Найбільша з цих рік — Сіцзян, при гирлі якої стоїть місто Кантон". Сіцзян, Кантон, Сіцзян, Кантон. Ну, Кантон ще можна запам'ятати. Галина знає смішну приповідку: "Пекін, Нанкін і Кантон сіли поряд в фаетон і поїхали в Шанхай купувати чай". Кантон — не страшно, а от Сіцзян страшний, його важко запам'ятати і спробуй-но знайти на карті... А ще ж ось порт Гонконг, ще цілий розділ "Головні відомості про господарство й політичний лад".

Є надія, що Євгенія Самійлівна сьогодні не викличе. Що, коли ось так пошепки: "Не викличе, не викличе, не викличе"? У молодших класах так роблять. А що, коли допоможе? Тільки треба дивитись просто на вчительку, не зводити з неї очей. "Не викличе, не викличе..."

Аж ось Євгенія Самійлівна глянула просто на Галину.

— Кукоба щось шепоче — мабуть, вона бажає першою розповісти нам сьогоднішнє завдання, — вимовила, привітно посміхаючись, учителька. — Чи не так?

Галина густо почервоніла й мовчки кивнула головою. До горла їй підкочувались якісь горошини, і вона ковтала їх, як пілюлі.

— Ну, Кукоба, вийди сюди, до карти, й розкажи нам, що ти знаєш про сільське господарство Китаю і про його промисловість.

— Про сільське господарство? — перепитала Галина, почуваючи, як щось наче одірвалось у неї всередині.

— Так, про сільське господарство.

— Ну, той... значить, там розводять чай і п'ють його і той... рис...

Галина замовкла. Вона безпорадно глянула на клас, на ряди голів над партами і побачила настороженість і подив на обличчях своїх однокласників.

— Ну? — здивовано підняла брови Євгенія Самійлівна. — Що з тобою, Кукоба? Скажи, що сприяє в Китаї сільському господарству?

Галина мовчала. В класі нависла важка тиша. В цій тиші дзизнуло перо якогось пустуна, застромлене в парту, і соромливо стихло. Ніхто не

наважувався підказувати. Всіх уразило те, що одна з перших учениць, відмінниця Кукоба, не вивчила уроку.

— Ти... не читала завдання? — спитала вчителька.

Галина мовчала. Ще секунда — і вона б не витримала, вона б заплакала. Сльози, пекучі сльози вже підступали до горла.

— Сідай, Кукоба, — тихо вимовила Євгенія Самійлівна і, нахилившись до журналу, щось черкнула в ньому пером.

"Дуже погано", — прошелестіло по класу, ніби війнув подих неспокійного вітерця. Галина сіла за парту, і їй здалося, що вона знову пристала до затишного берега після поневірянь у бурхливому морі. Рум'янець залив її обличчя, пальці тремтіли. "Який сором! Який сором! Що подумає про мене тепер Сашко і всі, всі?.."

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Розмова з директором школи

"Надзвичайні" збори, як висловився Василь Васильович, розпочалися в шостому класі відразу ж після закінчення уроків. Останнім уроком була українська мова, і Василь Васильович роздав учням зошити з диктантом.

Галина не наважилась відразу розкрити свого зошита. Знала, що зробила в диктанті багато помилок. Вона взяла зошит двома пальцями за нижній краєчок і, напіввідкриваючи його, обережно зазирнула всередину. Вся сторінка була покреслена товстими рисами червоного олівця. У Галини боляче защеміло серце. У неї була до цього маленька надія, що матиме за свою роботу хоч "посередньо". Тепер ця надія зникла. На сторінці було, напевне, не менше як п'ятнадцять помилок. Ні, за такий диктант ніякий учитель не поставить "посередньо". А скільки ж? "Погано"?

Щоб не мучити себе зайвими здогадами, Галина одразу відкрила зошит. Внизу на сторінці стояло червоним олівцем: "Дуже погано".

Дівчинка явно хвилювалась. Збори мали розглянути тільки одне питання: успішність навчання і зразкова дисципліна. Безперечно, згадають і про неї, про відмінницю Галину Кукобу, яка так сьогодні провалилась.

Василь Васильович у своїй промові справді так і почав говорити — насамперед про неї. Він, звичайно, вже знав, що Кукоба одержала "дуже погано" не тільки за диктант.

Євгенія Самійлівна здивовано і з хвилюванням розповіла Василеві Васильовичу, як "відповідала" Галина урок з географії.

Проте, на превеликий подив, Василь Васильович сказав про Кукобу дуже коротко і ніби між іншим. Ось, мовляв, і Кукоба, яка була відмінницею, осоромилась. Треба, мовляв, з'ясувати, чому з нею трапилась така прикрість. І відразу ж почав говорити про те, що треба ще вище піднести успішність, щоб шостий клас, у якому всі учні — піонери, справді був найкращим у школі, щоб на нього можна було рівнятись іншим і щоб саме шостий клас одержав у нагороду чудовий вітрильний човен від бійців-прикордонників.

— Не забувайте, що я не тільки директор, я також керівник вашого класу, — посміхнувся Василь Васильович, — і тому мене особливо хвилюють ваші невдачі і особливо радують ваші успіхи. І вже ніяк мені не може завдати втіхи поведінка Олега Башмачного, який сьогодні качався по підлозі разом із Сашком Чайкою. Від Чайки я цього не чекав.

— Він перший, Василю Васильовичу! — гукнув Чайка.

— Зараз ми не будемо розв'язувати цього питання.

Олег Башмачний сидів мовчазний і задумливий. Але він здригнувся, коли виступив піонервожатий Максим і розповів про попсовану парту.

— Коли в нас будуть такі "художники", — сказав він, — то не бачити шостому класові човна. Башмачний нашкрябав на своїй парті корабель, але йому ніколи в житті не доведеться керувати кораблем, коли він не стане відмінником!

Піонервожатий, може ненароком, зачепив найуразливіше місце в серці Олега, коли згадав про корабель. Не про той, звісно, що на парті, а про справжній криголам, який хвилював Башмачного. Той криголам, на якому попливе Олег відкривати в Арктиці нові острови. І йому самому стало незрозуміло й ніяково — і навіщо, справді, було дряпати парту?

Говорили ще Люда Скворцова і Нагірний, а потім виступив Сашко Чайка і коротко розповів про те, що в шостому класі буде виходити переписаний на друкарській машинці літературний журнал "Ранок". Тут же змінили назву журналу на "Відмінник". Усі заплескали в долоні, плескала й Галина Кукоба. Але на серці в неї було важко, непривітно. Не тягло, як раніше, додому, але й тут, серед товаришів, почувала себе пригніченою, їй хотілось розповісти комусь про свої почуття, про сім'ю, про матір, яка тяжко захворіла й має їхати лікуватись.

Але дівчинка відчуває якусь незрозумілу самітність. Розкажеш подрузі — ну, хоч би й Люді Скворцовій, а вона, може, не зверне уваги... Ні, Люді нічого не можна розповідати. Вона і слухає неуважно, і все говорить тільки про себе...

Коли скінчились збори і Галина виходила з класу, чиясь рука лягла їй на плече. Глянула — Василь Васильович.

— Кукоба, ходімо на хвилинку зі мною, — сказав він і так якось подивився на Галину, так якось — і журливо, і задумливо-задумливо. І коли вони ввійшли в учительську і він глянув на дівчинку, в його ясних

очах, схожих на дві блакитні прозорі краплини, Галина знову побачила той же лагідний і журливий вираз.

— Сідай, Кукоба, — вказав він на стілець і сам сів за свій письмовий стіл. Він дивився на цю біляву дівчинку, піонерку і відмінницю, намагався прочитати те, що сховано зараз десь у глибині її малого дитячого серця.

— Розкажи мені, Галино, все по правді. Розкажи, як старшому другові, що трапилось? — спитав Василь Васильович. — Може, в тебе є щось таке, про віщо ти не хотіла б розповісти всім. Я не впізнаю тебе. Як це трапилось — у тебе двоє "дуже погано". Мені здається, що тебе щось гнітить. Може, в тебе є якесь горе, може, тебе хтось образив?

Галина мовчала. Директор бачив, як вона важко, схвильовано дихала.

— Ти розумієш, — знову тихо й лагідно почав він, — що далі так не можна. Ти повинна бути такою ж відмінницею, як була раніше. Чому ти так погано написала диктант? Досі з тобою цього не траплялось. Що тобі заважало вивчити урок з географії?

Галина не відповіла. Довгу хвилину тяглося напружене мовчання. І ось вона підняла голову.

— Василю Васильовичу… Я… я… Не питайте мене. Мені важко…

І, ледве стримуючи сльози, готові бризнути з очей, неймовірним зусиллям своєї дитячої волі перемагаючи хвилювання, Галина сказала:

— Мама… Мама може померти. Вона тяжко хвора. Вона їде на операцію…

Василь Васильович встав і з гуркотом відсунув стілець. Він мовчки пройшовся з кутка в куток, зупинившись біля дівчинки, поклав їй на схилену в тузі голівку широку теплу долоню.

— Ось що. Ми ось що зробимо. Не треба сумувати. Завтра я прийду до вас у гості. Можна?

Ця розмова з директором заспокоїла й розважила Галину. Вона вже не почувала себе самітною і пригніченою, її горе поділяє Василь Васильович, і він обов'язково скаже щось хороше й заспокійливе. І коли вона вийшла на подвір'я, їй здалося, що сонце світить зовсім по-весняному, що ось, може, мине якийсь місяць, і зазеленіє шовковий ряст, наллються соком бруньки на деревах, і з-за моря прилетять ластівки.

Галина згадала, як минулою весною велика зграя ластівок спустилась на прибережне каміння. Ластівки були такі стомлені далекою мандрівкою, були такі безсилі, що їх легко можна було брати в руки. Згадала, як піонери організували тоді охорону перелітних пташок і камінням проганяли хижих котів, які полювали на беззахисних пернатих.

Зараз же за школою розкинувся великий сад. Він спускався аж до стрімкої кам'яної кручі над морем. Тепер сад чорний, незатишний і прозорий. Коли глянути з шкільних вікон, то в кінці рівної головної алеї видно синє зимове море. Але це не та ніжна синява моря, яка буває влітку. Часом хвилі міняють свій колір, і, коли на небі купчаться важкі хмари, море тоді має непривітний олов'яний відтінок.

Не хотілося йти зараз додому. Світило сонце, небо було чисте й блакитне. З'явилось бажання піти в цей чорний і прозорий зимовий сад, блукати між його дерев, глянути з кручі на море.

Галина тихо пішла головною алеєю. Чорніла вогка земля, і жовтів пісок, бо недавня буря змела тонку пелену нерясного снігу. Місцями зеленіли сосни, їхні рівні стовбури були руді,— аж червоні, і в сонячному промінні горіли, як мідні.

… Після зборів Сашко зайшов до фізкультурного залу. Максим Чепурний вправлявся на трапеції. Тут було все знайоме Сашкові, і зайшов він сюди зовсім не для того, щоб "пофізкультурити", як часом висловлювались школярі. Та й ніде правди діти: не дуже любив Сашко фізкультуру. Але сьогодні якась нова думка майнула в хлопця. І навіть знайомий турнік, і паралельні бруси, і шкіряна "кобила" з кільцями з'явились перед школярем у новому, несподіваному світлі.

Він підійшов до брусів і спробував підтягтись угору на руках. Було важко. Сашко напружував всю свою силу…

— Треба тренуватися, — почув він біля себе голос вожатого. — Ось побачив би ти, як систематично отут вправляється Башмачний…

"Башмачний!" Максим наче висловив уголос приховану Сашкову думку.

— І я можу… так, як він?.. — чомусь несміливо і навіть ніяковіючи, спитав Сашко.

— А чому ж? — посміхнувся вожатий. — М'язи будуть як залізні.

В одну мить промайнуло перед Сашком видіння: він, Сашко, лежить розпростертий на підлозі, а над ним торжествуючий Башмачний…

… Коли Чайка йшов коридором, йому здалося, що хтось хутко сховався в шостий клас. Навіть двері рипнули так, як вони завжди риплять, коли їх зачиняти. Сашко увійшов до класу й підозріло озирнувся. Немає нікого. Хіба, може, хто за дошкою або під партами? Ні,

за дошкою теж нікого. Зазирнув під парти — порожньо. "Напевне, так здалося", — подумав хлопець.

Він вийшов на ґанок і здалека побачив у саду, наприкінці алеї, знайому постать Галини. Розмахуючи стягнутими ремінцем книжками, Сашко побіг навздогін за дівчинкою. Вона здивовано озирнулась, але в її погляді Чайка побачив неприховану радість. Він схопив Галину за лікоть і стояв перед нею, задиханий від швидкого бігу і широко посміхаючись. Йому стало раптом весело й легко, всю його істоту наче гойдало й пестило ніжне сонячне проміння.

— Галино, ти… ти не глузуєш з мене? Ну, за те, що мене поборов Башмачний. Ти не глузуєш?

— Хіба ти не чув, з кого я глузувала? Не люблю я Башмачного. Він і на піонера не, схожий. Не такі в нього звички.

Вона замовкла і потім нерішуче, тихо спитала:

— А ти… не глузуєш? За те, що я так відповідала на уроці географії. І за… за диктант…

— Ні, Галино, не глузую. Тільки мені так журно, що ти…

— Що?

— Чому ти стала така сумна?

— Ось побачиш, я не буду такою.

Вони йшли алеєю вниз, ішли, взявшись за руки, до стрімкої кручі над морем. Море синіло перед ними — безмежне й величне. На обрії чорнів димок — ішов пароплав. Вони сіли на лавочку й почали вгадувати,

скільки до того пароплава кілометрів. Сашко казав — п'ятнадцять, Галина — п'ять. Така велика різниця у визначенні віддалі не викликала в них ніяких суперечок, їм було затишно й весело. Вони почали кидати з кручі камінчики — хто далі кине. Камінці падали в море і здіймали кришталеві фонтанчики.

Біля лавочки ріс молодий клен. Він був чорний і голий, і тільки де-не-де тремтіли на ньому сухі жовті листочки. Один листок відірвався і, кружляючи, полетів із дерева. Галина підскочила і впіймала його на льоту.

— Це тобі, — подала вона листочок Сашкові. — Давай загадаємо: коли ти загубиш цей листочок — я втоплюся в морі.

— Не хочу. Страшно.

— Значить, ти загубиш?

— Ніколи в світі.

Їм не хотілося йти додому. Сонце сідало за ліловий обрій моря. Стало холодніше. Зірвався вітрець, і за їхніми спинами тривожно загули дерева.

— Галино, знаєш, що я придумав? Давай удвох учити уроки!

— Я знаю, для чого це, — сказала вона. — Ти боїшся, щоб я знову не одержала "дуже погано". Вгадала?

— От і ні. А тільки такечки буде гарно-гарно. Правда ж, Галино? А вчити можна в мене. Ти прийдеш до мене? У нас є дід Савелій, а потім ще мій брат Івасик і щиглик.

— Який щиглик?

— Ну, який же? Звичайнісінький. У клітці. Його Івасик доглядає. У нього й морські свинки є. Руді й чорненькі і всякі такі. Прийдеш, Галино?

— А як у класі взнають? Насміхатимуться.

— Ну й нехай! А я в журналі такий на них вірш напишу, що вони враз перестануть.

Почало смеркати, і вони пішли додому. Обоє були дуже голодні, і Сашко спитав:

— Ти береш у школу сніданки?

— Беру.

— І я беру. Пиріжки з калиною і камбалу. А ти?

— І я камбалу. Тільки медові пряники смачніші. А ти їв осиний мед?

— Ні. Ніколи.

— Хочеш — дам?

Вона вщипнула його за руку.

— Гарний осиний мед? Ото не проси вдруге. Він провів її додому.

— До побачення! — гукнула вона біля дверей.

— До завтрього!

Ліловий присмерк оповив Слобідку, і з моря дув свіжий вітер — широкий.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Перша спроба Олега відшукати скарб пана Капніста

Сашко не помилився, коли помітив, що хтось сховався в клас. За останньою партою, в самісінькому кутку, лежав хлопець. Проте Сашко не бачив його і незабаром вийшов з класу. Хлопець ще довго лежав на підлозі під партами, аж доки не переконався, що школа спорожніла. Тоді він обережно виліз із своєї схованки й озирнувся. Це був Олег Башмачний.

Він підійшов до дверей і виглянув у довгий коридор. Якусь хвилину стояв і прислухався. Ні звуку. Так, у школі немає нікого, крім сторожа, який зараз у своїй кімнаті, і старого Кажана на другому поверсі. Пізніше прийдуть прибиральниці, і тоді Олегові доведеться забиратися звідси якнайшвидше. Треба поспішати, поки не пізно.

Олег вирішив обслідувати сьогодні приміщення, яке було біля драбини, що вела на горище. Напевне, то була якась комірчина. На низеньких дверях висів іржавий замок. Це вірна ознака того, що до комірки давно вже ніхто не заходив. До неї, напевне, навідується Кажан, але робить він це раз чи двічі на рік і то, мабуть, тоді, коли надворі глупа ніч.

Давно вже придивилось до цього замка і до дверцят допитливе око Олега. На перервах не раз уже він вивчав непомітно цей замок і навіть намагався зазирати в щілину. Хлопцеві здавалось, що з комірки тхне цвіллю і порохом. Це ще більше розпалювало Олегову цікавість і зміцнювало надію, що це й є схованка чогось таємничого, про віщо згадувалося в листі до Кажана.

Зміст листа дуже короткий і на перший погляд наче не містив у собі нічого загадкового.

"Дорогий Вячеславе Романовичу!

Радий, що Ви маєте твердий дух і таку зворушливу любов до мене й моєї сім'ї. Бережіть дачу, сад і все інше. Ваш брат скучає за Вами і незабаром приїде до Вас у гості. Стрічайте.

Ваш К."

Оце й увесь лист. Олег зразу звернув увагу на підпис "К". Напевне, це була перша літера прізвища Капніст. Це стверджувала в листі згадка про дачу й сад.

— От гадина! — нишком вилаявся, читаючи це місце, Олег. — Він ще має надію повернутись і відняти назад свою дачу! Ні, не діждеш, пане!

Увесь же зміст листа, уся його таємниця була в підкреслених словах "все інше". Отже, стало зрозумілим, що старий Кажан тримає зв'язок з своїм хазяїном, який живе за кордоном. Старий Кажан, як вірний пес, доглядає колишню панську дачу, в якій зараз міститься школа, доглядає сад і чекає того дня, коли повернеться пан. Але, крім цього, Кажан зберігає ще щось, про віщо пан побоявся написати в листі, і це "щось" назвав двома словами — "все інше".

Напевне, недарма підкреслив пан ці слова! Що вони могли означати? Кмітливий Олег швидко розв'язав цю загадку. Ну, звичайно ж, тут мова йде про скарб! Ніякого сумніву в цьому бути не може. Хто не знає, як поспішав пан утекти з своєї садиби? За одну ніч він запакував чемодани й вирушив до міста. Кажуть, що він ледве не спізнився і потрапив з сім'єю на останній пароплав білих. На дачі залишився самітний Кажан.

Ну, звичайно ж — скарб! Хіба міг пан захопити срібний посуд, коштовні килими і тканини? Напевне, він устиг забрати з собою тільки гроші й золоті речі. Адже залишив він коштовні старовинні картини, які потім надіслали до міста в музей. Тут усе зрозуміло: те цінне майно, яке не можна було вивезти, пан Капніст сховав у себе ж на дачі, доручивши доглядати його своєму вірному слузі — старому Кажанові.

Таємниця була в Олегових руках. У листі ще була згадка про Кажанового брата. Олег досі не чув, що в цього панського пса був якийсь брат. Але це зовсім не цікаво. Головне — скарб!

Ви тільки уявіть собі — Олег прийде в міліцію і… Пі, краще він прийде у Слобідську сільраду. Або ні. Він прийде просто до директора школи, до Василя Васильовича. Він прийде й скаже:

— Василю Васильовичу, доброго ранку!

І обов'язково привітається з директором за руку. Директор здивується й спитає, що трапилось. Тоді Олег скаже:

— Василю Васильовичу, на небі все спокійно, і всі Марси і Юпітери на своєму місці. Ви це можете самі перевірити, товаришу директор, у ваш телескоп. Але в нашій школі, товаришу директор, знайдено коштовний скарб колишнього пана Капніста.

Тут Василь Васильович здивується ще більше й спитає, хто знайшов той скарб. І Олег тоді відповість:

— Цей скарб, Василю Васильовичу, знайшов я, Олег Башмачний! Я передаю його школі, а собі прошу негайно командировку в капітанський технікум. Я закінчу його на "відмінно" і тоді вирушу в подорож на криголамі, який прокладатиме нові шляхи у вічній кризі і відкриватиме нові полярні землі. Той, хто знайшов скарб пана Капніста, зуміє знайти й нові острови, нові архіпелаги, нові протоки, нові моря, нові миси, нові

бухти, нові Америки! Прощайте, товариші, прощай, школо, прощай, Слобідко, прощайте, Василю Васильовичу! Не тужіть, не сумуйте без мене. Я повернуся героєм! Тільки там, у пустельній Арктиці, можна здобути геройство!

Як пожалкує Василь Васильович, що поставив Олегові за диктант "погано"! Як пожалкує піонервожатий Максим, що розповів про малюнок на парті! Як пожалкує Галина.

Які мрії! Які солодкі мрії! Але скарб ще не знайдено. Ці низенькі дверцята, цей іржавий замок — чи не сховано за ним оте таємниче "все інше"? З сьогоднішнього дня Олег вирішив почати уперті розшуки. Він не зупиниться ні перед чим. Коли треба буде, він обшукає кожний закапелок у школі.

Сьогодні вранці, під час перерви, побачивши, що Кажан пішов у сад, Олег кинувся нагору, до його кімнатки. Двері були замкнені. Хлопець припав до замкової щілини. Його чекало цілковите розчарування. В кімнатці, крім ліжка й стола та ще дірявого крісла, не було нічого. На столі стояла тарілка з гречаною кашею, смажена риба й хліб. Ні, тут не було ніякого скарбу. Та Кажан, певно, не дурний, щоб тримати скарб у своїй кімнаті, де й повернутися ніде.

Хлопець навшпиньках іде довгим коридором. Хоч як він намагається тихо ступати, але йому здається, що звуки кроків чути по всій школі. Дошки на підлозі риплять, і Олег щомиті зупиняється, прислухаючись, чи не почує сторож.

Східцями піднявся Олег на другий поверх. Як тінь, проплив він мимо Кажанової кімнати. Звернув ліворуч і опинився біля дверцят. Крута драбина була приставлена до входу на горище. Темний отвір здавався настороженою пащею якогось хижого звіра.

Олег вийняв з кишені обценьки і другою рукою взявся за замок. Дверцята треба відчинити без ніякого шуму. Хлопець був певний, що, коли добре потягти обценьками за одне з кілець, воно вискочить. Серце дуже калатало в грудях. Наче сидів там іграшковий ковалик і раз у раз стукав з усієї сили молоточком.

Ледь-ледь брязнули в тиші обценьки. Кільця були пригвинчені значно міцніше, ніж гадав Олег. Йому довелося напружити всю свою силу, доки він розхитав одне кільце. Він міцно схопив його обценьками й рвонув. Ще мить — і замок уже не перешкоджав. Тепер залишилося відчинити двері і зайти до комірки. Олег намацав у кишені сірники, озирнувся ще раз і потяг до себе дверцята. Вони відчинилися дуже легко.

Хлопець був у темній і тісній комірчині. Двері він зачинив за собою, щоб не викликати підозри, коли хто пройде мимо. Важкий дух цвілі охопив хлопця. Олег запалив сірник. Слабке мерехтливе світло, розгоряючись, освітило облуплені стіни й цілу купу різного непотрібного мотлоху. Тут мостилися в безладді один на одному безногі стільці, якесь поламане крісло, драний матрац, з якого кущами визирало клоччя, стояла, піднявшися на диби, півроздбита парта. Старі ночви майже покривали велику купу брудного лахміття, з якого визирала вовна драного кожуха.

Олег стояв посеред цієї утильсировини й уважно розглядав комірку. В його серце вже закрадалося розчарування. Тут не було нічогісінько схожого на скарб. Ну, хоча б якась поганенька скринька примостилася в кутку! Ну, хоча б один міцно закупорений таємничий чавунчик!

Сірники догоряли й гасли, а Олег усе стояв на одному місці, не наважуючись порушити спокій цього кладовища старого мотлоху. Пахло цвіллю, мишами, пилом і ще чимсь, на що відразу Олег не звернув уваги.

Але добре нюхнувши повітря, він зрозумів, що пахне смаженою рибою.

Рибою! Це дуже здивувало Олега. Звідки тут може взятися смажена риба?

Хлопець пригадав, що бачив сьогодні смажену рибу в Кажановій кімнаті. Але чому вона пахне ось тут, у цій запиленій, облупленій комірчині?

Проте Олег цілком розумно поміркував, що риб'ячий запах — це ще не ознака присутності в даному місці скарбу. Він уже хотів залишити комірку, коли запалений сірник яскравіше освітив стару чорну парту, і Олег раптом побачив на ній відбиток людської долоні з чотирма пальцями. Густий сірий пил, що накопичувався тут, певно, вже не один рік, зробив відбиток дуже виразним. Так, долоня була з чотирма пальцями! Замість п'ятого, великого пальця, на відбитку ясно позначився короткий маленький відрубок.

Олег засвітив нового сірника й нахилився над партою. Відбиток був свіжий. На нього не встигла ще сісти жодна порошинка. Значить, недавно тут хтось був. Може, Кажан? Але ж у нього на руках увесь десяток, ні на чверть пальця не менше. Сторож? Той теж має всі пальці. Хто ж?

Хлопець напружено міркував, наче Робінзон, який знайшов на піску відбиток людської ступні. Чого заходив у цю комірчину невідомий з чотирма пальцями? Чи не може таке трапитись, що за скарбом полює ще хтось, крім Олега, — спритний і настирливий? Коли Кажанову таємницю викрив Олег, то чому не міг цього зробити також і хтось інший, ну, хоча б оцей чотирипалий? І що, коли суперникові вже пощастило знайти скарб?

Такі думки наче розбуркали хлопця. Він енергійно світив сірник за сірником, оглядаючи всі закутки комірки. І тоді нова, незрозуміла знахідка наче приголомшила Олега. Він стояв, утупивши погляд у пляшку з недопитим молоком. Біля неї лежав шматок хліба. Хлопець озирнувся навколо підозріло і сполохано. Він нахилився й обережно взяв пляшку в руки.

Так, це молоко. Пляшка стояла в кутку комірки за старим матрацом. Хтось не допив молоко. Шматок хліба лежав недоїдений. Було таке враження, що несподіваний візит Олега в комірчину комусь перешкодив спокійно повечеряти. Поряд пляшки лежала стара жовта газета. Здається, комірчина готувала сьогодні Олегові цілу серію сюрпризів. Коли він непевними пальцями підняв газету, він побачив… тарілку із смаженою рибою!

— Риба! — вихопилось у хлопця. Він тепер не мав ніякого сумніву в тому, що в цій комірчині хтось їв. Чи не чотирипалий невідомий? Але ж на дверцятах висів замок! Чому невідомому треба сюди приходити їсти? Ні, тут щось не так…

Олегові спало на думку, що, можливо, скарб стереже, крім Кажана, ще хтось. Можливо, що цей "хтось" приходить сюди на ніч у комірчину. Хлопець був дуже схвильований. Думки, одна одної безглуздіші, лізли йому в голову. Він раптом вирішив, що скарб має бути тільки тут, у цій комірці. Треба поспішати. Коли несподівано прийде невідомий (той, що без одного пальця на руці) і тут його застукає, ніщо не врятує тоді хлопця. Олег уже напевне не вийде тоді звідси живим.

Треба поспішати. Треба перекидати й перерити увесь цей мотлох. Олег розуміє, що все це — маскування. Може, за поламаним кріслом стоїть прихована, закута в залізо скриня. Скарб ховають тільки в таких оббитих залізом важких скринях. Це напевне відомо Олегові.

Хлопець поспішно хапався за безногі стільці, перевертав з боку на бік матрац, пересував з місця на місце крісло, відсунув парту. Стовп пилу здійнявся в комірці.

Скарбу не було. Залишилося ще оглянути купу лахміття під стіною. Олег поставив набік ночви і, тримаючи в одній руці запалений сірник, другою потяг до себе за рукав драний кожух. Кожух не піддавався. Олег сіпнув його міцніше, і тоді…

Тоді сталося щось страшне й несподіване. Крижані мурашки побігли в хлопця по спині, скам'яніли ноги…

Купа лахміття раптом заворушилась, і з-під дірявого кожуха на Олега глянуло волосате обличчя. В непевному світлі згасаючого сірника очі невідомого блиснули зеленими іскорками.

Олег дико скрикнув і стрімголов вискочив з комірки.

Він вихором промчав мимо кімнати Кажана, скотився на перший поверх і побіг довгим коридором до виходу. Назустріч йому відчинилися двері, і з свого приміщення вийшов сторож Данилич. Його, напевне, збентежив гулкий стукіт Олегових чобіт. Мабуть, у хлопця був такий переляканий вигляд, таке сполотніле обличчя, що Данилич сам злякався і глухо гукнув:

— Що таке? Що трапилось? Ти блідий, як крейда.

Олег схопився за серце, намагаючись передихнути.

— Даниловичу, я… я… Там… у комірці лежить хтось і… очима світить…

— Що ти базікаєш? Хто лежить?

— Н-не знаю…

— Це в тій комірці, що біля драбини на горище? Та вона ж уже два роки, як не відмикалася!

— Н-не знаю… Волосатий такий… Під кожухом…

— Ану, ходімо, подивимось. А мені, хлопче, скажи, що ти тут робив у школі?

— Я… той… забув зошит у класі. А тоді… тоді йшов і той… зазирнув у комірку. Вона була відчинена.

— Дивно мені те, хлопче, що твій клас на першому поверсі, а ти опинився аж на другому.

— Я так… схотілося прогулятись…

Вони піднялися на другий поверх. Олег зупинився віддалік, а Данилич підійшов до комірки. Хлопець пам'ятає, що, коли він вискочив з комірчини, дверцята лишились відчиненими навстіж. Зараз вони були дбайливо зачинені.

— Сірники є? — спитав Данилич.

Олег, тремтячи всім тілом, підійшов до сторожа й дав йому коробочку. Данилич щось забурчав про школярів, які курять тютюн, бо інакше, мовляв, навіщо їм носити з собою сірники. Та Олег його не слухав. Уся його істота напружено намагалась упіймати хоч який-небудь звук там, у темній комірчині. Але за дверцятами панувала непорушна тиша.

Сторож засвітив сірника й увійшов у комірку. Олег залишився зовні, щомиті чекаючи якоїсь жахливої події. Він чув, як щось бурмотів Данилич, перекидав речі.

— Нікого, хлопче, тут немає. Нікогісінько, — почувся його голос.

Олег стріпнувся.

— Як? А гад старим кожухом? У лахмітті?

— Дивився. Немає.

Хлопець не витримав. Він сам нерішуче зайшов у комірчину. Данилич тримав у руці дірявий кожух, купа лахміття була розкидана.

— Ну, де тут твій дідько? — глузливо спитав він.

— Ні, не дідько. Людина, Даниличу.

— Привиділось тобі.

— Привиділось? А пляшка з молоком? Смажена риба?..

Олег глянув на матрац. Тарілки з рибою і пляшки не було. Зник навіть той шматок хліба, що лежав біля пляшки. Олег не вірив своїм очам. Що це? Сон? Ні, це не сон. П'ять хвилин тому всі ці харчі були тут, у комірці. І в купі лахміття лежав волосатий невідомий з котячими зеленими очима.

У хлопця був такий розгублений і смішний вигляд, що сторож не витримав і зареготав.

— Ну-ну, штукар ти, хлопче! Малий ще, а вже такий штукар! Ну, де ти тут побачив людину?

Данилич із силою шпурнув кожух у куток.

— Треба весь цей мотлох спалити к бісу, — сказав він. — Одно мені незрозуміло: хто це кільце викрутив з дверцят? Два роки комірку ніхто не відмикав.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Батько й дочка залишились удвох

Галина спинилась біля дверей. Не хотілося йти в кімнату. Свіжий морський вітер обвівав розчервоніле обличчя і тріпав біля щоки лоскітливий локон. За рогом будинку зникла Сашкова постать у шапці з сукняним верхом. Ліловий присмерк густішав, міняв свої кольори й відтінки. Він робився синім, потім незримий художник поклав на вечірнє полотно мазок чорної фарби, вона була чорна, як смола, вона розпливалась, захоплювала далекий морський горизонт і ось уже хлюпнула могутньою смоляною рікою на притихлі вулиці Слобідки…

Галина потяглася рукою до дзвінка і тут побачила, що двері не замкнені. Вона ввійшла в передпокій. Надзвичайна тиша в квартирі вразила її. Вона кинулась у материну кімнату. Порожньо. Двері відчинені навстіж. Може, мати в кухні? Галина боїться покликати, вона боїться, що не почує відповіді. Вона починає розуміти, що трапилось. Її маленьке серце ладне вискочити з грудей.

— Галино! Галю!

Дівчинка здригається. Вона біжить на батьків голос, але ноги в неї стали зненацька немов чужі. Тато лежить у своєму кабінеті на канапі.

— Не треба світити, — стомлено каже він. — Сідай, Галю, біля мене. Ось так.

Якусь мить обоє вони мовчать. Батько пестить пальцями шовкове волосся дочки.

— Сьогодні я зробив операцію ось такій дівчинці, як ти. Її привезли з сусіднього села. У неї починалось зараження крові, і коли б не операція, вона б померла.

— А де… де… — почала Галина, та батько її перебив:

— Ти хочеш спитати про матір? Вона, Галю, поїхала. Поїхала мама…

Щось гаряче, задушливе стискує Галині горло. Її пальці починають тремтіти в батьковій руці. В кімнаті ходить навшпиньках кудлата темрява. Вона вилазить з усіх закутків, намагається затулити широким віялом сині чотирикутники вікон.

— Галю, ти не журися. Не треба. Мама… мама повернеться. Обов'язково повернеться, моя доню, їй зроблять операцію, вона видужає… Хоч яка важка хвороба, а наука сильніша…

Зненацька щось гаряче капає на лікареву руку. Він схоплюється.

— Галю! Ти плачеш? Плачеш, доню?

Дівчинка мовчить, батько стурбовано проводить пальцями по її обличчю і почуває мокрі щоки. Сльоза за сльозою тихо котяться з очей Галини.

— Ну, от! Галю, так не можна. Згадай — ти піонерка, ти повинна бути мужньою. Піонери не плачуть, Галю. Запам'ятай — піонери ніколи не плачуть…

Лікар дістає хусточку й обережно витирає обличчя доньки. Він почуває, як гаряча бульба закипає в нього в горлі і в серце наче загнав хто гостру колючку. Він намагається ковтнути ту непрохану, недоречну бульбу і, щоб заглушити свій власний біль, продовжує голосно говорити, дуже голосно, щоб не почула донька підозрілого булькання в його горлі.

— Годі, доню. Ось і зима вже скоро мине, зараз середина січня, ну що там лишається — лютий, березень — дурниці! Березень — уже весна! Як тоді засиніє море, які красні дні настануть! І обов'язково, обов'язково приїде тоді мати. І може, навіть раніше. Вона… вона навіть не прощалася з тобою. Навіщо… навіщо тебе бентежити? Адже я напевно знаю, що вона приїде здоровою.

Галина згадала, як сьогодні вранці, коли вона збиралася в школу, мати швидкими кроками підійшла до неї і рвучко й несподівано обняла. Вона посадила Галину собі на коліна, дивилась їй в обличчя, цілувала її щоки. І все це мовчки, без жодного звуку, без жодного слова. І коли дівчинка глянула на неї тривожними, допитливими очима, мати на німе запитання дочки почала ще дужче милувати її, і ніби мимохіть у неї вирвалось:

— Галю, Галинко!

Вона більше нічого не могла сказати і хутко-хутко пішла в свою кімнату. Тільки тепер зрозуміла Галина, що то було прощання.

Батько гладив її по голівці, намагаючись заспокоїти. Його лякало те, що дочка мовчить. Лякали її затиснені уста, тремтіння її тонких дитячих рук і ці мовчазні, суворі сльози. Так можуть плакати тільки дорослі у невимовному пекучому горі.

— Доню, — знову заговорив батько, — ти ніколи не повинна плакати. Ти не повинна забувати, що в тебе є ще тато, і ти своїми слізьми вкрай шматуєш його серце. Мені дуже радісно, що ти найкраща піонерка й відмінниця в навчанні. Твоє життя попереду — чудове, щасливе життя. Напевне, ти й сьогодні одержала не одне "відмінно". Чи не так, доню? Оце справжня радість, справжнє щастя. Дочка — відмінниця.

Галина перестала плакати. Сухими гарячими очима вона тупо дивилася в темряву. Не могла сказати батькові, які оцінки одержала сьогодні з географії й за диктант. Розуміла, що це буде для нього нове горе.

Несподівано відчула себе глибоко винуватою. Тато весь день напружено працює. Тато рятує життя багатьох людей. А вона?.. Бідний тато, він і не підозрює ще про "дуже погано" в його доньки. "Справжня радість: дочка — відмінниця".

Почуття важкої розлуки губиться, тимчасово стирається. На перший план з'являється гіркота своєї поразки. Саме цієї хвилини, може, найболючіше відчуває

Галина оте "дуже погано". Хіба не можна було зціпити зуби, скупчити всю свою волю і ні про віщо, ні про віщо, крім уроків, не думати?

… Синювате яскраве світло заливає кімнату. Галина в ліжку. Уроки вже вивчено. Дівчинка захопила з собою в ліжко "Зоологію". Треба ще раз прочитати розділ "Будова й життя ракоподібних".

Тато в своєму кабінеті. Мабуть, працює. Тиша. Порожня тиша. Ні, не треба прислухатись до неї! Вона викликає такі болючі думки…

Галина заглиблюється в книжку. Нарешті покінчено з ракоподібними. У вітальні годинник б'є десять. Ще можна почитати щось хороше, щось хвилююче... І щоб було жалісне й красиве.

З-під подушки дівчинка витягає "Княжну Джаваху". Прочитує останню сторінку, потім початок. Ні, зараз хочеться читати щось інше... Коли б це були вірші. Але не такі, як пише Сашко. І в нього гарно виходить, усе до ладу, і рима є, а тільки... хочеться зараз інших віршів.

Рука тягнеться до столика. Галина розгортає ма-" ленький томик Пушкіна. Зазирає всередину. "Кавказский пленник".

И долго пленник молодой

Лежал в забвении тяжёлом.

Уж полдень над его главой

Пылал в сиянии весёлом;

И жизни дух проснулся в нём,

Невнятный стон в устах раздался;

Согретый солнечным лучом,

Несчастный тихо приподнялся.

Непомітно біжить час. Вірші ллються, як дзвінкий, прозорий струмок. Встають засніжені верховини гір. Ранком куряться над гірськими скелями рожеві тумани. Орли кружляють над бездонними ущелинами. Бранець дивиться на неосяжні гірські верхів'я.

Прости, священная свобода!

Он раб.

За саклями лежит

Он у колючего забора…

Прочитано останній рядок. Нічна тиша. Котра година? Напевне, вже пізно. Захоплена книжкою, Галина не чула, як бив годинник.

Вона гасить електрику. Раптом дівчинка пильно прислухається. В материній кімнаті приглушені кроки. Уявилось, що це повернулась мати. Ось вона ходить з кутка в куток. Кроки… О, знову… Ні, це не мати. Кроки важкі, повільні. Стихли.

Галина встає з ліжка. За столом у маминій кімнаті сидить тато. Галині видно тільки його широку спину й нахилену голову. Він не чув, як легенько рипнули двері, як підійшла до нього дочка.

Кімната дихає пусткою. Блакитне електричне сяйво мертвотне, порожнє. Самітно принишкло в кутку мамине ліжко. Біліє подушка, і здається, що ось-ось звідти підведеться рідне, кохане обличчя. Кожна найдрібніша річ у кімнаті ще так нагадує маму. Ось її столик із дзеркальцем, з маленьким письмовим приладдям. На бильці ліжка ще висить забута шовкова хустинка. Її, мамина, хустинка. І здається, що кожна річ ще ховає в собі знайомий запах улюблених маминих духів. Але холодна порожнеча вже віє з кожного кутка кімнати, наче прийшов сюди й оселився хтось непривітний і чужий.

— Тату!

Батько здригнувся, ніби від несподіваного удару, і хутко повернувся до Галини.

— Чого ти прийшла сюди? Чому не спиш? Батькові очі круглі, з червоними обідцями від безсоння, вони горять сухим металевим блиском.

— Пізня ніч, а ти… Чому не спиш?..

— Тату, а ти… Чому ти… Тобі треба спати…

— Спати? Так, так… Спати…

Він, великий і незграбний, обіймає дочку і виходить з кімнати.

— І не треба, доню, не треба сумувати… Ось прийде весна, березень, квітень… Ну от, ну от — я ж казав, що піонери не повинні плакати… Піонери — це…

Він не доказує і затуляє руками обличчя.

* * *

Наступного ранку Галина проснулась дуже пізно. Зрозуміла, що спізнилась у школу. Заспала! Хутко вдяглася. На столі знайшла батькову записку і ключ від квартири. Батько писав, що повернеться сьогодні пізно ввечері.

Глянула на годинник — без чверті десять! Що робити? Спізнилась уже більш як на годину! Поки дійде до школи — ще десять хвилин!

У дзеркалі побачила своє обличчя. Під очима були сині смужки, очі від учорашнього читання в ліжку і від сліз були червоні.

Уявила, як зустрінуть її товариші: напевне, глузуватимуть, що спізнилась. І що вона їм відповість? Що скаже вчителям? Чи не краще зовсім сьогодні не йти в школу?

Галина залишилася вдома. Час тягся надзвичайно повільно. Дівчинка блукала по порожніх кімнатах, і було якось дивно — всі її товариші зараз у школі, а вона ось удома і навіть не хвора. А може, вона й хвора? Чому такі важкі ноги, руки? Чому все тіло оповиває така байдужість? Кілька разів бралася Галина за книжку і не могла читати. Нічого не хотілось. Навстіж відчинено двері до материної кімнати. А матері немає…

Батько прислав обід, але дівчинка майже нічого не їла. Стояла біля вікна й дивилась на вулицю. Радісний вигук вихопився з грудей. На розі маячив Сашко Чайка. В руках у нього були зв'язані ремінцем книжки, він стояв і дивився просто на вікна лікаревого будинку. Галина хутко відступила вбік. З-за штори вона нишком стежила за хлопцем. Не хотіла, щоб він її побачив: було соромно, що не пішла в школу.

— Сашко, Сашо! — пошепки гукала вона, наче школяр міг її почути.

Чайка незабаром пішов, та щось хороше й тепле лишилось у дівчинки в грудях. Мабуть, він хотів побачити її. Чому б же він отак стояв і дивився на вікна? Напевне, хотів довідатись, чому не прийшла в клас.

Біля дверей дзенькнув дзвінок, Галина кинулась відчиняти і ніяково відступила. Перед нею стояв Василь Васильович. Дівчинка потупилась, краска залила її щоки. Директор застав її не в ліжку, отже, вона не хвора, в школу не пішла.

Василь Васильович привітався й скинув пальто. Повільно, ніби чогось побоюючись, зайшов він у вітальню. Довідався, що батько Галини буде тільки пізно ввечері. Про матір не згадав жодним словом.

Сьогодні, не бачачи Галини в класі, Василь Васильович схвилювався. Він догадувався про справжні причини відсутності учениці. Чи зуміє він знайти потрібні слова, заспокоїти дівчинку?

— От я й прийшов, Галино, — весело сказав він. — Шкода, що не побачу твого тата, ну, та нічого. Гадаю, що й ти мене не виженеш. Чи не так? Ну й чудесно.

Але в очах Василя Васильовича не було веселості. Галина читала в них німе тривожне запитання. І дівчинка вгадала, що саме непокоїть директора.

Василь Васильович, глянувши на учениці, відразу переконався, що мати вже поїхала. Але директор школи не хотів одразу запитувати про це. Навіщо хвилювати дівчинку? Він хотів знайти підтвердження своєї здогадки в оточенні.

В передпокої він мимохіть шукав очима жіночого вбрання. Можливо, що мати кудись пішла і скоро повернеться.

Василь Васильович побачив на стільці "Княжну Джаваху". Він узяв книжку в руки. Від його зору не сховалось і те, як зніяковіла й почервоніла Галина.

— Колись і я читав книжки Чарської, — просто сказав він. — Ну, а тепер — не та доба. Життя здається таким коротким, що не встигаєш читати найкращих світових письменників. Ну, а Чарська — хто ж розумний буде витрачати на читання її солоденьких творів дорогий час?

Василь Васильович спокійно відклав "Княжну Джаваху" набік і наче зовсім забув про неї. Принаймні він жодним словом не згадав більше про цю книжку.

Рішуча хвилина наближалась. Треба було нарешті спитати про матір. Василь Васильович глянув на Галину.

— Ти ж пам'ятаєш, Галино, нашу вчорашню розмову? Ти не журишся? Твоя мати...

— Поїхала вже... — прошепотіла дівчинка.

— Поїхала, — повторив Василь Васильович, наче він уже про це знав і раніше. — Але... але з тобою залишився батько, якого ми всі любимо й поважаємо, Галино. Батькові теж важко, я певний цього. Не поглиблюй же його горя оцінками "погано". А матір, безумовно, вилікують. І я знаю, що коли вона приїде, ти зможеш дуже її звеселити. Знаєш як? Покажеш свої відмінні оцінки. Як їй буде радісно поцілувати свою доньку-відмінницю.

У дівчини стиснулось серце. Вона пригадала, як тато сказав: "Це справжнє щастя, справжня радість. Дочка — відмінниця".

Бідний татусь, він і досі не знає, що його донька вже має оцінки "погано"!

— А крім цього, — вів далі Василь Васильович, — ти не повинна забувати, що не маєш ніякого права плямити свій клас, який зараз має чудові показники. Тобі не подякують шестикласники, коли човен прикордонників (знаєш — "Буревісник"!) через тебе потрапить до іншого класу. Тут уже йдеться про справу честі!

— Про справу честі, — пошепки повторила Галина.

Директор говорив спокійно й переконливо. Наче це було продовження вчорашньої бесіди. І все було надзвичайно просто і ясно — треба залишитися й далі відмінницею, інакше не можна. Диктант на "дуже погано" — це минулий і тяжкий сон.

Семирічною дівчинкою Галина часто бачила уві сні огидну руду мавпу. Вона стрибала на ліжко й волохатою лапою міцно затуляла сонній дівчинці рота. Галина дико кричала спросоння, тоді в темряві до неї обзивався рідний заспокійливий голос:

— Я тут, дитино. Не бійся. Мама з тобою…

Мати схилялась над нею, цілувала, заспокоювала.

— Мамочко, мені знову приснилась руда мавпа…

До дівчинки викликали лікаря-спеціаліста, батькового приятеля, він блискав скельцями пенсне й говорив:

— Ось ми почнемо приймати ванночки, і нам нічого не буде снитись.

Він усі речі називав зменшеними іменами: ванночка, градусничок, і навіть огидлива нічна мавпа була в нього "мавпочка".

Одержане "дуже погано" здавалось тепер Галині подібним до тієї "мавпочки".

Прощаючись з Василем Васильовичем, дівчинка сказала проникливо й серйозно:

— У мене вже ніколи не буде поганої оцінки.

Василь Васильович глянув на її личко й зрозумів — Галина каже правду.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Прикордонники помічають підозрілий вогник на березі

Катер прикордонної морської охорони, швидкохідний і сірий, схожий на щуку, відчалив од пристані. Незабаром він зник у темряві. Сіяв дрібний тихий дощик. Електричний ліхтар на березі змагався з темрявою, яка, здавалося, суцільним муром насувалася з моря.

Такі темні ночі найзручніші для порушників кордону. Це чудово знає весь екіпаж катера, і в ці нічні години немає такого моряка, який би особливо гостро не відчував відповідальності й важливості дорученої справи.

Командир катера щільніше насунув собі на картуз капюшон брезентового плаща. Дощ не вщухав, він збільшувався з кожною хвилиною, важкі хмари висіли так низько, що їх, здається, можна було дістати рукою з командирського містка. Давно вже сховалася в мороці пристань, дощ барабанив по палубі, від нього, здавалось, не врятують ні теплий бушлат, ні плащ.

Командир катера чудово знає свою дільницю. Кордон на морі — для нього не уявлювана лінія, накреслена на бурхливих хвилях, — цю лінію командир відчуває так, як свої пальці, як свій катер.

Перед виходом катера в море командир мав коротку ділову розмову з начальником загону.

— Товаришу Чертков, — сказав начальник, — ніч темна, на морі туман. Ви розумієте, чому я кажу про це?

— Цілком розумію, товаришу начальник!

— Випадки порушення кордону за останній час збільшились. Я не маю ніякого сумніву у вашій пильності. Будьте уважні, як завжди, і пам'ятайте — ніч надзвичайно темна…

— Її освітить, коли буде треба, прожектор з мого катера, — відповів Чертков.

І тепер, напружено вдивляючись у море, командир пригадав цю свою відповідь начальникові. У Черткова була своя тактика: він не скромадив моря наосліп промінням, але в потрібну хвилину несподіваний сніп блакитного світла вихоплювався з мороку ночі, і порушник кордону, зненацька викритий, розумів, що він програв справу.

Моряки казали, що в їхнього командира є якесь внутрішнє відчуття присутності ворога. Але сьогодні ніч така темна, що Чертков, мабуть, сам не вірить у жодне своє відчуття. Раз у раз на непривітні хвилі лягає довгий шлях світла від прожектора. Шлях то скорочується, підходить до самого катера, то раптом простягається в невідому далечінь, і кінець його губиться, здається, десь за обрієм.

— Ну, ніченька, — сердиться командир. — Неба від моря не відрізниш…

Він не кидає свого містка. Ліворуч з'являється далека зелена крапка. Що за чорт? Звідки тут узявся маяк?

Крізь темряву ночі, крізь густий туман десь на березі миготить вогник.

— Дозорний! Ви бачите вогонь?

— Не бачу, товаришу командир!

— Я боюся, що ви проґавили, товаришу Чайка.

Командир замовк. Вогник погас. Та тієї ж хвилини він знову замиготів — далекий, як зірка в тумані, далекий і ледве помітний.

— Бачу, товаришу командир. Вогник на березі!

— Сам знаю, що на березі, але… підозрілий якийсь вогонь.

— Ми зараз знаходимося проти Слобідки, товаришу командир, можливо, що це з якогось будиночка. На полум'я від вогнища не схоже.

— Ну яке там вогнище! Не забувайте, що зараз година ночі. Навряд чи світитиме хто в такий пізній час. До того ж, хіба вам не відомо, що з моря тут видно всього кілька будинків?

Командир зацікавлено й уперто дивився на далекий вогник, пощипуючи себе за голене підборіддя. За цим рухом ховалось хвилювання.

— Вогник зелений, товаришу Чайка. Яскраво-зелений. І… великої сили. Звичайне світло в віконці не проб'ється крізь цю волохату пітьму.

Чертков викликав на місток свого помічника. Далека зелена крапка почала рухатись. Вона робила щось схоже на круги.

— Чи не думаєте ви, що це світло горить на якомусь високому місці — на скелі, може, на даху будинку? — спитав командир.

— Дуже можливо. У всякому разі, це нагадує якусь світлову сигналізацію, — відповів помічник.

— Мені теж здається, що це — сигнали. Ви подивіться — вогник не стоїть на місці, він робить круги. Ним, напевне, керує людська рука.

— В такому разі…

— Ви хочете сказати, що повинна бути відповідь з моря?

— Не знаю, але заходів треба вжити.

— Це ми зараз зробимо. Я гадаю взяти курс просто на вогник.

Чертков подав коротку команду. Катер повернув ліворуч. Та тієї миті далекий вогник погас.

— Чорт! — вилаявся командир. — Наче хтось підслухав нашу розмову.

Чекали. Вогник не з'являвся.

— Мені теж здається, товаришу командир, — сказав Чайка, — що це світло — справді умовний знак. Не інакше, як сигнал.

Командир замислився.

— Може бути, — сказав він. — Але я ніяк не хочу думати, що комусь пощастить провести нас за ніс.

Ніч минула спокійно. Блідий світанок протирав над морем олов'яні мутні очі. Далеко в тумані чорнів берег.

Командир напружено розглядав у бінокль Слобідку. Трохи віддалік від селища, на околиці, з-за дерев визирав двоповерховий будинок колишньої панської дачі. Всього будинку не було видно, але над деревами височів його другий поверх з рядом вікон і червонів дах.

"Нічого підозрілого, — подумав командир, — але вогонь... зелений вогонь... І як тепер розбереш, де він світився?"

Чертков пригадує, як він перший помітив вогник, як покликав дозорного. Вогник спочатку спокійно мерехтів крізь туман, а потім почав

креслити короткі круги. І що далі отак пригадував командир катера, то все переконливішою ставала думка, що таємничий зелений вогник не що інше, як сигналізація. Кому? Чи не порушникові кордону, який, угледівши умовний вогник на березі, знатиме, до якого місця йому безпечніше пристати?

А може, навіть на тому місці хтось має ворога зустрінути?

В черговому рапорті начальникові загону Чертков докладно розповів про нічний вогник. Він спочатку вагався — чи треба про це згадувати? Може, звичайнісінький вогник, не вартий уваги.

Але начальник, прочитавши рапорт, викликав командира катера до себе.

— Я надаю цьому серйозного значення, — сказав він. — Зелений вогник помічали не тільки ви. Я з'ясую цю справу. Деяких заходів уже вжито.

На слові "заходів" начальник зробив наголос, і Чертков зрозумів, що заходи ці, напевне, досить рішучі й ґрунтовні.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Володар великої таємниці

— Сашуню! Пора вставати, Сашуню!

Сон миттю спурхнув з Сашкових очей. Хлопець схоплюється. На ліжку біля нього сидить Івасик і гладить плямисту морську свинку.

— Сашуню, а хто її пофарбував?

— Кого, Івасику?

— Ну, оце. Свинку. Ось жовтеньке, ось чорне. Ось біла плямочка. Манюня.

Сашко весело сміється. У нього велика-велика радість. Така, що й у грудях не вміщується, пирскає іскрометним сміхом. І що за радість така? Що трапилось?

— Природа їх фарбує. Свинок і все на світі.

— Паркан біля сільради маляр фарбував.

— То — неживе.

— А Льоня й живе фарбує. Кішку сажею вимазав… Була білою — стала чорною.

— То він природі допомагає, твій Льоня. Усе робить природа.

Івасик уявляє Природу. Вона схожа на того маляра, що фарбував паркан. Вона вся обвішана цеберочками, У руках щітка. Вона йде й фарбує, йде й фарбує. І корів, і собак, і морських свинок… От коли б і справді була така тітка Природа! Івасик би попросив її трохи змінити фарби і свинок, приміром, пофарбувати в яскравіші кольори — у синій, червоний чи зелений. І вже інше питання цікавить Івасика.

— Сашуню, а баба Лукерка казала, що бог не дав свині роги. Еге ж, не дав? Він скупий — бог?

— Немає бога, — каже, взуваючись, Сашко.

— І мама казала, що немає. І дід Савелій. А баба Лукерка…

— Вона дурна, ота баба.

— Вона загубила десяту клепку з голови? Еге ж?

— Мабуть, що так.

— У нашої діжки в хижці обручі теж розсохлися…

Сашко зрозумів нарешті, звідки прийшла до нього ця буйна радість. Він пригадав учорашній день, розмову з Василем Васильовичем і Галину. Кленовий листочок — символ дружби з Кукобою — лежить між сторінками "Зоології". Серце стрибає в грудях, як пустотливий гумовий м'ячик.

Щоденні фізкультурні вправи треба розпочати не гаючись, з сьогоднішнього ранку. Стривай, голубе Башмачний! Побачимо, хто буде зверху!

Сашко енергійно викидає на всі боки руки. Пальці міцно стиснуто в кулаки. Він підкидає в повітрі ногами з таким запалом, наче хоче дістати ними до стелі. Івасик так заливчасто сміється з цих незвичайних рухів, що йому починає відповідати з хижки щебетанням щиглик. Сашко зупинився, щоб витерти з лоба піт. Дід Савелій поставився дуже прихильно до внукових вправ.

— Такечки, так, — примовляв він. — Рибалкою будеш. Га? Чую, чую, ось почекай, малий, я тобі якірець унесу, попрахтикуєшся.

Він притяг у хату старий іржавий якірець.

— Ану, скільки разів піднімеш на півметра з землі? Виявилось — вісім разів.

— Мало, — прирік дід. — Треба двадцять вісім. Отоді — да! Чую, чую, не журися. Щодня треба такечки, щодня. Ну, годі, щоб вереду не сталось. Вереду, кажу.

Але Сашко, здавалось, не почував утоми. Він поставив серед кімнати стілець і, спершись на нього руками, почав чергові вправи. І тут трапилась неприємна аварія. Людських жертв не було, але постраждав Сашків ніс. Хлопець побіг до дзеркала. Що скаже Галина? На носі велика виразка. Шкірка здерта.

— Не журися, — втішав дід Савелій. — Ніс — дурень, так йому й треба. Аби чавунчик цілий. Га? Який чавунчик? Той, що на плечах, кажу...

Галина в школу сьогодні не прийшла. Сашко був радий цьому і не радий. Добре, що Галина не побачить його скаліченого носа. Погано, що він не побачить Галини. "Напевне, захворіла, — подумав хлопець. — Після уроків обов'язково піду мимо її будинку, може, хоч здалека побачу".

До Башмачного Сашко сьогодні не обізвався жодним словом, наче ніякого Олега зовсім не існувало на світі. Проходячи мимо нього, Сашко зачепив свого напасника, ніби ненавмисне, рукою, але навіть не озирнувся. Почекай, Башмачний! Ще місяць-другий упертої фізкультури, тоді поміряємось силою!

Коли буде треба, Сашко ладен принести в жертву не тільки носа, а й вуха і лоб, аби тільки стати дужим і спритним. Коли ніхто не бачив, він десь у куточку енергійно мацав на своїх руках м'язи. Хлопчині здавалось, що вони виросли в нього вже від сьогоднішніх вправ.

Тільки Скворцова помітила в Сашка ці рухи. Кому ж і помітити, як не Люді Скворцовій! Таке вже в неї сороче, всевидюще око!

— Бідний хлопчику, — підійшла вона до Сашка ззаду, — тебе щось кусає? Чухмаришся?

Сашко зніяковів:

— От вигадала. Це я, той... м'язи мацаю...

— Знаю, які м'язи. У мене, слава аллахові, ніколи таких м'язів не буває. Я — охайна.

— Атож, охайна. Тільки зошит у чорнилі та пір'я у волоссі!

Скворцова зрозуміла, що Сашко обрав найкращий метод захисту — він сам перейшов у наступ, — і вирішила за краще відступити.

— Я тебе не займаю, — сказала вона, — чого причепився, як смола?

З ображеним виглядом вона відійшла до подруг.

На уроці німецької мови Сашко нишком розглядав Башмачного. Шия в нього товста, і м'язи, безперечно, чималі. І на зріст він вищий за Сашка, та фізкультура така річ, що супроти неї ніхто не встоїть. Отакенні м'язи виростуть!

Але чому сьогодні Башмачний такий похмурий? Сидить, утупивши очі в книжку, та видно, що він не читає. Десь далеко блукають його думки. Сидить, як хмара, брови зрослися на переніссі, він їх сердито насупив, не ворухнеться, обома кулаками підпер щоки. А кулаки — нічого. Великі і, напевне, тверді, та — дурниці: гвіздка в дошку однаково ними не забити!

Ніхто в класі не знав, про віщо думав Башмачний. А думки його були тривожні, неспокійні. Не йшов йому з голови зарослий зеленоокий

невідомий. Олег переконаний, що це був той самий чотирипалий, який залишив відбиток своєї долоні на запиленій парті.

Хто він? Чому лежав у комірчині, притаївшись під купою лахміття? Чи має він яке відношення до скарбу, ще не знайденого, але, безперечно, існуючого? Хто замкнув його в комірчині і для чого? І, нарешті, куди він так швидко встиг щезнути разом з залишками своєї вечері?

Одне було ясно Олегові: невідомий захопив з собою пляшку й тарілку з рибою для того, щоб не залишити після себе ніяких слідів. Очевидно, у нього були дуже важливі причини отак таїтися і замітати за собою всі сліди.

Олег жив тепер у загадковій країні, в страшній зачарованій країні мовчазної Таємниці. Над бездонними глухими ущелинами віють крилами чорні птахи, чорні вісники невідомого.

За чавунними дверима, за важкими замками схоронено заповітний лист. У кам'яному палаці мовчазної Таємниці гуляє по м'яких килимах німа тиша. Віковий порох укриває залізні грати високих вікон. З важких бронзових рамок дивляться строго і невідступно темні обличчя предків з зеленими очима. Чорний бархат на масивних дверях спадає додолу важкими згортками.

Гнітить Олега це глухе мовчання. Йому і страшно, і солодко, бо він — володар великої Таємниці. Гнітить самітність, бо Олег — один у своєму мовчазному кам'яному палаці.

Заповітний лист, лист старого, відлюдного Кажана, Олег поклав у товсту папку, знайдену дома на горищі. І та папка переховується на дні Олегової скриньки, де зверху лежать у безладді пошарпані книжки й журнали.

Надійна схованка! Скринька, наче якась старовинна гробниця, нікому не викаже таємниці. Таємничий лист був ніби зачарований. Олег відчував, що він сам тепер робиться відлюдком, самітним кажаном. Він нікому в світі не міг розповісти ні про викриту ним таємницю, ні про свої пригоди. Він не хотів ділитися ні з ким. Він один має зібрати урожай. Лаври геройства мають належати тільки йому одному!

Йому було дуже важко. Він ніколи не був самітним, він завжди любив бути в колі своїх товаришів. Але таємниця наче повісила йому на очі запону. Наче відгородила його від усіх товстим муром. Таємниця вабила його. В ній була якась солодка отрута.

Одна таємниця приводила до іншої, нової, ще не викритої. Олег наче блукав у присмерках. Він жив у химерному, оманливому світі, він один був свідком незрозумілих, нерозгаданих явищ. Він володів таємницею, але нові таємниці вже оточували хлопця, він не міг їх збагнути, не міг дати собі ради. Він почав замикатись у собі. Він робився відлюдком. А старий відлюдний Кажан, навпаки, наче знову повертався до людей. Він частіше тепер порався в саду, обрізував сухі гіллячки, частіше почав з'являтись на вулиці і навіть охоче брався допомагати сторожеві Даниличу у виконанні його нескладних обов'язків.

Цю зміну помітили навіть школярі.

— Кажан! Дивіться, Кажан вийшов зі своєї нори! — шепотіли вони одне одному.

Данилич якось зустрів у шкільному коридорі Олега й спитав:

— Ну що, хлопче, не бачив більше ніде волосатого? То ж бо. Тепер увесь мотлох у комірці ліквідували, ніякий дідько не заведеться. А я думаю, що там хтось таки був.

Олег здригнувся. Очікуючи, він дивився на Данилича.

— Був, хлопче. Може, й не тоді, як ти його бачив, а таки був. Ото, як прибирали комірчину, я знайшов там дві пачки цигарок. Дві пачки. У тому лахмітті, на яке ти вказував. Хтось-таки ті цигарки приніс, у комірку…

Олег чудово знав, кому належали цигарки. Дорогий Даниличу, вони належали волосатому з зеленими очима. Але як це доведеш? Та й чи треба це доводити? Хай Данилич думає, що хоче. Олегові це байдужісінько.

На уроці німецької мови Башмачний заглибився в свої думки: що робив невідомий у комірчині?

Хто він такий? Від кого ховається? А може… може, він шпигун?

Ця думка несподівано прийшла до хлопця і примусила його замислитись. Шпигун? Тільки що ж йому робити отут, у школі? А хіба, зрештою, він, Олег Башмачний, не зможе допомогти викрити шпигуна?

Згадалось оповідання командира катера про порушника кордону. А що, коли в комірчині саме і ховався отой порушник? Ні, його ж убито. Сам командир розповідав, як різали порушника з кулемета.

А може, його тільки було поранено, і він устиг допливти до берега? Авжеж, аби тільки допливти, а там уже легко можна сховатись між скелями.

Та й не тільки між скелями.

І нова думка немов пронизує Олега: "Тепер зрозуміло, чому так схвилювався Кажан, коли почув постріли на морі! Ось чому він одразу ж подався стежкою вниз, яка вела до морського берега…"

Кажан… постріли… невідомий у комірчині…

Чи не Кажан переховував цього волосатого, чи не він годував його? Мабуть, цій невідомій зеленоокій людині не можна з'являтись серед білого дня на радянській землі. Мабуть, вона повинна ховатись, щоб її не впіймали… Ну, звісно, ховатись не весь час, а доки Кажан приготує їй одяг, підроблені документи…

Хіба ж не ясно, що в комірчині ховався шпигун? Може, тієї ж ночі Кажан уже переправив його далі, вказав шлях до міста…

Тепер Олег уже знав, що йому треба зробити. Завтра ж розповість про все вчителеві.

"Василю Васильовичу, яка пригода зо мною сталася! Я бачив шпигуна!" Ну звісно, Василь Васильович почне розпитувати, чого Олег пішов у ту комірчину, а тут ще й Данилич скаже, що все це — вигадки, нікого, мовляв, не було в комірчині, а що цигарки там валялись — ну що ж, це ще не докази.

І що ж може статися? А ось що. Довідаються про цю історію всі школярі, на сміх піднімуть! Авжеж, не повірять вони Олегові, скажуть, що Олег захотів похвастатись і вигадав хтозна й що… А це найгірше, коли над тобою насміхаються.

Та нехай сміються, Олег знає, що він повинен розказати про невідомого. І він розкаже! Він піде просто до начальника прикордонної застави. Ну, звісно, захопить з собою й знайденого Кажанового листа…

А скарб пана Капніста треба продовжувати шукати! Поява невідомої людини в шкільній комірчині немов ще більше підтверджувала, що й таємничий скарб теж повинен існувати.

Зеленоокий, можливо, вже не з'явиться в школі. Проте на всякий випадок треба озброїтись. Для цієї мети найкраще придбати важкий

молоток. Чим не зручна зброя? Непогано буде дістати мисливський ніж. Але шукати скарб Олег не припинить.

— Башмачний! Башмачний!

Хтось гукає над самісіньким вухом. Олег схоплюється з парти й нічого не розуміючими очима озирається. Навколо регочуть товариші. Він у класі. Перед ним стоїть вчителька німецької мови Ольга Кирилівна.

— Башмачний, читай далі! — каже вона. — Не слідкуєш? Про що ти думаєш? Чи ти, може, спиш на уроці?

Вона звертається до класу:

— Діти, невже ви думаєте мати найкращі показники, коли у вашому класі будуть такі неуважні учні? Мабуть, вам ніколи не бачити вітрильного човна!

Вікову тишу країни мовчазної Таємниці нагло порушено, її володар зніяковіло кліпає повіками. Але велика Таємниця живе! Ніхто не проникне за кам'яні мури її зачарованого палацу!

* * *

— Заходь, хлопче, заходь!

Начальник прикордонної застави пропустив Олега в свій кабінет і щільно зачинив двері. Потім він запросив хлопця сісти і сам сів за письмовий стіл.

Олег глянув на начальника, побачив його уважні, зацікавлені очі.

— Тебе звати Олег Башмачний? Ну, Олег, розказуй. По тобі бачу, що хочеш розповісти щось цікаве. Правда?

Голос начальника був спокійний, лагідний і ще такий… Ну який же? Ласкавий, батьківський…

Олег дістав з кишені лист Кажана і поклав його на стіл.

— Ось… знайшов…

І він розповів усе, що знав про Кажана, про комірчину і про невідомого. Розповів і про смажену рибу в комірчині, про пляшку молока, про відбиток долоні з чотирма пальцями…

Начальник слухав дуже уважно. Олег помітив навіть, як насупились його брови і як він узявся рукою за лоба.

— Спасибі тобі, хлопче — сказав він. — Ти добре зробив, що прийшов до мене. А тільки мені не зовсім зрозуміло, чому ти опинився пізно ввечері в тій комірчині?

— Я… я шукав скарб пана Капніста…

— А, ось воно що! — посміхнувся начальник. — Ну, в такому разі бажаю тобі успіху. Тільки з умовою, щоб найбільші успіхи були в тебе в навчанні… Да… І повинен сказати, що, можливо, скарб таки знайдеться!

І це слово "скарб" начальник застави промовив якось по-особливому, з притиском, і при цьому навіть здригнулись у нього губи…

Все це помітив Олег, тільки-не все зрозумів. Все йому стало зрозуміло значно пізніше.

А начальник продовжував:

— Коли мені було тринадцять років, я, хлопче, теж дуже любив усякі таємниці, печери, оповідання про скарби… А зараз, бачиш, уже дорослий, а от теж повинен розкрити одну таємницю. Дуже важливу. Те, що ти розповів, допоможе мені…

Із спокійним серцем повертався Олег додому. Він думав про те, що начальник застави тільки посміхнувся, коли почув про скарб. Авжеж, він не заборонив Олегові продовжувати розшуки, не зареготав, а лише так хороше, по-батьківському посміхнувся і навіть побажав успіху.

Та й не тільки побажав успіху, а й сказав, що, можливо, скарб і справді знайдеться. Ось воно що!

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Про нові плани Олега Башмачного

Сашко Чайка вибрав зручну хвилину, коли Кукоба була сама, і підійшов до неї.

— Здрастуй, Галино. Я думав, що ти й сьогодні не прийдеш у школу. А вчора… я був біля твого будинку…

— Я тебе бачила, Сашко. Ти стояв і дивився на вікна.

— І ти не подала мені знаку?

— Навіщо?

— Ну, щоб я знав, що ти мене бачиш… Думаєш, мені не скучно було?

— І мені було скучно…

Сашко долонею прикриває свій ніс з виразкою.

— Знаєш що? — каже він. — Сьогодні теж удвох підемо додому? Гаразд?

Вона мовчки киває головою.

Перед початком першого уроку до класу ввійшов Василь Васильович. Увійшов він не так, як завжди. В його рухах була незвичайна урочистість. Блакитні очі сяяли. Школярі притихли. Зацікавлено чекали, що скаже директор.

— Діти, я знаю, як ви зараз зрадієте разом зі мною, — сказав він. — Ви всі любите вашого однокласника Сашу Чайку. Всі ви, мабуть, знаєте і його матір Марину Савеліївну, рибальського бригадира. Вона повезла рапорт у Москву. І от… сьогодні…

Василь Васильович вийняв з кишені "Правду" й розгорнув її.

— Сьогодні в газеті вміщено її портрет і повідомлення, що Марину Чайку нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора…

Всі учні, як один, повернули голови в той бік, де сидів Сашко. А він, червоний, мов мак, з соромливою усмішкою підвівся з-за парти і стояв зніяковілий, але безмірно гордий і щасливий. Він був гордий за свою матір, за найкращого бригадира рибальської артілі.

Директор швидко підійшов до Сашка, і… хлопець незчувся, як Василь Васильович взяв його голову в свої долоні і, нахилившись, міцно поцілував у лоб.

— Вітаю тебе, Чайка! — сказав він і передав збентеженому школяреві газету з портретом його матері.

На перервах Сашко гордо ходив довгим коридором в оточенні учнів і всім показував газету. Він почував себе іменинником, наче він сам, а не мати, одержав орден.

Несподівано до нього підійшов Олег. Школярі розступились, і він зупинився перед Сашком.

— Дивіться на нього! — гукав Олег. — Він і справді думає, що він герой! Адже не тобі дали орден, а Марині Чайці!

— Вона — моя мати! — гордо відповів Сашко.

— От задавака! — засміявся Башмачний. — Матері дали орден, а ти ніколи нічого не одержиш за свої віршики! Чого ж тут героя розігрувати!

Олег відійшов з гордо піднятою головою. Він не міг витримати, що всі так вітають Сашка. Заздрощі пекли серце. І чому не він син героя праці, орденоносця? Олег не міг спокійно чути слово "геройство". Він хотів слави, хотів бути героєм!

Суперечка з Башмачним не вплинула на піднесений Сашків настрій. Звісно, досадно хлопцеві. Така вже в нього вдача. Звичка така — до всіх чіплятися. І товариші теж сказали: "Йому досадно..."

Сашко все шукав у юрбі учнів Галину. Нарешті він побачив її. Дівчинка сиділа в куточку на лавці й задумливо їла бублик. Сашко підійшов до неї й сів поруч.

— Чула, Галино? — спитав він. — От яка в мене мати! Так мені радісно, Галино, що я не знаю, що б і робив. І співати хочеться, і наче на

крилах полетів би високо-високо… Ось побачиш, напишу про це вірша. Такий буде вірш, як пісня.

Він здивовано замовк. Галина не відповіла йому. Вона сиділа, повернувши від нього вбік обличчя. Що трапилось?

— Галино, — пошепки тривожно покликав він. Дівчинка не ворухнулась. Тоді він обережно повернув її голову до себе.

— Галинко… Що з тобою?

По її щоці котилася прозора тремтяча сльоза. Він не розумів, що сталося.

— Галинко, може, я що сказав? — допитувався пін. — Може, негарне що?..

Галина мовчки похитала головою. Ні, він нічого поганого не сказав. Вона взяла так само мовчки з його рук газету й дивилась на портрет його матері. З широкої газетної сторінки посміхалось обличчя знатної рибачки Марини Чайки.

Вона була в теплій хустці, її кінці закривали Марині плечі. На грудях красувався орден.

Зненацька Галина уривчасто промовила:

— А моя… моя мати поїхала…

Сашко стурбувався:

— Куди?

Галина гірко, як доросла, махнула рукою:

— В місто. Вона хвора… Так… Тяжко захворіла. Я тепер без матері…

Хлопець притих. У Галини велике горе. Її мати поїхала в місто, вона хвора, поїхала лікуватись. І якщо Галина отак сумує і хвилюється, то, напевне, знає, що з матір'ю може трапитись нещастя.

— Операція, мабуть, не допоможе, — промовила Галина, — і тоді…

Вона не доказала, та хлопчина зрозумів і без цього, що — тоді.

Йому стало невимовно жалко Галину. Було ніяково, що ось він показує їй портрет своєї матері, радіє в той час, як у неї таке тяжке горе. Як же її втішити?

На віях дівчинки забриніли сльози, вона прошепотіла:

— Мабуть, я її вже ніколи не побачу…

Цього ж часу на другому кінці коридора сидів у задумі Олег Башмачний. Він уже каявся, що присікався до Сашка. У нього заворушилося сумління — і навіщо справді займати свого товариша? Зубрьожник він? Ну й нехай! Задавака! Нехай! А може, це тільки так здається, може, він і не задавака. А що пише вірші, то це його справа. У кожного свій шлях. Чайка хоче бути поетом, а він, Олег Башмачний, капітаном криголама і взагалі героєм Арктики. Сашка Чайку можна навіть пожаліти, бо ж він, наприклад, нічого не знає про чудовий скарб і ніколи-ніколи не буде героєм.

Ні в якому разі не можна сказати, що Олег зіпсований і злий хлопець. Навпаки, він дуже часто буває у такому доброзичливому настрої, як зараз. Коли його й виводить що з рівноваги, то це настирлива думка стати героєм. Коли ж на цьому шляху в Олега

виникає якесь цікаве рішення, він робиться навіть ласкавим. Так і зараз. Він розв'язав одне дуже важливе питання і був такий радий з цього, що міг би обняти того самого Сашка, з якого тільки-но глузував. Йому захотілося навіть зробити зараз щось таке гарне-гарне, сказати комусь дуже ласкаве слово. Мимо проходив карапуз, мабуть, з першого класу.

— Гей, малюк, як звати? — спитав його Олег.

Карапуз зупинився, подивився на незнайомого здоровила (Олег здався йому таким великим, як каланча) і процідив крізь зуби:

— Кирюха. А по батькові Федорович.

— Кирюха Федорович, значить? Ось що, Кирюхо. Хочеш пувичку? Хороша пувичка, залізна. А гумку — витирати чорнило? А наконечник для олівця? А пробку для пугача?

Кирюха Федорович після кожного запитання ствердливо кивав головою. Але в його очах ясно позначалась недовіра до цього незнайомого старшокласника, який, дуже можливо, має намір або пожартувати, або вчинити якусь неприємну штучку.

Малюк, може б, і втік уже, проте й тікати страшно — в цього парубчака такі довгі ноги, що враз наздожене. Отже, він вирішив, що краще вже смирно стояти й відповідати на всі запитання. Але недовіра змінилась у нього неприхованою радістю, коли Олег вручив йому всі чотири речі. Малий узяв і пувичку, і гумку, і наконечник і вже, звичайно, ніяк не міг відмовитись від пробки для пугача.

Кирюха Федорович був такий захоплений і спантеличений несподіваним багатством, що забув навіть подякувати і стрілою полетів у свій клас хвалитися здобутим скарбом. Олег подивився йому вслід і посміхнувся.

Питання, яке розв'язував Олег, було таке: де ж далі шукати скарб? У комірчині його немає, і коли не вважати на волосатого незнайомого, там взагалі нічого немає цікавого. Та й незнайомий уже десь зник. Не буде ж він, справді, залишатись у школі, коли його схованку вже викрито і йому загрожує небезпека бути спійманим! Провалився — накивав п'ятами!

Учора, відразу ж після уроків, Олег обслідував підвал під школою. Він зайшов із саду й непомітно спустився туди крізь розбите вікно. В підвалі було холодно, а в кутку купою лежала картопля, в другому — бите скло, цегла. В сутінках Олег уважно обмацав стіни, шукаючи закапелків. Нічого підозрілого. Та й не дуже тут підходяще місце для скарбу. Закопай, приміром, килим, то він за місяць згниє. Ні, не в землі треба шукати скарб пана Капніста. Не в підвалах. Де ж?

Може, ще є в школі потайні комірчини з низькими дверцятами? Може, де є ніша, в ній важкі залізні двері, а за дверима…

Ясно, що повинно бути за такими дверима. Про це можна довідатися, наприклад, з казок. Але треба визнати, що ті пригоди, які трапляться далі з Олегом, далеко цікавіші за казку. До того ж, усе це не вигадки, а справжні, правдиві події.

Непереможна цікавість тягла Олега до низеньких дверцят комірчини, де хлопець побачив невідомого. Башмачний вибрав зручну хвилину й пішов на другий поверх. Замка на дверцятах уже не було. Олег сіпнув їх до себе, вони відчинилися, хлопчина обережно зазирнув усередину. Комірчина й справді, як казав Данилич, була тепер порожня. Залишилась там тільки стара каліка-парта. Коли Олег хотів уже повертатися назад, його погляд зупинився на драбині, що вела на горище.

Олег аж сіпнувся. Горище! Вхід до нього схожий на роззявлену чорну пащу. Здається, що якесь чудище насторожено чекає на свою

жертву. Трохи страшнувато, але капітани арктичних криголамів уміють перемагати всі жахи на світі.

Горище! Треба було подумати про нього раніше. Ну, звичайно, де ж бути скарбові пана Капніста, як не на горищі? Сухе повітря, темрява, затишні кутки… Нікому ніколи не спаде на думку шукати там скарб, бо ніхто ж і не знає про його існування.

Олег був переконаний, що він тепер майже досяг своєї мети. Треба тільки проникнути пізно ввечері в школу і по драбині вилізти на горище. Легенький холодок щипав за серце при цій думці, але відступати не можна. Тільки сміливі здобувають скарби, а боягузи сидять на печі й лише облизуються, чуючи про геройство інших.

Отже, нова екскурсія Олегова — на горище. Треба поспішати з нею якнайшвидше. Дуже шкода, що сьогодні ж не можна виконати цього наміру. Адже треба ще розробити детальний план розшуків, треба озброїтися, треба подумати про освітлення. Сірники непридатні, це виявилося з досвіду. Дуже вже часто вони гаснуть, не встигаєш гаразд і озирнутись. Треба буде взяти ліхтар. Це не важко — у батька такий ліхтар є. Зброя? Ну, тут можна захопити молоток і ніж, яким батько чистить рибу. Добрячий ніж.

Справедливість вимагає зазначити, що Олег не відмовився б не тільки від якогось револьвера, а з охотою озброївся б навіть кулеметом. З цього можна зробити висновок, що на серці в Олега було не дуже спокійно, незважаючи на його арктичну вдачу. Не забував він про волосатого невідомого.

Пригадувались і всі ті чутки, які точилися в Слобідці про Кажана. А надто те, що він ночами вилазить на горище й перегукується з сичами. Веселенька може бути в Олега зустріч! Звісно, все це дурниці, все вигадки баби Лукерки, слобідської сороки, не вірить цим чуткам Олег, а

отже чомусь навертаються вони на думку. Мабуть, не такі вже вони недоречні й нахабні чутки!

Але настрій у Олега був піднесений. Головне питання розв'язано — де може бути схований скарб. А те, як його здобути, — це вже другорядне. Час Олегової перемоги наближався.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Наукова стаття Омелька Нагірного і вірші Сашка Чайки

Оголошуючи на зборах про видання журналу, Сашко Чайка не чекав таких блискучих наслідків. Дійсність перевершила всі сподівання редактора. Вже на другий день до нього почали надходити статті, вірші, оповідання і навіть романи. Приходили з інших класів і питали, чи можна здавати матеріал. Довелося з приводу цього питання спішно скликати редколегію. Три члени редколегії засідали в кінці коридора на великій перерві з десяти годин ранку до десяти з чвертю і вирішили, що матеріал треба приймати від усіх, але друкувати тільки найцікавіший.

Роман приніс Яша Дереза. Твір його мав аж двадцять чотири сторінки. Дереза казав, що він би писав роман і далі, та пожалкував паперу — і так витратив цілісінький зошит! Довелося на останній сторінці спішно розправлятися з героями і ставити крапку.

Роман мав назву: "Нова сила". Це був науково-фантастичний твір, присвячений проблемі нового чудесного винаходу. Дереза розповідав у романі про радянського винахідника, який, мовляв, вирішив використати рушійну силу земної кулі. Адже Земля невпинно обертається навколо своєї осі. Винахідник збудував велетенський прилад, якому передавався рух землі. Прилад звався земнотурбіна. Всі заводи й фабрики одержали від нього рушійну силу.

Роман було прийнято до журналу й ухвалено друкувати його в кількох номерах, з продовженням.

Дуже запаморочив редакторові голову Омелько Нагірний. Він написав давно обіцяну наукову статтю, "таку цікаву, якої ще й на світі не було". Користуючись з того, що він член редколегії, Омелько вимагав негайного вміщення своєї статті в журналі. Але Сашко Чайка вагався. Якась незвичайна була стаття, звалася вона "Таємниці гіпнотизму". Починаючи від назви й до самісінького кінця, твір цей намагався висвітлити якусь таємну силу, яка виходить з очей гіпнотизера.

— Це забобони баби Лукерки, — сердився Сашко. — Ніякої таємничої сили я ні в кого в очах не бачив!

Маленький і чорненький, як рухливий жучок, Омелько пристрасно захищав свою статтю:

— А хіба все на світі відоме науці? Хіба ж, наприклад, їй відомо, які істоти живуть на далеких планетах? Невідомо! Отож! Багато чого невідомо! А гіпнотизм — це така штука, що її наука вже відкрила! Коли не знаєш, то мовчи! А ще — редактор! Ось візьму й загіпнотизую, тоді взнаєш! Я сам читав таку книжку — про гіпноз!

Перед таким рішучим наступом Сашко навіть розгубився. Він тільки невиразно щось буркнув про планети. То, мовляв, всякі там Сатурни і Юпітери — одна справа, а гіпнотизм — зовсім інше.

Але на допомогу Чайці прийшов Яша Дереза.

— Я теж проти вміщення цієї статті, — твердо заявив він. — Яка там таємнича сила! От у мене роман теж про нову силу, хоч і фантастичний роман, але ж усім відомо, що земля крутиться, а про твою таємничу силу ніхто не знає. Я тобі просто в вічі скажу: це в тебе нова "таємна ліга", і все!

— Сам ти — ліга! — спалахнув Омелько. — Не даєте ходу моїй широкій думці. У мене тут велика ідея, а ви — члени ліги боягузів, боїтеся нових ідей!

— От ідейщик який знайшовся! Таємниче нам непотрібне, — відрізав Сашко, якому вже набридла ця суперечка. — Я голосую тільки за науку, а коли ти не згодний, то хай прочитає статтю Василь Васильович і скаже, хто з кас правий.

На цьому й погодились. Стаття про таємниці гіпнотизму. переходила на висновок до "вищих органів".

Радість за матір, за її орден на деякий час відсунула в Сашка турботи про журнал.

Галина додому пішла сама. Їй було дуже тяжко чути про Сашкову матір, бо її матір у цей час, може, клали на операцію.

Удома в Сашка все вже було відомо. До діда Савелія заходили його старі товариші, рибалки, вітали старого з високою нагородою, яку одержала його дочка.

Дід Савелій з радістю відповідав, на стискання руки, розчісував п'ятірнею свою сиву бороду й намагався випнути старечі груди. Йому здавалося, що він помолодшав так років на двадцять і що він зараз має ще бравий вигляд. З такими ж, як і він, дідами старий удавався до спогадів про давно минулі роки й небезпечні рибальські пригоди.

— А пам'ятаєш, Гурію, як нас захопила буря у… от забув, у якому це році…

Дід Гурій приходив на допомогу; йому здається, що це було у тисяча вісімсот дев'яносто п'ятому році. Дід Савелій лагідно погоджувався:

— Може, й у дев'яносто п'ятому, може, й у дев'яностому, хіба ж запам'ятаєш?

Тоді шаланду розбило на тріски, а рибалки цілу ніч носилися по хвилях, вчепившися в уламки. Потім їх урятував корабель.

— Га? Знаю, знаю, — жвавішав дід Савелій, — хіба мало було їх — штормів та бур? Не раз смерті в очі дивилися... А жили як — на самій юшці...

— Орденів нам тоді за нашу важку працю не давали, — хмурить кострубаті брови дід Гурій.

Старі ще й ще схиляються над газетою, дивляться на портрет Марини Чайки і гуторять:

— Молодість і власть пролетарська!.. Орден!..

Мати приїде позавтра, у Сашка є ще досить часу, щоб подбати про подарунок. Справа ускладнюється тим, що хлопець ще не знає, що він подарує матері. А без подарунка зустрічати матір не можна. Ну, як же, треба, щоб вона знала й бачила, як її всі шанують і люблять, і діти її, і всі-всі рибалки Слобідки. Навіть дід Савелій, і той хоче щось подарувати своїй дочці.

У Сашка з'явилася щаслива думка. Що коли він напише матері вірша? Назва буде така: "Зустріч з моєю матір'ю". Чудово!

Скінчивши вчити уроки, Сашко поліз на піч. Був пізній вечір, дід Савелій в окулярах, зв'язаних ниткою, плів сіті, Івасик уже вклався спати. На печі було напівтемно, комин заступав світло з хати, але у маленьке кругле віконечко крадькома зазирав місяць.

Будиночок давним-давно будував якийсь родич Чайок, родом з Полтавщини, і це за його вказівкою зроблено кругле віконце, крізь яке можна дивитися з печі просто на вулицю. Місяць простяг тонкий, як павутина, срібний промінь у куток печі, надворі місячно, але дме холодний вітер, і Сашкові приємно лежати на теплому черені.

Вітер гуде в комині, хлопець прислухається до його квиління і снує безконечні думки. Теплі ласкаві образи хвилюють його, кохане материне обличчя нахиляється над ним. І вже пливуть перші слова, перші рядки, ще несміливі, ще надто юні, вони тільки-но народились:

О мамо, знов твоє обличчя

Всміхається мені…

Буйне почуття великої радості раптом струшує всю істоту хлопця. Слова, образи, почування хлюпнули незвіданою зливою… Його губи беззвучно шепочуть гарячого вірша, який народжується ось тут, який дзвенить, як тонюсінька павутинка місячного променя.

О мамо, знов твоє обличчя…

Хлопець у полоні радості, він ладен летіти кудись на крилах, ширяти над морем, як чайка. А вітер гуде в комині, а місяць зазирає у віконце, у таке кругле віконце, як маленька мисочка. І дід Савелій сидить, зігнувшись, на лавці, в окулярах, зв'язаних ниткою, і плете сіті, плете й плете, шарудить, як миша. І вечір зимовий над морем такий довгий, як безконечна дідова нитка.

Перший порив радості незабаром минув. Тепер Сашко вже пильніше добирає слова, вони не вкладаються в рядки, він пильно шукає рими, він знаходить і відкидає, він шукає ще кращої, щоб була дзвінка й бриніла, — як місячна золота струна. Куплет за куплетом складається в голові. Сашко все пам'ятає, пам'ятає кожне слово й кожну риму. Потім усе

разом він запише олівцем у своєму зошиті, в тому зошиті, де на обкладинці намальовано море і скелю, на скелі сидить чайка, заходить. сонце, і чайка рожевіє, як промінь. А внизу напис: "Вірші Олександра Чайки, учня шостого класу Слобідської школи".

Коли вже місяць зник десь за рогом сусіднього будинку, закінчив Сашко свого вірша. Кілька разів прошепотів його сам собі, тоді зліз з печі, дістав зошит і чорнило, сів за стіл. Дід Савелій аж скинувся:

— Не спиш і досі? Га? Полуночники, кажу, полуночники. Ось Марина приїде, пожаліюсь...

— А ви ж, діду, теж і досі не спите.

— Га? Себе рівняєш до мене? Паруса поставити не вмієш, камбали не впіймаєш, а до мене пнешся? Га? Чую, чую... Всі ви такі тепер. Я при дідові своєму, бувало, й писнути боявся...

Довгі сіті шаруділи на підлозі, простяглися по хаті, як довжелезний хвіст якогось морського звіра. Сашко хутко записав вірша й поліз на піч. Справді, вже дуже пізно, пора спати, бо завтра рано вставати, треба буде ще повторити уроки на свіжу пам'ять. Вже засинаючи, згадав про Галину, про свою розмову з нею, прислухався до морського шуму.

— Діду, — півсонний спитав з печі, — вам море не набридло?

— Море? Ну, що ти скажеш — таке спитати! А тобі, полуночнику, життя не набридло? Га? Чую, чую... Ото й море не може набриднути. Живе ж воно, воно завжди живе і той... дихає, радіє... І гнівається, гнівається, полуночнику...

"А мати Галинина, може, вже ніколи-ніколи не побачить моря", — подумав хлопчина.

І остання думка була про те, що сьогоднішнього вірша Галині не можна буде прочитати, бо вона знову згадає про свою матір, і їй буде дуже важка ця згадка.

Того пізнього вечора, коли дід Савелій плів сіті і Сашко складав вірша на приїзд матері, коли над морем і Слобідкою світив місяць і гудів вітер, того пізнього вечора наймолодший з Чайок, семирічний Івасик, теж дуже довго не міг заснути. Сьогодні увечері Сашко сказав йому:

— Ось, Івасику, приїздить мама, а ти їй і подарувати чого не маєш! Ото ти такий! Я більше люблю маму, ніж ти!

— Ні, я! — спалахнув Івасик. — Я більше!

— Тоді давай так, — запропонував Сашко, — хто приготує матері кращий подарунок, той і любить її більше!

Івасик погодився, і тепер його тривожила думка про цей подарунок. Сашко ж зовсім не думав про цю угоду з молодшим братом. Він навіть забув про неї. Який може бути сумнів, що переможе він, Сашко? Що може таке подарувати Івасик краще від Сашкового подарунка? Та ось Сашко напише матері вірша — і вже його перемога. Ану, нехай Івасик спробує написати такого вірша!

Івасик лежав на своєму ліжку, повернувшись обличчям до стіни. Він удавав, що спить. Він навіть заплющив очі і намагався не ворушитися. Так ніхто не заважатиме думати, і дід Савелій не буде лаятись "полуночниками". На стіні від дідових рухів стрибали чудернацькі тіні, одні з них були схожі на ведмедя, інші на величезну морську свинку, а деякі скидались на акулу, якої ніколи ще не бачив Івасик, але про яку чув багато оповідань. Та розглядати ці тіні було дуже незручно, бо дід Савелій міг побачити, що онук не спить, а воно ж уже не рано.

Дід плів сіті, час від часу, мабуть, забувши, що вже пізно і можна розбудити Івася, починав мугикати якусь пісню. Він мугикав тихенько, так що слів не можна було розібрати, але це, напевне, була якась старовинна рибальська пісня. У ній, напевне, розповідалося про зелені хвилі і про ярості штормі, і дід, мабуть, згадував свою молодість і життя, солоне від морської води й широких вітрів.

Івасик ніяк не міг придумати — що ж він подарує матері? Багато буде подарунків — і Сашко щось подарує, і дід Савелій, і дід Гурій не пошкодує зробити подарунок найкращому рибальському бригадирові, і подруги материні приходили вже сьогодні, і вони казали, що готують подарунки. Але подарунок від Івасика має бути найкращим. Тож зрозуміло, чому й досі не спить хлоп'я, які турботи в'ються в його голівці.

Спочатку Івасик хотів подарувати матері ящірку — чудову зелену ящірку з чорненькими, як намистинки, очицями. Але дуже шкода, що зараз зима і ящірки, зарившися в піску, сплять. А сонні вони в'ялі, нецікаві. Подарувати морську свинку? Теж не годиться, бо Івасик пригадав, як мати колись сказала на свинку, що вона подібна до пацюка. Пацюків же мати страх як ненавидить.

Тоді хлоп'я прийшло нарешті до мужньої ухвали: подарувати матері найкоштовніший свій скарб — улюбленого свого щиглика.

Це була справді мужня ухвала, бо від самої думки віддати комусь співучу пташку у Івасика навертались сльози. Але для матері нічого не шкода. Його мати була аж у Кремлі, його мати вміє працювати найкраще від усіх рибалок, дарма що вона — жінка, і це каже і дід Савелій, і дід Гурій, і всі, всі...

Багато є хороших і сміливих рибалок у Слобідці, та нема таких, як Марина Чайка! Недарма ж у Москві дали мамі червоний орден.

Про все це читали сьогодні в газеті, а Івасик пильно прислухався, і так йому було весело, що хотілося скочити з місця, міцно обняти діда Савелія й поцілувати його просто в сиву бороду, а потім побігти й цілувати морських свинок, щиглика, весь світ цілувати…

Так, це буде найкращий подарунок, адже ніхто-ніхто не подарує мамі такого чудового щиглика, в якого пір'ячко і жовте, і червоне, і чорненьке і який так ловко вміє щебетати! А крім пташки з кліткою, Івасик подарує матері ще глиняного півника. Він увесь цяцькований, ззаду в нього дірочка, і коли в ту дірочку дмухнути, півник голосно свистить.

Ні Сашко, ні дід Гурій ніколи в світі не догадаються подарувати матері ні щиглика, ні глиняного півника. Це все подарує тільки Івасик, він нічого не пошкодує, і це буде, безперечно, найкращий подарунок. Ну, Сашуню, побачимо, хто найбільше любить свою матір?

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Білий привид і три чорні постаті

Життя в родині Кукоби увійшло в свою нову колію. Невеличка родина залишилася — батько й дочка, двоє всього, та ще третя — бабуся, якась далека родичка лікаря, яка тепер давала лад у квартирі.

Час ішов, і Галина потроху почала звикати без матері. Коли находив сум, намагалася заглибитись у книжку. Тепер ніколи не мала оцінки нижче "відмінно". Двічі на п'ятиденку ходила в школу на репетиції: шкільний драмгурток ставив п'єсу з піонерського життя, вона виконувала головну роль.

Після материного від'їзду більше прив'язалась до батька, у них тепер була міцна дружба, часто вони розмовляли на серйозні теми, радились удвох. Галині було приємно, що батько поводиться з нею, як з

дорослою. Він часто розповідав дочці про складні хірургічні операції, які йому доводилось виконувати, він захоплювався, пересипав свою мову медичними назвами і тут же їх пояснював, розкривав перед дочкою весь складний процес операції.

Дівчинка уважно слухала батька, намагаючись усе зрозуміти, і це не було важко, бо він розповідав дуже просто, наводив приклади, виймав із свого чемоданчика блискучі лікарські інструменти. Спочатку Галині було трохи страшно дивитися на хірургічний ніж, на блискучі клеми, схожі на ножиці, на ті клеми, які накладає хірург на перетяті вени, щоб зупинити кровотечу. Спочатку трохи лякали гачки з чотирма зубцями і металеві лопатки, якими порпається лікар у глибокій рані. Раніше батько ніколи не показував цих інструментів, тепер вони викликали в дівчинки хвилювання. Але цікавість перемагала, Галина звикла і до інструментів, і до батькових оповідань про операції.

— Треба, Галинко, з дитячих років, — казав батько, — привчатися дивитись на життя широко відкритими очима, щоб бачити все, як воно є насправді. І ці гачки, і цей гострий, як бритва, хірургічний ніж допомагають урятувати людське життя, перемагають смерть. Доню, чи уявляєш ти, скільки було б трагедій, скільки б загинуло кращих наших людей, коли б не було хірургів, учених, які не бояться ні крові, ні страшних ран на людському тілі? А чи знаєш ти, доню, яка радість охоплює моє серце, коли мені, озброєному ось цим ножем, щастить відвоювати у смерті людське життя? Таку радість можуть мати тільки переможці. Мені здається, що й ти маєш таку радість. Адже ти відмінниця у навчанні, а це теж треба завоювати. Це теж перемога, і ти — переможець…

Мало було у батька вільного часу, але іноді Галина ходила з ним на морський берег. Вони стояли десь на скелі — батько й дочка, дивились на далекий синій обрій з димками пароплавів, кожному тоді робилось журно і спокійно на серці.

І чому находить цей затишний тихий смуток, коли людина стоїть на скелі, оповита ліловим присмерком, і мовчки дивиться на далёкий вечірній обрій моря? Може, сумує тоді людина за безмежним простором, за недосяжними світами. І здається, що й чайки тоді кричать по-вечірньому стомлено й журливо.

Та Галина не вміла довго мовчати. Вона сіпала батька за рукав, вони сходили зі скелі вниз, до самого моря, до їхніх ніг котились і лягали покірні хвилі. Галина розповідала про свої шкільні справи й пригоди.

Про матір майже ніколи не згадували ні батько, ні дочка. Обоє думали про неї, але одне одному не говорили нічого, ніби існувала між ними про це мовчазна угода.

* * *

Василь Васильович прочитав статтю Нагірного про гіпнотизм і тільки руками розвів — ну й Нагірний! Прочитав десь або почув про наукове застосування гіпнозу і вже встиг зробити з цього таємницю чорної магії. Ну-ну, маг-чарівник! Доведеться ще поговорити з тобою — котрий це вже раз!

У своєму "науковому творі" Омелько доводив, що гіпнотизм — це, мовляв, таємнича сила, яку тільки недавно відкрила наука. Цю силу мають люди з чорними очима й чорним волоссям. Такі люди можуть, мовляв, на відстані, за десятки кілометрів, передавати мовчки свої думки іншим особам, і ті покірно виконуватимуть їхню волю.

Багато ще подібних дурниць було в тій статті. Найкращий ужиток для неї був би — це зробити добрячого паперового змія. Чудовий вийшов би змій — папір для свого твору Омелько дістав добрий, наче боявся, що звичайні аркушики із звичайного шкільного зошита не витримають стількох дурниць, скупчених на трьох невеликих сторінках.

У Василя Васильовича був уже далеко не той вік, щоб гратися паперовим змієм, тому він обережно сховав Омелькову статтю в портфель.

Увесь клас зацікавився журналом і нетерпляче чекав виходу його в світ. Біля шкільних дверей Сашко почепив об'яву:

УВАГА!

Готується перший номер журналу шостого піонерського класу "Відмінник". Здавайте матеріал!

Редколегія.

Матеріал приймали і з інших класів, і, таким чином, само собою виходило, що "Відмінник" незабаром мав стати загальношкільним журналом. У шестикласників знайшлось багато "патріотів" свого класу, вони галасували про те, що редколегія робить помилку, що ні в якому разі не треба вміщувати в журналі творів учнів інших класів. Ці "патріоти" замовкли тільки тоді, коли в справу втрутився Василь Васильович і довів, що чим більше співробітників, тим цікавішим і популярнішим буде журнал. А слава ініціаторів і видавців однаково залишиться за шостим класом.

У портфелі редакції "Відмінника" були в числі інших матеріалів оповідання й вірші двох учнів з сьомого класу. Та незабаром один з них, високий і насмішкуватий Чабанчук, відомий шахіст у школі, прийшов до Сашка з вимогою повернути його твори.

— Не хочу друкуватись у вашому журналі, — заявив Чабанчук. — Чому? Дуже просто. Напрямок не підходить. Василь Васильович казав, що у вас у редакції комбінато-капаблано-траекторно-гіперболонапрямок, а оповідання мої написано в шахо-мото-гамбітному дусі. Тобі, Чайка, як директорові, добре відомо, що це два цілком різні

літературні напрямки і поєднати їх ніяк не можна, навіть коли застосувати сюди ньюто-туро-ферзеву систему. Зрозуміло?

Він говорив цілком серйозно. Він був короткозорий, носив окуляри, у нього був дуже поважний вигляд.

Глянувши на спантеличеного Сашка, він чемно вибачився:

— Ой, пробач, будь ласка. Я забув, що в шостому класі цих напрямків не проходять. Їх починають учити тільки в сьомому класі...

Він узяв свої рукописи, подякував і серйозно, з поважністю, яка властива тільки учням старшого, сьомого, класу, пішов на урок.

Спочатку Сашко був приголомшений цими моторошними літературними напрямками, які й вимовити важко і які вивчають у сьомому класі. Тільки пізніше, коли Чабанчук уже зник, хлопчина зрозумів, що семикласник з нього посміявся. Звісно, все це безглуздий набір слів, багато з них нічого не означають. "Ну, стривай же, — нахвалявся Сашко, — я йому цього не прощу. Посміюся і я з нього, задаваки!"

Незабаром забрав свої вірші і другий семикласник, дужий і вайлуватий хлопець, схожий на ведмедя. У нього й прізвище було якесь ведмеже — Лігво-Кошеватий. Він не балакав ні про які напрямки, а коротко буркнув:

— Давай мої вірші!

Сашко не розумів, що трапилось. Та незабаром усе з'ясувалось. Одного чудового ранку поряд з оголошенням про журнал "Відмінник" з'явився цілий плакат такого змісту:

ОБ'ЯВА

Готується до друку великий літературний альманах учнів сьомого класу Слобідської школи під назвою "Широкий шлях". Просимо здавати матеріали Чабанчукові.

Редколегія.

Редакція "Відмінника" негайно скликала надзвичайне засідання. Повістка денна була дуже коротка. На ній стояло лише одне питання: як зробити, щоб не підкачати і щоб "Відмінник" був кращий, ніж "Широкий шлях"?

Ухвали цього історичного засідання ніде не були, на жаль, записані, але вони мали величезне значення, бо справу видання журналу було з цього часу піднесено на належну височінь.

Насамперед було ухвалено зробити "Відмінник" багатоілюстрованим журналом. Стьопа Музиченко, кращий художник у класі, взявся малювати обкладинку. Він працював над нею аж три дні, зате обкладинка вийшла напрочуд барвиста й хороша. На ній двоє школярів ішли в школу. Удалині синіло море, над ним літали чайки, і десь на обрії біліло вітрило. Піонервожатий зробив малюнки до тексту.

Другим заходом редколегії було звернутись особисто до вчителів і попросити їх узяти активну участь у журналі. Першою відгукнулась на це запрошення Євгенія Самійлівна. Вона дала для журналу спогади про свої дитячі роки. Хороші були спогади і дуже жалісні. Євгенія Самійлівна була дочкою шахтаря і тяжко бідувала в дитинстві. Часто не було вдома й крихти хліба. Та ще тяжче прийшлося маленькій дівчинці, коли батька забрала поліція за те, що він намагався організувати з товаришами страйк. А вчителькою Євгенія Самійлівна стала вже аж при Радянській владі.

Що ж до Василя Васильовича, то його не треба було й просити. Він охоче написав для журналу коротеньку статтю про планети.

Шестикласники потім дуже пишалися — у них, мовляв, у журналі співробітником директор школи!

Сашко Чайка незабаром придумав, як "відплатити" зухвалому насмішникові Чабанчукові. Він прийшов до шкільного "чемпіона по шахах" (як себе часто величав Чабанчук) і скромно попросив у нього біографію Собакевича.

— Собакевича? Якого це Собакевича? — здивувався Чабанчук.

— Та відомо ж якого, — скромно вимовив Сашко. — Отого, що вчив Лермонтова писати вірші. Поета Собакевича.

— Собакевича? Поета? — перепитав Чабанчук. — Щось я той... Ага, знаю. Собакевич! Ну, як же! Ще й портрета його бачив у якійсь книжці.

— Василь Васильович каже, — спокійно продовжував Сашко, — що треба вмістити у "Відміннику" біографію цього поета, вчителя Лермонтова. Незабаром століття з дня його смерті. Хіба у вас не вчили його біографії?

— Не вчили? Ні, як же, вчили. Правильно, він помер майже сто років тому. У нас у сьомому класі вже проходили його біографію. Але не можу тобі її дати. Самому треба для "Широкого шляху".

Сашко ледве стримувався, його душив сміх.

Чабанчук негайно ж пішов у шкільну бібліотеку. За ним назирці вирушили Сашкові товариші, яким він заздалегідь розповів про свою витівку.

— Немає у вас біографії Собакевича? — спитав Чабанчук.

— Якого Собакевича? — здивувався Лука Костянтинович, викладач літератури і бібліотекар.

— Ну, того ж, відомого поета, що вчив Лермонтова писати вірші.

Лука Костянтинович розвів руками:

— Що ти вигадуєш? Ніколи не було такого поета. Собакевич — це відомий персонаж з "Мертвих душ" Гоголя. Ти не читав Гоголя...

Нестримний сміх вибухнув у цю мить за спиною в Чабанчука. Це сміялись шестикласники, а найбільше сміявся Сашко Чайка, який теж наспів у цей час в бібліотеку.

Чабанчук усе зрозумів. Червоний і лютий, він вискочив з кімнати. Не скоро забули про цей випадок школярі, він став відомий усій школі, і тепер до прізвища "Чабанчук" учні додавали ще одне — "Собакевич".

Весело проходили дні у школі, тільки один Олег Башмачний, здається, не цікавився шкільним життям. Він віддалявся від своїх товаришів, ходив тепер задумливий більше ніж будь-коли. Його, здається, не цікавив навіть журнал.

На нього ніяк не вплинуло й те, що чванливий шахіст Чабанчук одержав тепер такий почесний додаток до свого прізвища.

В'яло відповідав Олег уроки, і хоч "погано" після диктанту більше не мав, але остаточно з'їхав на "посередньо" по всіх дисциплінах. Жодне "відмінно" чи "добре" не прикрашало тепер його зошитів і клітинок проти його прізвища в шкільному журналі.

Здається, все шкільне життя пропливало мимо Олега, нічим не зачіпаючи, нічим не хвилюючи.

Зараз велика перерва. Башмачний бачить, як у фізкультурному залі Омелько Нагірний щось палко шепоче Стьопі Музиченкові і Яші Дерезі. Коли мимо проходив хтось з учителів або піонервожатий, Омелько замовкав і оглядався — чи ніхто не чув його слів. Побачивши Олега, Нагірний поманив його пальцем. Башмачний байдуже махнув рукою і вийшов у коридор.

— Щось скажу! — гукнув йому навздогін Омелько. — Дуже цікаве! Жалкуватимеш!

Але Башмачний не повернувся. Йому ніщо не було цікаве, крім власних думок. Сьогодні ввечері він вирішив полізти на шкільне горище.

Олег був певний, що сьогодні, нарешті, він знайде скарб пана Капніста.

Хлопець уже виробив детальний план своєї вечірньої експедиції і приховав у надійному місці зброю — великий ніж і молоток, на випадок несподіваної зустрічі з невідомим.

Проте зброя ця була скоріше для більшої важності. Хлопець був певний, що нікого не зустріне на горищі, а коли й зустріне кого, то ні в яку сутичку встрявати не буде, а якнайшвидше втече. Про те, що може трапитися такий випадок, коли не можна буде й утекти, Олег навіть не думав. Для чого ж у нього в такому разі довгі прудкі ноги?

Увечері, коли вже смеркло, Олег вийшов з дому. За поясом, під кожушком, у нього було заткнуто ніж, а з кишені в штанях стирчала ручка молотка. В другій кишені лежали обценьки на той випадок, коли трапиться нечемний замок, який перешкоджатиме переможному наступові на скарб.

З Головної вулиці видко через кам'яні огорожі море. Воно зловісне, чорне, і над морем пливе по безхмарному небу повний місяць. Він ще

блідий, наче прозорий, але на морі вже позначилася срібна місячна дорога. І обабіч цієї дороги морський простір здавався ще зловіснішим і чорнішим.

Олег ішов похмурий, з насупленими бровами. Адже всі таємні справи, на взірець відшукування скарбу, роблять люди, в яких брови насуплені до того, що часом зовсім затуляють собою очі, і замість очей у таких таємничих похмурих людей хижо блищать тоді тільки вузькі щілинки.

Одне слово — момент вимагав і похмурості, і зловісності, і все це було не тільки в усій Олеговій постаті, а навіть у природі, і коли б не ясний місяць, було б усе в цілковитому порядку, як і годиться в такі таємничі хвилини.

Олег не пішов через хвіртку. Де ви бачили, щоб шукачі скарбів ходили звичайними стежками? Олег переліз через паркан. Чорний шкільний сад стояв мовчазний і, здається, ховав за кожним стовбуром старої яблуні волохаті постаті невідомих, які наче спеціально змовились стежити сьогодні за кожним кроком відважного майбутнього капітана арктичного криголама.

Олег, пригинаючись, озираючись на всі боки, крався до великого двоповерхового будинку школи. Навколо пахло гниле, вогке листя, навколо блукали якісь незрозумілі неясні шерехи. Одного разу хлопець зупинився, його ноги скам'яніли, й серце ладне було вискочити з грудей. Олег побачив за кілька кроків від себе зелені очі. Вони блиснули в кущах і погасли. Даремний страх — то була звичайна кішка.

Ось і школа. Вікна високі і чорні. Хлопець зійшов кам'яними східцями на веранду. Колись тут пан Капніст пив зі своїм товариством вечірній чай. Густа стіна дикого винограду з усіх боків обступила веранду. Олег став на поручні й наблизився до вікна… Сьогодні на великій перерві хлопець непомітно відкрутив засувку і лишив вікно тільки ледве

причиненим. Яке ж було Олегове здивування, коли він переконався, що зараз обидві віконні половинки відчинені навстіж.

Це дуже схоже на те, що цим шляхом хтось уже скористався. Це трапилось, мабуть, зовсім недавно, бо отой "хтось" не встиг навіть зачинити за собою вікна. Олег зупинився, міркуючи, що йому робити: чи йти вперед, чи відступати? Чиї руки відчинили вікно?

Місяць здіймався все вище й вище. Ось він уже піднявся над садом, облив Олега сріблястим сумовитим промінням і крадькома зазирнув у вікна мовчазної школи. З моря долинув рвучкий вітрець, пошарудів голим гіллям і раптом стукнув відчиненим вікном. Хлопець здригнувся від цього несподіваного стукоту, але одразу ж відчув приплив бадьорості. Так ось хто відчинив вікно! Вітер!

З цією думкою Олег сміливо переліз через лутку й опинився у великій кімнаті. Але хлопчина помилився: вікно відчинив не вітер.

Звісно, коли б Олег знав, яка йому трапиться сьогодні пригода, він нізащо не поліз би в школу. Він покинув би всяку думку про подорож на горище.

Кімната, в яку потрапив Олег з веранди, була його рідним шостим класом. Школяр добре знав, що клас не замикався і з нього двері виходять у коридор. А з коридора вже дорога знайома: на другий поверх, мимо Кажанової кімнати, мимо комірчини — просто до крутої драбини, яка веде на горище.

Олег намацав за поясом ніж і рішуче пішов довгим коридором. Мимо кімнати Кажана він пройшов так тихо, що, здається, тихше не могла б прошмигнути й миша. У вікна світив місяць. Місячне світло таке спокійне й таке знайоме! Наче давній друг простягає руки, і на серці в Олега стає все спокійніше, все більше зростає в хлопця упевненість у собі і в своїх діях.

Біля драбини Олег зупинився. Просто над ним чорнів чотирикутник — вхід на горище. Задерши голову вгору, хлопець дивився на цей мовчазний отвір. Він зовсім не здавався сьогодні Олегові страшним. Навпаки, з чотирикутника теж пробивалося тьмяне бліде місячне сяйво, і хлопець зрозумів, що місяць світить і на горищі (напевне, крізь віконце) і можливо, що кишеньковий ліхтар, якого захопив з дому Олег, буде зовсім не потрібний.

Олег озирнувся і востаннє прислухався. Тиша, аж в усі дзвенить. Десь унизу, мабуть на шостому поверсі, заспівав цвіркун. Але його одноманітний голос тільки підкреслив ту тишу, яка була навколо. Данилич, напевне, зараз лежить у себе на ліжку й читає газету або, може, чаює. Кажан… Хтозна, що робить Кажан? Він теж, напевне, сидить у своїй кімнаті. Школа порожня. Тільки цвіркун співає, тільки Олег стоїть біля драбини, та ще місячне проміння гуляє коридором і мовчазними просторими класами.

Олег поліз, нарешті, по драбині вгору. Ліз тихо й обережно, наче підкрадався.

Ось і вхід, уже можна дістатися до нього рукою. Ще один щабель, ще один… Тепер можна подивитися, що тут є.

Стоячи на останньому щаблі драбини, хлопець сунув в отвір голову.

Місячне проміння заливало горище й освітлювало три чорні людські постаті. Вони сиділи півколом, а перед ними на якомусь узвишші стояв білий високий привид. Постаті були мовчазні й нерухомі. Могильна тиша. Але, мабуть, у Олега вихопився здавлений крик жаху, бо раптом чорні постаті, всі три разом, повернули до нього мертвенні крейдяні обличчя.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Чий подарунок найкращий

Настав день приїзду матері. З раннього ранку почали навідуватися в хату рибалки. Вони заходили, скидали шапки, поважно віталися з дідом Савелієм і тоді оглядали велику кімнату, де сьогодні ввечері має відбутися бенкет.

Справді, було на що подивитися. Малий Івасик не впізнавав господи. Довгий стіл застелений такою білою скатертиною, наче вона виткана із снігу. На столі, на віконних лутках, на ослонах — всюди безліч зелених квітів. Наче всі жителі Слобідки знесли в цю кімнату всі свої фікуси, калачики й червоні хвостаті красавчики. На стінах, на дверях дбайливі руки любовно повісили вишивані рушники. Через усю кімнату, від дверей до вікон, простягся легенький ланцюжок, зроблений з різноколірного паперу.

Яких тут тільки папірців не було! І сині, і червоні, і жовті, і ясно-зелені, як морська хвиля сонячної години, і срібні, і золоті… Цілісінький вечір учора клеїли папірці. дівчата і співали гарні пісні.

По обіді дід Савелій з головою артілі поїхав у місто зустрічати матір, а в хаті почали хазяйнувати чужі люди. Вони були скрізь: і на, дворі, і в сінях, і в кімнатах, і в кухні. Вони всюди прибирали, прикрашали, застилали килимами підлогу і лавки, варили й пекли в печі.

Зазирнув Івасик у кухню й здивувався: і стіл, і довга лава аж угиналися від білих паляниць. Рум'яні пиріжки на величезних блюдах горами здіймались над жареними качками, фаршированими гусьми, над прозорими тремтячими холодцями в круглих мисках, над золотою осетриною, камбалою й бичками. Окремо стояли на довгастих тарелях печені й варені поросята. Вони були мов живі і тримали в своїх рильцях білі качанчики пахучого хріну. Пляшками з вином було заставлено всі кутки. Діжечки з квашеною капустою, з солоними кавунами, з яблуками в піспі трималися осторонь, немов які ображені пузаті пани. Сичали, шипіли, шкварчали сковороди. Серед чаду й пари метушились баби-куховарки.

"І коли вони встигли стільки напекти й насмажити? "— дивувався Івасик. Він почував себе загубленим серед цієї метушні, серед багатьох людей. Навіть Сашко, і той не звертає на нього уваги. У брата сьогодні вихідний день, і він не ходив до школи. Сашко забився в куток і нишком читав без кінця якийсь папірець.

Івасик вирішив нагадати братові про угоду.

— Сашуню, а в мене вже є подарунок, — сказав він, — і я люблю матір найдужче!

— То ще побачимо, — знехотя обізвався Сашко. — Ось у мене подарунок — о! — і він потряс у повітрі папірцем.

— Ото-о? Хо-хо, папірець та ще й пописаний! А в мене...

Та Сашко не дав йому докінчити:

— Що ти розумієш? На цьому папірці мої вірші. Вірші на приїзд матері. Куди тобі до мене!

Вірші! Он що! Вірші!

Івасик весело посміхається. Ну, тепер напевне буде його перемога. Ніякі вірші не встоять перед глиняним півником, що свистить, і справжнім живим щигликом!

День хилився до вечора. Незабаром має приїхати мати. В хаті вже повно гостей. Усі готуються до зустрічі. Приносять свої подарунки знатному бригадирові — Марині Чайці.

Ревнивими очима стрічає Івасик кожний такий подарунок. Тітка Секлета принесла теплу хустку, дівка Одарка — глиняний глечик,

цяцькований візерунками, столяр Іван Карпович приніс стілець, фарбований у синє й зелене. Тільки дід Гурій свого подарунка нікому не показав. Він приніс щось велике, загорнуте в газети. Івасик мучився — а що, коли в діда Гурія такий подарунок, що на весь світ? Що, коли він придумав щось краще за півника з глини і живого щиглика?

Івасик вибрав зручну хвилину й трошки розідрав газету. Тепер він знав про дідів подарунок. У газету було загорнуто килим. Ну, що таке килим проти щиглика? Проти глиняного півника? І не забувайте, що не простого півника, а такого, що свистить, коли йому подути в дірочку на хвості.

Дуже стурбували Івасика подарунки від артілі: блискучі черевики й новенький патефон. Черевики не страшні — вони не вміють співати, як щиглик, і не свистять, коли в них дмухнути. А от патефон — інша річ. Патефон співає, і навіть дуже голосно грає й співає, далеко голосніше, ніж щиглик. І, крім того, співає всякої-всякої, а щиглик утне тільки однієї своєї.

Дедалі Івасик усе більше смутнів. Його маленьке серце боліло — тепер уже видно, що не його подарунок найкращий. Не його. Немає сумніву, що мати найбільше зрадіє патефонові.

Самітне й сумне хлоп'я зовсім загубилося в людському натовпі. Ніхто не звертав на нього уваги, наче й не було його тут, наче не його мати одержала славний орден. Івасик почував себе зайвим і чужим у цьому колі незнайомих людей. Усі вони голосно балакають, тримають подарунки, готуються до зустрічі. А про нього, про Івасика, забули всі на світі. І патефон — найкращий подарунок, а на глиняного півника і щиглика мати навіть не гляне.

Гарячі сльози підступили до очей. Івасик одвернувся до стіни й тихенько заплакав у куточку, та знов ніхто його не помітив, ніхто не обізвався жодним словом…

Хлоп'я забилося в хижку, у свій "звіринець". Тут не було незнайомих людей, тут жив у клітці любий щиглик. Івасик гладив рученятами клітку й ніжно прощався з своїм улюбленцем.

— Щиглику… Прощай, щиглику! — проказувало хлоп'я, а на серці було в нього непривітно й боляче, бо, напевне, патефон кращий від інших подарунків…

Грім оплесків сповістив, що приїхала мати. Як же всі заметушилися, як усі кинулись назустріч! Івасик залишився позаду всіх, притиснутий до стінки. А матір посадили за стіл, усі вітали її, ставили перед нею коштовні подарунки. Але материні очі ще з порога кімнати все. шукали когось навколо. І, нарешті, мати голосно запитала:

— А де ж мої сини? Де Івасик, де Сашко?

І вже зовсім голосно гукнула:

— Івасику, де ти?

В її голосі бриніла турбота.

— Де ти, мій маленький синочку?

І тоді всі раптом згадали про Івасика. Всі раптом почали шукати й кликати його, і хлоп'я обізвалось:

— Я осьдечки, мамо, я в куточку!

І враз усі гості розступилися, і мати, кохана мати, була біля нього. Вона пестила й цілувала сина, а він гладив рученятами її щоки й щасливо усміхався. Тоді з другого боку, з натовпу, винирнув Сашко.

— Мамо, матусю, я написав тобі вірша, — говорив він, цілуючи матір. Та в цей час, щось згадавши, Івасик сказав:

— Почекайте, я зараз!

Він побіг у хижку й повернувся, несучи в одній руці клітку з щигликом, а в другій — глиняного півника.

— Мамо, це тобі, — сказав він поважно, подаючи подарунки. Голова артілі поставив перед матір'ю патефон, та вона наче й не бачила його. Вона взяла клітку й півника, притулила його до губ, і глиняний півник голосно свиснув на всю кімнату.

— Ось хто приготував мені найкращий подарунок! — весело сказала мати і ще раз дмухнула півникові в дірочку на хвості. — Який хороший півник, який чудовий щиглик!

Вона обнімала і клітку з щигликом, і Івасика, ї Сашка. Тоді Сашко вийшов наперед, розгорнув папірець і почав читати:

Зустріч з моєю матір'ю

О мамо, знов твоє обличчя

Всміхається мені,

Велика партія

Нас кличе

До перемоги, до борні!..

Він на мить зупинився, схвильований, збуджений радістю, і тоді продовжував голосно й упевнено:

Як ти,

Я працюватиму сумлінно,

Не відступлю у боротьбі

І вчитись тільки на "відмінно"

Даю обіцянку тобі.

О мамо, знову золотою

Твоє лице

Усмішкою зорить.

Як не пишатися тобою

І як

Тебе такої не любить?

І знову моря шум солоний

І трудовий щасливий день.

Як зірка — орден твій червоний

І свято радісне пісень!

Розчервонілий і схвильований, Сашко передав матері вірша. Ляснули такі оплески, що затремтіли шибки, і всі тоді побачили, як по щоці у матері котиться блискуча прозора сльоза.

— Сашуню… І ти, Івасеньку… Спасибі вам, мої дітки, за такі хороші подарунки, — вимовила вона і хусткою змахнула сльозу.

Мати сиділа за столом, на грудях у неї червонів орден, поруч сидів дід Савелій, він уже встиг випити червоного вина, дідові було дуже весело, і день сьогодні такий радісний і незвичайний…

— Ану, втніть, — просив дід музикантів, — ану, отакої, як сьогоднішній день.

А гості дуже хвалили і Сашка, і Івасика. Тітка Секлета сперечалася з дідом Гурієм, на кого схоже хлоп'я.

— Ось не балакайте, — переконувала тітка, — на матір воно схоже, як з ока випало.

— На покійного батька, — заперечував дід Гурій. — Кістка й латка батькова.

— Га? Латка? — встряв у розмову дід Савелій. — Гай-гай, забули вже про латки, забули…

Івасик обняв матір за шию, зазирав їй у вічі і шепотів щось на вухо ніжне-ніжне й хороше…

А потім усі побачили, як хлопчик раптом скривився й гірко заплакав.

— Чого ти? — сполошилась мати.

— Щи… щи… щиглика дуже мені… шкода, — ледве вимовив крізь сльози Івасик.

І всі тоді так голосно засміялися, що в хлоп'яти враз висохли сльози, а мати сказала:

— Івашечку, щиглика я тобі дарую назад і ще дарую тобі теплу шапку, в Москві для тебе купила…

Хтось сіпнув Сашка за рукав. Він озирнувся й побачив біля себе Яшу Дерезу.

— А здорово ти написав, — зашепотів він. — У журналі нашому треба вмістити, і орден дуже гарний, то ж яка честь і нагорода яка твоїй матері! А я оце тільки-но прийшов. Сидів усе вдома та думав — як би його такий апарат зробити, щоб на самісіньке морське дно, кілометрів на десять, міг спуститися з людьми.

Він зітхнув.

— Поки що нічого не придумується, Сашко. А от виросту — обов'язково збудую такий апарат.

Сашко глянув у вічі своєму товаришеві і побачив там таку тверду впевненість, що відразу повірив у цей глибоководний майбутній апарат.

— Безумовно зробиш, Якове.

— І що воно там може бути — на такій величезній глибині? — задумливо продовжував Дереза. — Жодна людина ще не спускалась глибше, як на один кілометр. І що там може бути — на дні? Напевне, зовсім ще не знайомі людям глибоководні риби, химерні тварини, водорості. Там усе світиться, Сашко, на глибині, себто всі живі істоти. Я читав книжку про це — от де цікаво!

Непостійна була натура в Яші Дерези. У нього що не день, то й нове якесь захоплення. Прочитає про морську війну, про торпеди, про підводні човни, — і вже обов'язково сидить і майструє модель міноносця. Зробить міноносця — захопиться польотом на Місяць, сидить тоді й думає про це, ракетоплан бачить в уяві, солодко мріє і страшенно фантазує.

Останнє захоплення Яші — це батисфера, підводний світ. Він міг би розмовляти на цю тему цілісінький вечір, та Марина Чайка почала розповідати про свою подорож до Москви, і в кімнаті всі стихли. Всі захоплено слухали. Марина розповіла, тоді налила золотого вина, встала й високо піднесла вгору повну, аж по вінця, чарку.

— І сьогодні перша чарка, — сказала вона, — хай буде за нашу Соціалістичну Батьківщину!

Тут усі встали, гукнули "ура", і Івасик гукнув дзвінким дитячим голоском. І хоч випити вина йому не дали — малий, мовляв, ще дуже, підрости ще треба, грамоти навчитись, та дід Савелій не пошкодував солодкого квасу і налив онукові повний кухоль.

Івасик був щасливий. Так воно чудово склалось — і подарунок сподобався матері найбільше (еге ж, усі бачили й чули, як вона дмухнула глиняному півникові у дірочку, і він свиснув), і щиглик назад повернувся, ще й з теплою хутряною шапкою на додачу! Тепер Івасик усім пояснював, що орден одержала не чиясь мати, а таки його, Івасикова, а звуть її Марина Савеліївна, ще й Чайка. Він указував на матір пальцем і поважно казав:

— Оце вона сидить — моя мати. Хто не вірить — хай у людей спитає.

Але всі вірили, Івасик задоволено сопів, бо випив багато квасу, і нишком зітхав, що вже не лишилося в животі місця, щоб далі ласувати солодкими пундиками, якими був заставлений увесь стіл.

Мати звернулась до Башмачного, голови артілі:

— Ну, Давиде Юхимовичу, як у нас ремонт знаряддя? Як сіті? Я дала слово в Москві досягти ще більших уловів. Я чула, що наживки нема чим ловити — немає японського невода[3]?

Голова артілі запевнив, що невід уже залатали і взагалі знаряддя відремонтовано. Та тут втрутився дід Савелій.

— Погано буде, дочко, з уловом, — сказав він, — зима тепла, і пеламіда з'явилась біля берегів, розжене всю скумбрію. Га? Я вже вивірив це, знаю...

— Нічого, тату, скумбрія від нас не втече!

Сашко бачив, як на щоках у матері спалахнув рум'янець, очі заблищали, і вона звернулась до рибалок із своєї бригади:

— Як, хлопці, знайдемо ми скумбрію в морі?

У відповідь залунали веселі голоси, хтось заплескав у долоні.

— Від Марини риба не втече, — промовив дід Гурій. — Їй і пеламіда ніщо. Он вона яка жінка! А колись бувало, пам'ятаю, приміта була така в рибалок: не розмовляй з жінкою перед виїздом у море — нічого не впіймаєш…

— Згадав дід Гурій царя Гороха! — гукнула дівка Одарка, і всі засміялись. Смішними здалися ті часи, про які згадував дід Гурій. Смішними й лихими. Цур їм, не повернуться вони більше ніколи, довіку!

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Правдива картина подій на шкільному горищі

Данилич допив восьму склянку чаю, витер рушником рясний піт на лобі і з газетою в руках ліг на ліжко. Довгий, безконечно довгий зимовий вечір. У вікно зазирає повний місяць, зривається часом вітер, і тоді глухо гудуть у саду голі чорні дерева.

Скучно Даниличу. Прочитав він усю газету, навіть об'яви перечитав кілька разів, а за вікном усе вечір — довгий і непривітний. Ні з ким сьогодні Даниличу перемовитись словом. "Хоч би Кажан прийшов, — думає сторож, — все ж було б веселіше. Чи, може, мені самому зайти до нього?"

Кажан частіше тепер з'являється між людьми. Він розумів, що його відлюдність викликає цікавість до його життя і породжує всілякі чутки. А це дуже небажано для Кажана, особливо зараз. Були в нього на це свої причини. Старий дуже хотів, щоб на нього не звертали уваги, щоб зовсім забули всі про його існування в Слобідці. Загублений лист не давав йому спокою. Чи не потрапив він кому в руки?

Та час ішов, і Кажан приходив до думки, що буря могла занести листа далеко і_ навіть закинути його в море. Це краще, ніж коли б його хтось прочитав.

Кажан заходив тепер до Данилича й розмовляв з ним — більше про шкільний сад, про породи яблунь. Та сьогодні Данилич сидів один у своєму приміщенні і з нудьги почав дрімати.

Зненацька йому почувся крізь дрімоту стукіт, ніби десь недалеко хтось грюкнув дверима.

Данилич схопився. Хто зараз міг бути в школі, крім Кажана? Пізній зимовий вечір. Школа порожня. Гуртки сьогодні не працюють, зборів ніяких немає. Хто ж міг отак грюкнути?

Данилич вийшов у коридор. Він знайшов відчинені навстіж двері з шостого класу. Відчинено було також і вікно на веранду. На підлозі й на лутці — брудні сліди від чобіт.

— Оце так діла, — похитав головою Данилич. — Такого ще й не бувало…

Нова знахідка прикувала його увагу. На підлозі біля вікна лежав чорний складаний ножик. Сторож підняв його й довго вертів у руках, розглядаючи.

— Такі діла, — мурмотів Данилич. — Ну, про це вже треба неодмінно розповісти директорові…

Він сховав ножик у кишеню й почав зачиняти вікно.

* * *

Пригода на горищі не сходила Олегові з думки. Хлопець не вірив ні в які привиди, але ж тут на власні очі він бачив високу білу постать. Троє чорних невідомих, які нерухомо сиділи на горищі, теж викликали страх своєю таємничістю. Хто вони і що робили на горищі пізнього зимового вечора? Що в них за зв'язок з білим привидом? І коли це не привид, то що чи кого бачив у такому разі Олег?

Хлопець нікому не зважувався розповісти про свою пригоду. Еге, не такий дурний Олег! Розкажеш, а потім і почнуть тебе розпитувати: а чого ти поліз на горище? А що ти робив увечері в порожній школі?

Але все ж таки Олег не витримав. Він відкликав у куток Омелька Нагірного.

— Ти знаєш, що я чув?

— А звідки я знаю?.

— Ну, то я тобі розкажу. Мені сьогодні один хлопець з нашого класу розповів. Така з ним пригода трапилась, що аж дивно… Тільки щоб про це — нікому. І прізвища того хлопця я тобі не скажу…

Коли Олег дійшов у своїй розповіді до того місця, де вигаданий ним хлопець побачив на горищі трьох невідомих і білу високу постать, Омелько голосно зареготав.

— Ти чого смієшся? — обізвався Олег. — Не віриш?

Нагірний нічого не відповів і, так само сміючись, зірвався з місця й побіг у клас. Нічого не розуміючи, збентежений Олег Башмачний мовчки дивився йому вслід.

* * *

Данилич другого ж дня розповів Василеві Васильовичу про відчинене вікно і віддав йому знайдений ножик.

— Школярі це, Василю Васильовичу, лазили в школу, не інакше…

— Гаразд, Даниловичу, — відповів директор, — припустімо, що це справді наші школярі. Але що їм було потрібно в школі, в порожній школі пізнього вечора? У них, напевне, була якась мета і — майте на увазі, Даниловичу, — мета заздалегідь обміркована. З чого це видко? А з того, що вікно було відчинене, напевне, ще вдень. Адже його можна відчинити тільки зсередини, з школи.

Але як не хмурив Данилович лоба, він ніяк не міг відповісти на запитання — що справді робили оті невідомі школярі так пізно в школі? Що їм було потрібно?

Зараз же після великої перерви в шостому класі почався урок української мови. Василь Васильович сів за стіл і ніби між іншим запитав:

— Діти, ніхто з вас учора нічого не загубив?

Виявилося, що загублено речей дуже багато — і олівців, і ручок, а Люда Скворцова загубила навіть пенал.

— Ох ви ж, неуважні які, — похитав головою Василь Васильович. — Усе поспішаєте, усе стрімголов. А хто з вас ножика загубив?

Хвилину стояла мовчанка, а потім з-за парти встав Омелько Нагірний.

— Василю Васильовичу, я загубив ножик. Чорненький такий, ручка кістяна… Тільки я не. знаю, де я його загубив.

— Твій?

Василь Васильович показав ножик.

— Мій, мій, — зрадів Нагірний.

— Може, ти тоді скажеш мені, Нагірний, чого ти вчора ввечері лазив через вікно в школу?

Почувши таке запитання, Олег Башмачний здригнувся, наче вжалений. Адже не Омелько, а він дістався вчора в школу тим шляхом, про який згадує зараз Василь Васильович. У чому ж річ? Напевне, тут помилка — хтось бачив Олега, коли він ліз у вікно, і не впізнав його… Олега прийняли за Нагірного.

— Ну, Нагірний, — наполягав Василь Васильович, — чесно розкажи, в чому справа.

Олег глянув на Омелька і не міг отямитись від здивування. Нагірний схилив голову. Йому було дуже ніяково. Вигляд у нього був розгублений, наче його було впіймано на гарячому.

— Чи не пов'язана якось твоя вечірня подорож у школу з твоєю статтею про гіпнотизм? — запитав Василь Васильович.

Нагірний кивнув головою.

— Еге, так воно й було, — тихо сказав він. — Отоді я, мабуть, і ножик свій загубив.

— Гаразд, ми про це поговоримо потім. А зараз давайте почнемо урок.

* * *

Сашко Чайка був хлопець упертий. Упертість, звісно, буває різна. Можна, наприклад, уперто приносити додому щодня оцінку "погано". Не можна сказати, щоб з цього раділи вчителі чи батьки такого учня. У Сашка Чайки впертість була іншого гатунку. Він завжди доводив до кінця кожну справу. Важкий урок — однаково Сашко не встане з-за стола, перш ніж не засвоїть його цілком. Не виходить вірш — Сашко не покине працювати, аж доки вірша не буде написано.

Так було і з фізкультурою. Сашко не кидав своїх вправ. Якірець діда Савелія дуже став у пригоді. Щоранку, схопивши цей якірець обома руками, Сашко піднімав його з підлоги. Спочатку він міг це виконати не більше восьми разів. Але м'язи розвивалися з кожним днем, і тепер хлопець вільно підіймав якірець п'ятнадцять разів поспіль.

Спочатку Сашко почав займатися фізкультурою виключно з однією метою: перемогти Олега Башмачного, покласти його на спину. Але тепер це завдання поступово відходило далі й далі. Сашко так звик до щоденних вправ, що без фізкультури йому чогось не вистачало. Він почував себе дужим і бадьорим. Як часто з'являлась у нього раніше втома після школи, після годин, проведених за вивченням уроків! Тепер цього не траплялось. Сашкові здавалося, що він тепер вийшов би переможцем у боротьбі навіть з таким "супротивником", як Олег Башмачний.

Бачачи щоранку фізкультурні вправи свого брата, Івасик уже не сміявся. Він і собі почав "фізкультурити", перевертаючи в кімнаті стільці.

Незабаром після приїзду Марини Чайки додому з'явився старший її син — прикордонник Лаврін. У нього була триденна відпустка. Тепер у хаті Чайок щодня гриміла гармонь, щодня приходили рибалки послухати гру і оповідання веселого червонофлотця.

Вранці Сашко робив свої вправи під заливчасті звуки гармошки. Лаврін помацав м'язи свого молодшого брата й залишився задоволеним.

— Будеш червонофлотцем! — коротко констатував він.

Для Сашка це була найвища похвала.

Одного разу Лаврін побачив на вулиці старого Кажана.

— Послухайте, товариші, — звернувся червоний моряк до рибалок, — у вас у Слобідці й досі живе цей тип? Що він тут робить?

Ніхто не міг на це дати ніякої певної відповіді. Що, справді, робить Кажан? Порається у шкільному саду, обкопує дерева, гілочки сухі обрізує. Що ж можна ще розповісти про нього? Не переказувати ж тих чуток, що їх вигадує баба Лукерка!

Але Лавріна не задовольнила така відповідь. Усі бачили, як він раптом замислився і похмурнів. Увечері він несподівано спитав свою матір:

— Мамо, яка твоя думка нащот отого Кажана?

Марина відповіла не відразу

— Думала я над цим, Лавріне. Якийсь він… дуже непевний чоловік, отой Кажан. Одне слово — потайна людина…

В карих глибоких очах матері Лаврін прочитав якусь невисловлену думку.

* * *

Василь Васильович недарма запитав Омелька Нагірного про те, чи не в зв'язку з статтею про гіпнотизм він лазив увечері через вікно в школу. Директор школи і керівник класу Василь Васильович добре знав Нагірного. Хлопчина, безперечно, ні в якому разі не відмовиться від того, щоб на практиці перевірити усі "таємниці", висловлені ним у його статті.

А було воно так. Омелько переконав Яшу Дерезу і Стьопу Музиченка, що влаштує чудовий сеанс гіпнотизму. Найважче було переконати Дерезу. Але коли Омелько показав йому книжку "Гіпнотизм", Яша теж погодився бути присутнім на цьому незвичайному сеансі. У нього до того ж з'явилась прихована думка посміятися з Омелька. Хоч і є, мовляв, така наука, та Нагірний нікого не зуміє загіпнотизувати.

До числа учасників сеансу Омелько запросив також Дмитра Озеркова, палкого аматора театральних видовищ і керівника шкільного драмгуртка. Озерков погодився навіть на те, щоб його

"загіпнотизували". Нагірний наказав йому також захопити з собою біле простирадло.

— Без цього реквізиту не приходь, — заявив "гіпнотизер", — бо нічого не вийде.

І коли ввечері хлопці — всі четверо — зібралися в шкільному саду, в руках у керівника драмгуртка біліло простирадло.

— Молодець, — похвалив ретельного Дмитра Нагірний. — Тільки сьогодні не ти будеш за режисера, а я.

Місце для сеансу було обрано надзвичайно зручне — шкільне горище. Чудове місце! Затишне, спокійне і — головне — таємниче. Без таємничості нічого тут не вдієш, така вже це річ — гіпнотизм!

Зрозуміло, що вибір цього місця цілком належав Омелькові Нагірному. Ніхто не заперечував. Тільки Дереза зробив спробу протестувати, але Омелько швидко його вгамував, заявивши, що в іншому місці сила гіпнотизера може не виявитися і що тоді Омелько знімає з себе всіляку відповідальність за організацію сеансу.

Через відчинене вікно четверо школярів проникли в школу. Не дуже зручний хід, але знов-таки таємничий. Треба признатись, що ця "таємничість" не викликала захоплення в одного тільки Яші Дерези. Такий уже в нього був тверезий склад думок, як і належить винахідникові. Адже в моторах таємничості не знайдеш, машини не збудуєш без знання, без книжок і без досвіду.

"Ну, почекай, гіпнотизере нещасний, — думав Дереза, — ось не загіпнотизуєш Озеркова — посміюся я з тебе і з твого гіпнотизму!"

Але... треба відверто сказати, з'являлась хвилинами і в Дерези така думка — а що, коли справді Омелько навчився гіпнотизувати? Адже він

показував про це книжку, справжнісіньку наукову книжку з малюнками. Це надзвичайно цікаво. Тільки горище — дурниці.

Проте таємничість обстановки мимоволі почала впливати і на Дерезу. Вечір, тіні, далекий місяць на небі, порожня школа, розмови пошепки і — горище! І, крім того, найстаршому з дітей — Озеркову — всього чотирнадцять років. Дуже вразливий вік, що й казати!^

На горищі було тихо й порожньо. У невеличке кругле віконечко зазирав повний місяць.

— Хлопці, а з цього віконця і море видно, — тихо сказав Стьопа Музиченко. — Ось подивіться, як воно блищить удалині. Я люблю малювати море, коли на ньому місячна стежка...

Омелько нетерпляче махнув рукою.

— Ми сюди не малювати прийшли, — відрубав він. — Починаймо, чи що? Ну, Дмитре, закутуйся в простирадло. Для чого? Про те я знаю. Так треба.

Музиченко, Нагірний і Яша Дереза посідали навпочіпки, а перед ними став на дерев'яну скриньку закутаний у простирадло Озерков.

— Стій отак і не рухайся, — наказав йому Омелько.

— Ну, а далі що? — пошепки запитав Яша Дереза.

— А далі — я його загіпнотизую. Десять хвилин я дивитимусь на нього не відриваючись. А може, й двадцять — хтозна. І все думатиму — ось так, з великим напруженням.

Омелько зморщив лоба — це мало демонструвати його напружені думки.

— Стривай, а що ж ти думатимеш? Треба, щоб і ми знали, — втрутився Стьопа.

— А я скажу вам.

Омелько нахилився до товаришів і зашепотів:

— Я думатиму таке: Озерков, негайно скинь простирадло і піди подивись у віконце! Озерков, негайно скинь простирадло! І побачите — скине!

— А може, ти змовився з ним! Я не згодний! — запротестував Яша Дереза. — Краще нехай скине простирадло і потім закутає в нього тебе, Омельку. Згода?

Нагірний погодився. Озерков стояв нерухомий, у білому, як привид. Місячне проміння освітлювало всю групу учасників сеансу.

— Ти нічого не чув, про віщо ми балакали? — запитав у "привида" Нагірний. — Не чув? Ну, тоді починаймо.

Три пари очей втупились у закутану постать Озеркова. Тиша. Десь писнула миша, і знову все стихло. Минали хвилини.

— Мені страшно, — прошепотів Музиченко. — А що, як і справді…

— Тсс! — штовхнув його легенько в бік Нагірний. — Дивіться, він починає ворушитись!

І тут хлоп'ята почули якийсь дивний звук. Наче хтось хотів скрикнути, але йому раптом затулили рота долонею. Нагірний перший побачив, як з чотирикутника входу на горище просунулась чиясь голова. Тієї ж миті цю голову побачили і Музиченко, і Яша Дереза…

Ми знаємо, хто це перешкодив школярам закінчити "сеанс". Коли Олег Башмачний, наляканий білим привидом і трьома невідомими, тікав із школи, на горищі теж піднялася паніка. Страшна голова зникла, але, може, вона чекає десь унизу? До голови, звісно, приставлено тулуб, руки й ноги. Це напевне людина. Але — хто?

— Може, Кажан? — подав думку Музиченко. — Кажуть же, що…

Та Дереза не дав йому договорити.

— Хто б там не був, а треба спускатися, — сказав він.

Найбільше злякався Нагірний. Він останній спустився з горища. Добре те, що Олег не звалив драбини. А він міг це зробити, тікаючи.

Любитель таємничого — Омелько — довго не міг отямитись. Усе йому ввижалася людська голова в темному отворі. Ось чому він так зареготав, коли Олег розповів йому про пригоду "одного хлопця з нашого класу". І Олегові зовсім не треба було ображатися на товариша за той нестримний сміх. Адже Нагірний щиро сміявся з своєї власної особи.

Коли після уроків Василь Васильович покликав "гіпнотизера" до себе в кабінет, Омелько, не криючись, одверто розповів йому все, як було. Директор глянув хлопцеві в очі. Нагірний потупився. Кілька секунд тривало мовчання, а потім Василь Васильович запитав:

— А розумієш ти, що робив дурниці?

Омелько мовчки кивнув головою.

— Я бачу, що тобі це неприємно, — продовжував директор. — Ти навіть зажурився, чи не так? Я не вважаю, що твоя витівка — злочин. Але мені хотілося б, щоб ти, Омельку, був трохи серйознішим хлопцем. Ти цікавишся "таємницями". Та їх треба шукати не на горищі. Таємниць дуже багато, наприклад, у природі. Не все досліджено, Омельку. Гіпнотизм застосовується в медицині, але знов-таки не на порожньому горищі, а в кабінеті лікаря. І без жодних привидів. Я хотів би, щоб ти через кілька днів зайшов до мене на квартиру. Заходь з твоїми товаришами, які були присутні на "сеансі". Ще запросимо декого з учнів.

Нагірний здивовано підняв на директора очі.

— Ти хочеш запитати, для чого я вас запрошую до себе? Ні, зараз не скажу. Хай і в мене буде таємниця. Скажу лише, що жалкувати не будеш, бо я маю надзвичайно цікаву пропозицію.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Олег вирішує не відступати

Березень підкрався непомітно. Якось увечері дмухнув теплий вологий вітер. Цілу ніч він шумів голим гіллям у шкільному саду, а. вранці нагнав таких густих хмар, що вони сірою бавовною лягли, здавалось, на самісінькі дахи слобідських будиночків. Потім почався рясний дощ. Він безперестану йшов цілий день, ущух тільки надвечір, і тоді з землі піднявся густий сивий туман. Він клубочився молочними хвилями, і на вулицях Слобідки за два кроки нічого не можна було побачити.

Три дні змагалося сонце з туманом і хмарами. Визирне на мить, подарує землі сніп проміння, і знову закриють його волохаті хмари. І, нарешті, сонце перемогло. Радіючи з своєї перемоги, воно приснуло

таким сліпучим золотим промінням, що навіть дід Гурій, дуже обережний у своїх висновках, і той сказав, що почалася справжня весна. Море хутко міняло свій колір з олов'яного на синій, потім на блакитний. На його безкраїй спокійній поверхні замигтіли міріади золотих леліток.

Івасик приніс у хату зірвані з тополі набубнявілі бруньки. З запалом дослідника він розкрив їх і знайшов усередині манюсінькі липучі листочки. А ще за тиждень йому пощастило побачити на галявинці між прибережним камінням двох здичавілих сірих кроликів. Вони були дуже худі, в них вилазила шерсть, і вони жадібно ласували першим зеленим рястом, який тільки-но виткнувся з землі.

Причаївшись за каменем, Івасик, затамувавши подих, стежив за звірятками. Але вони незабаром шмигнули в нору, злякавшись своєї власної тіні.

Весна почалася. Здається, і риба почула наближення теплих днів. Вона наче здуріла з радощів і краще почала хапати наживку. З кожним днем збільшувався улов. Бригада Марини Чайки ставила перемети і збирала багату здобич. Велику колючу камбалу "калкан" ловили мережею[4] і в сіть почали потрапляти величезні плескаті риби вагою понад двадцять кіло кожна.

Увечері, коли Марина була вдома, вона сідала десь недалечко від Сашка і вишивала. Дивно було бачити відомого бригадира безстрашних рибалок за таким спокійним, тихим рукомеслом. У такі хвилини Савелій теж сідав біля дочки і, посміхаючись, незмінно питав:

— Що, Марино, припливла до тихого берега? Вишиваємо?

— Перепочинок, тату, — відповідала Марина. — Завтра знову поставимо вітрило.

І на це дід Савелій не забував зауважити:

— Атож, чую, чую... І я був таким у молодих літах...

Сашко часто вголос готував уроки, і мати, вишиваючи, слухала сина. Слухав і дід Савелій, і малий Івасик. Дід Савелій ніколи не міг утриматися, щоб власними спостереженнями чи спогадами не доповнити того, про що читав онук. Коли, приміром, Сашко вчив урок про бджіл, то дід обов'язково розповість додаткові відомості про цих перетинчастокрилих. Він розповість, що бджоли, наприклад, дуже не люблять часникового запаху, і той, хто наївся часнику, краще не підходь до вулика. А що вже не люблять вони вонючого тютюну!

— Просто скажу, — констатував дід, — панське у них, у бджіл, нюхало!

І тут же розповідав про закусаного бджолами до півсмерті злодія, який хотів украсти з пасіки вулик з медом...

У діда Савелія ніколи не було власної пасіки, у всій Слобідці не знайти жодного вулика, але дід розповідав про бджіл так, наче він усе життя був пасічником. У діда Савелія ще й досі добра пам'ять, і на своєму довгому віку він наслухався сотень оповідань. Розмовляв він і з пасічниками, і з професорами, і з царськими жандармами (розмову цю записано на дідовій спині), і з панами, і з бондарями, і з ковалями, і з Шаляпіним[5] і з Айвазовським[6], і з шахтарями, і з товаришем Будьонним... І так, як про бджіл, дід Савелій може розповісти і про добування вугілля в підземній шахті, і про те, з якого дерева гнуть обручі для діжок, і з яких черепашок роблять ґудзики, і навіть про те, що китайці їдять ластівчині гнізда. Тільки ластівки ті, мовляв, особливої породи і гнізда склеюють зі своєї слини.

Такі дідові розмови — справжній скарб для Івасика. Найбільше захоплювали хлоп'я оповідання про живих тварин. З однаковою увагою слухав Івасик і про бджіл, і про китайських ластівок. Йому самому

хотілося б покуштувати того ластівчиного гнізда, хоч шматочок, хоч крихітку, та де ж ти його візьмеш, коли ті ластівки водяться аж у Китаї.

Минав тиждень, другий — і раптом Івасик питав у діда Савелія:

— Діду, а вони не гіркі?

— Хто? — не розумів дід.

— Та гнізда ж ластівчині.?

— Гнізда? Чую, чую. Не інакше як солодкуваті. І трохи той… сирою рибою пахнуть, бо ті ластівки, кажуть, риб'ячу ікру споживають.

Звідки дід знав про такі подробиці — невідомо. Одного разу, слухаючи, як Сашко вголос готував урок з природознавства, Івасик сказав матері:

— Я завтра теж піду в школу.

Він це сказав так серйозно й переконливо, що не лишалось ніякого сумніву в тому, що свій намір хлоп'я виконає.

Марина обняла сина й засміялась.

— Дивіться на нього — в школу! А читати вмієш?

— Як не вмію, то в школі навчать. А тільки я вже знаю аж чотири літери: жи — жук, си — змія, о — бублик, ги — гусяча шия…

В Івасиковій уяві кожна літера була схожа, як дві краплі води, на якусь певну річ, не кажучи вже про те, що, приміром, с мала навіть

подвійне значення — вона, по-перше, схожа на змію і, по-друге, сичить, як змія.

— Ой Івашечку, — сміялась мати, — та ти справді школяр!

Вона звала сина добрим десятком ласкавих імен і не знала, яке з них найніжніше, найласкавіше. Її Івась був Івасиком, Івашечком, Івасеньком, Іванчиком, Іваненьком, Іванцем, Іваночком, Ванюсею... І в кожному з цих імен Марина знаходила якийсь новий відтінок, нову ніжність і музику.

Вона цілувала біляву голівку сина, дитяче волоссячко пахло сонцем, кубельцем і теплим пір'ям — так пахнуть жовтороті горобенята.

Уранці Івасик затявся:

— Піду в школу з Сашунею!

Даремно умовляли його і мати, і дід Савелій. Хлоп'я навіть заплакало і, коли Сашко пішов один, вирішило схитрувати. Сказало, що піде до моря, а само почимчикувало у напрямку до колишньої дачі Капніста.

Івасик уявляв, що коли він попросить учителя записати його в школу і скаже, що знає вже чотири літери, і до того ж прибавить собі зайвий рік (мовляв, не шість, а сім років!), усі шкільні двері негайно відчиняться перед ним. Він незабаром з усіма школярами вчитиме уроки про тварин, малюнки яких він щодня розглядав у Сашковому підручнику.

В школі саме відбувався урок. У коридорі, куди зайшов Івасик, не було нікого. Хлоп'я стояло розгублене, не знаючи, в які двері поткнутися. А дверей було дуже багато. За ними чути було притишене гудіння дітвори. Коридор уразив хлопчика своєю довжиною, а кількість дверей зовсім спантеличила його.

Зненацька знайомий голос за дверима схвилював Івасика.

"Сашуню! — хотів закричати він. — Сашуню, і я тут!"

Так, це справді був голос Сашка. Тоді хлопчик більше не вагався. Він сіпнув за дверну ручку й увійшов.

Першу мить у класі постала глибока тиша. Івасик побачив біля дошки брата і спокійно сказав:

— Ось і я…

Тиша вибухнула веселим реготом школярів. Учителька Євгенія Самійлівна взяла Івасика за руку й спитала:

— Чий ти, хлопчику? Чого прийшов?

— Та це — Івась, Сашка Чайки брат! — гукнули школярі.

В класі здійнявся шум і знову веселий сміх. Збентежений цим гамором, Івасик спантеличено позирав то на свого брата, то на вчительку.

— Я хочу записатися в школу, — нарешті вимовив він. — Я вже знаю жи — жук, си — змія… І потім о — бублик і ги — гусяча шия…

Новий вибух реготу покотився в класі. Ледве стримуючи сміх, Євгенія Самійлівна гукнула учням:

— Тихше, діти. Не забувайте, що й ви були такими малюками!

І, поклавши на плече Івасикові руку, перепитала:

— То як ти кажеш? Ги — гусяча шия? В який же клас ти хочеш поступити?

Івасик трохи подумав, глянув на брата й серйозно відповів:

— Та в який запишете, аби разом з Сашком...

Задзеленчав дзвінок. Учні веселою юрбою оточили нового "школяра".

— Ось що, Івасю, — сказала Євгенія Самійлівна, — давай ми з тобою умовимося так: ти повинен трохи підрости і через рік-другий прийдеш до нас у школу. Гаразд?

Івасик поміркував і урочисто згодився.

* * *

Настав нарешті день, коли вийшов з друку літературний журнал шостого класу "Відмінник". Він був великого формату, як личить справжньому поважному журналові, яскраве море синіло на обкладинці, а на першому плані посміхалися обличчя двох школярів. Уже глянувши на таку обкладинку, кожен з читачів мав багатозначно сказати: "Оце да-а!" Але головне, звичайно, в змісті. І зміст "Відмінника" ніяк не поступався перед обкладинкою. Він був таким же барвистим, таким же соковитим.

Після передової, що мала назву "Від редакції (у ній було привітання читачам новонародженого журналу), на другій сторінці красувався вірш Сашка Чайки "Зустріч з моєю матір'ю". Незабаром багато школярів декламували цього вірша, його переписали собі навіть дехто з учителів, і слава шкільного поета цілком утвердилась за Чайкою.

Якось у клас вбіг збуджений Стьопа Музиченко.

— Громадяни, "Широкий шлях" вийшов! — гукнув він.

Ця звістка найбільше схвилювала Сашка. Адже він редактор, і коли виявиться, що "Відмінник" гірший від альманаха семикласників, то червонітиме з цього весь шостий клас. Сашко не витримав і на великій перерві пішов до Чабанчука. Той з урочистим виглядом показав Чайці альманах. Це був великий зошит, у ньому було, напевне, втроє більше матеріалу, ніж у "Відміннику", він мав самих оповідань не менше десятка, не кажучи вже про вірші.

— Ну як? — самовпевнено посміхнувся Чабанчук. — Шах і мат вашому журнальчику. Куди вам, і порівняти не можна...

— Порівняти справді не можна, — спокійно сказав Сашко.

Чабанчук насторожився.

— А що? Я ж кажу...

— Та й я кажу, — так само спокійно продовжував Сашко. — Не альманах, а звичайний зошит.

— Як? — обурився Чабанчук. — Це безвідповідальна заява.

— Дуже просто. Не зуміли ви художньо оформити. Бачили, яка обкладинка на "Відміннику", які малюнки в тексті? А у вас? Дрібненьке малюваннячко, візерунки якісь недотепні...

— Ха-ха-ха, — засміявся Чабанчук. — Малюнки! Ха-ха-ха!.. Ти, голубчику, забуваєш, що це альманах сьомого класу. Розумієш — сьомого! Нам не потрібні малюнки. Вони цікавлять тільки шестикласників, а ми... ми всю увагу звернули на зміст.

Але з кожною хвилиною Чабанчук втрачав свою самовпевненість. Сашко бачив, як швидко заморгали в нього повіки під скельцями

окулярів. Він, мабуть, не чекав почути неприємні зауваження від "якогось шестикласника".

— Зміст… Почитаємо й зміст, — сказав Сашко, — але зовнішній вигляд, Чабанчук, — це не цяцька для ляльки. Приємно взяти в руки красиву книжку. А зміст… Стривай, що це за вірш?

І Сашко голосно прочитав:

Шумить синє море,

Шумить і шумить,

Наче моє воно горе,

І не стихне й на мить…

— Оце такі вірші вміщено у вашому альманасі? Оце такі вірші? — вигукнув Сашко.

— Вірші? Ну да, що ж тут? Хороший вірш, — закліпав повіками Чабанчук.

— Оце такий хороший вірш? Тут і ритму немає, і взагалі ці рядки швидше скидаються на прозу, ніж на поезію. А оце "горе" вже зовсім ні до чого. Мабуть, лише для рими.

Чабанчук все ще намагався оборонятись.

— Не сміши мене, будь ласка, дорогий Чайка, і швидше давай мені альманах. Я не допущу, щоб твори семикласників були темою для критиків-нездар. Я не кажу, звісно, про присутніх. Але тобі треба знати,

що в морському шумі немає ніякого ритму, отже, цілком зрозуміло, що і у вірші про море автор навмисне уникав ритму.

— А мені здається, що автор уникав написати хороший вірш, — спокійно зауважив Сашко.

— Коли так — нам немає про що говорити далі, — і Чабанчук, схопивши "Широкий шлях", повернувся до Чайки спиною. Але цим він, звичайно, нічого не довів, і незабаром шкільна громадськість мусила визнати, що альманах сьомого класу і оформленням і змістом стоїть нижче "Відмінника". Не було в альманасі ні хороших віршів, ні чудових спогадів Євгенії Самійлівни, ні статті Василя Васильовича про планети, ні фантастичного роману Яші Дерези. Все це мав "Відмінник".

Піонервожатий взяв у руки акуратний, переписаний на машинці журнал і сказав:

— Оце розумію! І в руках приємно держати. Даремно носився Чабанчук зі своїм альманахом, як баба з печерицею.

Піонервожатий мав рацію. І треба сказати, що коли б не він, "Відмінник" не мав би такого чудового вигляду. Дванадцять малюнків зробив піонервожатий для журналу. І малюнки ці були у фарбах, прекрасні малюнки, які ілюстрували вірші, роман Яші Дерези і наукову статтю Василя Васильовича.

Навіть Олег Башмачний — і той зрадів перемозі своїх товаришів. Адже "Відмінник" — це шостий клас, це обличчя учнів шостого класу. Проте довго радіти Олегові не було часу. Ніколи думати про журнал хлопцеві, в якого думки далеко важливіші. Олег тепер уже знав, який привид він бачив на шкільному горищі. Про "сеанс гіпнозу" довідався весь клас, і багато школярів сміялося з Нагірного. Олег лютував — коли б не Омелько з своїми безглуздими витівками, дуже можливо, що скарб уже був би в Олегових руках.

Яка шкода! Тепер знову пробирайся на горище, знову хвилюйся, знову шукай і надійся. Надіятися — ще добре, але значно гірше, коли вслід за надіями надходить гірке розчарування. Проте цього, напевне, не трапиться. Скарб на горищі. Безперечно, він добре захований. Але коли знаєш, де саме треба шукати, тоді справа удвоє полегшується.

"Сеанс гіпнозу" мав для Олега і свій гарний бік. Адже тепер можна остаточно переконатись, що невідомий з зеленими очима і чотирма пальцями на руці не стрінеться Олегові. Коли б на горищі хтось був, його, напевне, побачили б школярі. Можна припустити, що невідомий добре сховався і його не помітили. Але чому буде той невідомий так довго переховуватися в школі?

Звісно, не щастить Олегові. Він уже частенько лає ту хвилину, коли знайшов листа. Не було б листа — не було б і тривог, розчарування. Але все це — тимчасова зневіра. Хто скаже, що скарби легко даються до рук?

Хоч і не щастить досі Олегові, але все це, безумовно, тимчасові перешкоди й невдачі. Хіба не щасливий випадок — знайдення Кажанового листа? Не треба тільки відступати од своїх намірів, треба бути наполегливим і енергійним, і досягнення мети забезпечено.

А Олег твердо вирішив не відступати. Ще з більшим запалом почав він лагодитись до другої експедиції на шкільне горище. Тепер ніякі Омельки Нагірні, ніякі безглузді "білі привиди" не стануть на перешкоді.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ,

в якому розповідається, як міцніє дружба Сашка Чайки з Галиною і як Омелько Нагірний дивиться в підзорну трубу

— Галино! Почекай, Галино!

Піонервожатий Максим міцно проводить рукою по низько остриженому волоссі від лоба до потилиці. Спокійно світяться в очах золоті горошинки. Він якусь мить мовчки дивиться на дівчинку, наче вирішуючи, з чого саме почати розмову.

— Галино, скажи мені, — нарешті питає він, — що в тебе є нового? І що… що в тебе вдома?

— Мати видужує, — радісно сказала Галина. — Приїде…

— Я все знаю, — спокійно каже піонервожатий. — Мені говорив Василь Васильович. Я дуже радий за тебе, Галино, що ти перемогла своє горе. Молодець, Галино! Я дивився сьогодні твою картку успішності. Скрізь "відмінно".

Він підбадьорююче посміхається, його очі звужуються, вони тепер, як дві вузькі щілинки, але золоті горошинки не згасають, вони й зараз блищать у зіницях, теплі й променисті.

І, дивлячись на піонервожатого, посміхається й Галина, — обоє вони беруться за руки і йдуть у фізкультурний зал.

Недавно в Галини була велика радість. Її обрали ланковою.

В ланці Галини Кукоби був і Олег. Усі школярі давно вже помітили, що Олег почав цуратися товаришів. На перервах він блукає коридором похмурий, мов сич, або сидить десь у куточку. Що сталося з Олегом? З чим він криється від товаришів?

Адже Олег Башмачний — піонер, коли в нього є якесь горе або взагалі щось негарне трапилося з хлопцем — чому ж він мовчить? Хіба товариші-піонери йому не друзі?

Галина вирішила поговорити з Башмачним на самоті. Після уроків вона" наздогнала його біля воріт школи.

— Ходімо вдвох, — ніби байдуже сказала Галина, роблячи вигляд, що порівнялась з Олегом зовсім випадково. Хлопець ішов тихо, трохи схиливши голову, похнюпившись. Побачивши біля себе Галину, він здивовано глянув на неї і трусонув головою, ніби хотів відігнати рій настирливих думок. Сірі очі Олега дивилися на дівчинку, але здавалось, що він ще й досі не розуміє, де він і хто опинився з ним поруч.

— Ти чого? — спитав він нарешті.

— Що "чого"?

— А взагалі... йдеш зі мною?

— Чудний ти, хіба не можна?

— Я — так.

— І я — так, — відповіла Галина. — А тільки ти трохи інакше. Не "так". Правда ж?

— А що?

— Про віщо ти все думаєш? Чому став такий мовчазний? Усі ж піонери бачать, що ти змінився. І оцінки в тебе неважні. Багато "посередньо".

— Спитай краще в свого Сашка.

— Ти покинь Сашка, Олег. Він такий мій, як і твій. Товариш наш і піонер. Чого я його маю питати? У нього скрізь "відмінно".

— Чого ти прилипла, як смола?

— А ти чого "відлип" від товаришів? Відклеївся? Ти, Олег, просто скажи все по правді. Може, з тобою що сталося? Може, тобі допомогти треба? Ось, скажімо, про "посередньо". Може, ти не все розумієш? Ми гуртом допоможемо. А то, знаєш, вітрильний човен може від нас попливти.

Олег спалахнув.

— Чого ви всі до мене присікуєтесь? І Василь Васильович говорив з моїм батьком, і піонервожатий розмовляв зо мною… А це ще й ти. Що я вам роблю?

— Бо ти став погано вчитися. І криєшся з чимсь, Олег.

Ураз зіниці в хлопця загорілися якимсь холодним, металевим блиском. Брови, які зрослися на переніссі, зсунулися ще більше докупи. Якусь думку, приховану й глибоку, вгадала Галина в сірих очах Олега.

— Криюсь! — гукнув хлопець. — Правда, криюсь! Але про це ніхто зараз не взнає. Ніхто! Бо інакше не можна. А ось через деякий час, може, зовсім скоро, ви всі довідаєтесь про щось. І всі ви взнаєте, який є Олег Башмачний!

Сьогодні на великій перерві, йдучи з піонервожатим у фізкультурний зал, Галина розповіла йому про свою розмову з Башмачним.

Піонервожатий замислився.

— "Всі ви взнаєте, який є Олег", — повторив він Олегові слова. — Який же він є, Галино?

— Хтозна, — підняла вгору плечі Галина. — Так і не сказав мені нічого.

— А чи не намислив він часом утечу?

Дівчинка скинула на піонервожатого здивовані очі.

— Атож. Ну, наприклад… на Місяць… Або ближче кудись — у стратосферу, чи що. Чи, може, на Північний полюс… Олег, я знаю, давно мріяв про героїчні вчинки і про Північ. Наче не можна бути героєм і тут, хоча б і в нашій Слобідці.

Але нічого певного не було в цих словах. Питання лишилось нерозв'язаним.

Галина переказала Сашкові Чайці думку піонервожатого про Олега. Сашко замислився:

— Куди він утече? В Одесу? А далі? У нього й грошей немає на квиток.

— Максим каже, що Олег хоче бути героєм.

— А ти не хочеш? А я? Хіба я не хочу бути героєм? А всі наші учні? Проте всі ми товаришуємо, всі піонери і всі добре вчимося. А він…

— А він "посередник".

Але що саме трапилося з Олегом — Сашко Чайка теж не міг пояснити.

Часто Сашко приходив до Галини вчити разом уроки. Вони допомагали одне одному вирішувати важкі задачі. Сашко вголос читав

географію або урок з літератури, Галина слухала і олівцем хутко писала в зошиті — складала конспект.

Біля грубки Сашко побачив сторінки якоїсь книжки з малюнками. Перший листок ще вцілів, і хлопець прочитав: "Княжна Джаваха".

— Чарська, — пояснила Галина. — Я хотіла прочитати, та не встигла. Василь Васильович казав, що не варто витрачати час на читання таких книжок.

І вони заговорили про книжки. В обох були улюблені твори, про які вони згадували з гарячими вогкими очима. Доля Дубровського з повісті Пушкіна викликала в серці Галини гостру жалість. Вона розповідала про нього Сашкові, хлопець слухав з круглими зіницями.

— Галино, — шепотів він, — я знаю ще одного такого. Тільки він був із селян — чула про Кармалюка?

Удвох вони читали Пушкіна й Лермонтова, Некрасова, Марка Вовчка, "Енеїду" Котляревського, захоплювалися повістями Гоголя. Скільки книжок на світі, і кожна з них по-своєму хвилює, кожна залишає в юному серці незгладимий слід!

З тремтінням вони лічили, скільки сторінок залишалось до кінця, їм важко було розлучатися з героями твору, вони як могли намагались продовжити насолоду від читання.

Сашко Чайка дістав у бібліотеці "Мартіна Ідена" Джека Лондона. За шість вечорів вони вдвох з Галиною прочитали книжку. Це були незабутні вечори. Як хвилювала двох малих читачів ця трагічна повість! Як раділи вони кожному успіхові Мартіна! А коли Сашко дочитав до того місця, де оповідання Мартінове уперше прийняла до друку редакція журналу, хлопець не витримав, гарячими руками він схопив тонку руку

дівчинки, в його очах блищали сльози, діти сміялись і плакали, і тієї хвилини їм зовсім не було соромно тих сліз…

І коли дочитали останню сторінку, вони сиділи нерухомі, сиділи, побравшись за руки, бліді, з розширеними очима. Кінець книжки пригнобив дітей. Вони бачили нещасного самогубця Мартіна одного в південному нічному морі. Вже ніщо не врятує його. Далеко-далеко пароплав з людьми, і над Мартіном тільки холодні блакитні зорі…

— Мартіне, нащо ти так зробив? — ураз прошепотіла Галина.

Вона дивилась кудись у куток, поверх Сашкової голови, її губи тремтіли, очі зробились темні й глибокі.

— Нащо ти так зробив, Мартіне? — повторила дівчинка з такою страшною тугою в голосі, з таким розпачем, що в Сашка похололо серце.

Дружба Чайки й Галини міцніла з кожним днем. Найбільше їх зблизило спільне читання. Вони не мали одне від одного таємниць. Але Сашка дуже дратувало намагання Галини приховати їхню дружбу від товаришів.

Галина не хотіла, щоб їх часто бачили вкупі. Вона сердилась, коли Сашко при всіх брав її за руку. Вона взяла с Чайки чесне піонерське слово, що ніхто не знатиме про їхнє спільне читання, про те, що вони разом готують уроки.

— Галино, що ж тут такого? — спитав Сашко.

— Не хочу, — коротко відрубала Галина.

— Хіба ми що погане робимо?

— Не хочу!

Сашко почервонів від роздратування, але змовк. Він сидів надутий хвилину, другу. Мовчала й дівчинка, скоса кидаючи на нього швидкі погляди. Потім тихо взяла його за плече:

— Сашо…

Насуплене й застигле, наче вилите з воску, обличчя Сашка потроху змінилося. Віск розтав, з-за насупленої машкари уже всміхалося тепле й рідне лице Чайки — до нової суперечки.

Одного разу Сашко попросив:

— Галино, напиши мені листа.

— Навіщо це?

— Ну, так. Усі пишуть листи, коли… коли в кого дружба…

— Чудний ти, Сашо. Для чого ж писати, коли ми з тобою вдвох і ніхто з нас нікуди не поїхав!

— Галинко, а ти — так. Навмисне. Ніби я далеко-далеко за морем, а ти тут одна. Напиши, Галино. Ну, яка ти — не хочеш! А мені… мені так хочеться, Галинко, одержати від тебе листа! Хоч записочку, хоч двоє слівець…

Галина кивнула головою.

— Напишеш? — зрадів Сашко.

— А відповідь буде?

— Три відповіді, десять, сто!

— Гаразд.

Незабаром велика радість завітала до Галини. Повернувшись із школи, вона побачила на столі листа, адресованого батькові. Почерк здався дівчинці дуже знайомим. Раптом вона зблідла. Їй перехопило подих. Тремтячою рукою дівчинка взяла запечатаний конверт. Рідний, знайомий почерк. Наче ось тут, у кімнаті, війнув запах маминого одеколону, наче майнули в повітрі широкі рукава її домашнього блакитного халата.

Конверт тремтить у руці в дівчинки. Це лист від матері.

— Мамо, — шепоче Галина, — мамо…

Батько повернеться додому не скоро. Не можна його чекати — це вічність. (Чому так тремтять пальці?) Мама! Рідна, кохана мама! Галина думала про неї, щодня думала, тільки нікому-нікому не казала про це — ні батькові, ні Сашкові… Вона ретельно вчила уроки і ніколи вже не мала поганої оцінки… Вона — відмінниця, але хто знав про те, що дівчинка часто просипалась уночі й гірко плакала в подушку від пекучої туги.

Галина зціплює зуби і розриває конверт. Її обличчя горить жаром, очі блищать. Мов у тумані, читає дівчинка дорогого листа. Мати пише, що вона вже майже зовсім-зовсім вилікувалась, цілує свою кохану дитину, свою дівчинку-школярку і питає про її успіхи в школі. І головне — збирається незабаром повернутись додому.

Мати приїде!

Галина почуває зненацька страшну втому. Безсило лягає на стіл рука. Як довго вона чекала цього дня, цієї радості… Мати приїде… Вона здорова…

І тоді несказанна, буйна радість заступає все на світі — і розірваний конверт, і тата, і втому від несподіваних хвилюючих переживань. Дівчинка кружляє по кімнаті, вона кружляє в дикому, химерному танці, дрібно стукотять по підлозі її маленькі каблучки.

Радість — велика, захоплююча, сонячна радість, як сині морські хвилі, хлюпає в серці.

Батько прийшов пізно, як завжди. Галина вибігла йому назустріч. Глянувши на збентежене обличчя доньки, лікар відразу зрозумів, що трапилась якась незвичайна подія.

— Ну? Що? — допитливо дивився на Галину.

— Відгадай, тату!

Батько побачив, як дочка ховає за спиною руки, і враз неясна догадка схвилювала його. Але він мовчав. Він боявся відгадувати. Лист від дружини?..

Галина не витримала:

— Від мами!..

Конверт майнув у повітрі, у батька ледь-ледь помітно здригнулися губи.

— Пробач, — вимовила дівчинка, — я розпечатала без тебе...

І зненацька в дикому захопленні кинулась батькові на шию:

— Мама видужала!

* * *

Над морем нестримно буяла рання весна. Зелений ряст вкривав усе надбережжя, ліз на кручі, на прибережні скелі, ніби й сіре каміння сповнилось життєдайними соками й почало пестити на своєму суворому лоні перші ніжні рослини. Наче саме море вийшло з берегів і хлюпнуло на Слобідку зеленими хвилями.

Тихими вечорами спалахували на темному небі смарагдові зорі, але були вони не такі, як узимку, вони збільшились, налились тріпотливим яскравим світлом і, наче злетівши з високостей, низько повисли над морем і Слобідкою. З височини долітав часом на землю далекий гусиний покрик, летіли під весняними хмарами дикі гуси, курликали журавлі, і те призивне курликання довго бриніло в теплому й тихому повітрі.

Коли добре смеркало, Василь Васильович із дзвоном відчиняв скляні двері на ґанок і виносив свій "телескоп". Він дбайливо і любовно встановлював його на тринозі і скеровував на зорі. Дітвора рясним колом обступала Василя Васильовича, і заняття гуртка юних астрономів починалося.

Коли директор школи запросив до себе Омелька Нагірного, він був певний, що хлопець серйозно зацікавиться астрономією. Адже немає, здається, такої іншої науки, яка б мала стільки нерозгаданих таємниць, як астрономія. Василь Васильович не помилився. В гурток записались, крім Нагірного, Сашко Чайка, Яша Дереза, Галина Кукоба, Дмитро Озерков, Люба Скворцова і Стьопа Музиченко. Нагірного обрали старостою гуртка, і він з першого ж дня виявив себе найзавзятішим "астрономом".

… Омелько з нетерплячкою притулився оком до "телескопа". Які почування охопили хлопця, коли він побачив перед собою величезну жовту кулю місяця!

Мовчазна пустельна планета самітно пливла в холодному міжзоряному просторі. Омелько застиг. Затаївши подих, він дивився на безконечно далекі гори й ущелини, на круглі місячні кратери. Новий світ розкрився перед хлопчиною. І якими дрібненькими й жалюгідними здалися йому, мабуть, тієї хвилини всі "таємничі ліги" і всі "таємниці гіпнотизму" порівняно з цією великою тайною мертвої планети!

І разом з тим тріпотливе серце школяра наповнилось невимовною гордістю. Це була гордість за людину, за науку, за людей — учених, які створили могутні телескопи і вивчили кожну точку поверхні, описали й дали назву кожному кратерові на далекій нічній планеті... Людина вирахувала відстань до кожної зорі, людина вивчила їхні шляхи в світових безмежних просторах! І чи не буде він, Омелько Нагірний, тим першим міжзоряним мандрівником, що сміливо спуститься на ракетоплані на цю всипану кратерами бліду планету, яку звуть Місяцем?

Школяр не відривався од підзорної труби. Даремно його сіпали з усіх боків товариші.

— Дамо йому ще п'ять хвилин, — сказав Василь Васильович.

Він розумів, що творилося зараз в Омельковому серці. Він сам переживав ці хвилини німого захоплення, коли збільшена в багато разів планета наче наближалась до очей і її поверхня робилась приступною для спостережень. Коли Нагірний, нарешті, відірвався од "телескопа", він був ніби п'яний. Його очі блищали, наче в них снувалося місячне проміння. Обличчя трохи зблідло, голос звучав глухо, неприродно.

— Я був на Місяці, — тихо сказав він.

— Ну, і як там? — серйозно спитав Василь Васильович.

У відповідь Нагірний поривчастим рухом схопив директора за руку:

— Василю Васильовичу… Дякую вам…

Далі він нічого не міг сказати від хвилювання.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ,

з якого читачі довідуються, хто відвідує ночами шкільне горище

В напруженій глибокій тиші щось зашаруділо. В густій темряві раптом метнулось проміння від кишенькового ліхтарика і вихопило шматок брудної стіни. Світла стьожка лягла на дерев'яну підлогу, посунулась далі, освітила невеличке віконце, впала на купу потертого сіна… Чорна постать стала навколішки і, присвічуючи ліхтариком, уважно почала нишпорити в кутку.

— Немає, — незадоволено пробурчав голос Олега.

Це було горище. Горище двоповерхового будинку, де заховано скарб пана Капніста.

— Немає, — знову промурмотів Олег. "Тут і шукати ніде, — подумав він, — голі стіни навколо".

Гірке розчарування (в який це вже раз!) повільно залазило в серце. Чи не час покинути всю цю витівку? Але згадка про лист відганяла зневіру. Скарб, безумовно, існує. Справа тільки в тому, що Олег не вміє його відшукати. Такий уже капосний скарб — ніби зачарований, не дається до рук!

Хлопець, звичайно, не вірить у чари. Це — казки. Але ж і пан! Зумів-таки з Кажаном приховати — удень з вогнем не знайдеш, а вночі, мабуть, і шукати годі!..

Олег ворушив у кутку купу сіна. І звідки воно тут? Чи не постіль для невідомого з зеленими очима?

Ні, в сіні теж нічого немає. Світло від ліхтарика знову метнулось по стінах.

"А чи немає тут потайних дверцят?" — майнула думка.

Олег почав обмацувати холодну стіну. Е, дурниці! Які тут дверцята? Проте хлопець не кидав шукати. Він навіть у деяких місцях стукав. Коли є за стіною якась комірчина, то по стукові це можна взнати. І тоді... Комірчина, звісно, буде не порожня. Але як її знайти?

Олег захопився. Він стукає в стіну. І ось... Що це? Ні, це не стіна. Тонкі дверцята гудуть від стуку, як бубон. Серце в Олега мало не вискочить з грудей. Він усім тілом натискує на стіну. Тріщить дерев'яна перегородка. Ще невеличке зусилля. Ще...

Хлопець скеровує світло ліхтарика в маленьку кімнатку, її дверцята були майстерно замасковані в стіні. Хлопець стоїть на порозі. Скарб перед ним'. Важкі скрині стоять у кімнатці одна біля одної... В кутку товстелезні старовинні книжки в чудових шкіряних оправах. Які оповідання про мандрівки, про небезпечні пригоди ховають вони на своїх сторінках?

"Треба віддати в бібліотеку, — міркує Олег. — Треба, щоб всі-всі школярі прочитали..."

Із стелі звисає розкішна важка люстра. Кришталь міниться і блищить, наче фонтан з найкращих у світі діамантів.

— Це буде для піонерського клубу, — шепоче захоплено Олег. — От зрадіють піонери! А Василь Васильович скаже: "Ну, Олег, не думав я, що ти такий молодець! Чудовий скарб відшукав! Ми задовольняємо твоє

прохання. Ти попливеш подорожувати на величезному криголамі. До Північного полюса, дорогий Олег! Я певен, що ти повернешся героєм!" — "Інакше не може бути, Василю Васильовичу, — відповість йому Олег, — я буду героєм!"

"А що ж у цих скринях? — думає хлопець, скеровуючи на них світло ліхтарика. — Що ж у цих скринях?"

Олегова долоня лягає на залізне віко скрині. Ой же холодна яка! Яка холодна! Як стіна! Стіна... Це зовсім не скриня... Долоня притулилась до холодної стіни.

І ніякої люстри нема...

Ніяких книг...

Ніякої кімнати...

Це були мрії. Тільки мрії...

Олег зітхає. Втома оволоділа тілом. Немає ніякого скарбу. Нічогісінько не знайде Олег. Хіба не можна поїхати на Північ, не здобувши скарб? Звичайно, можна.

Олег сідає на купу сіна в кутку. Він сидить у глибокій темряві і думає, схиливши голову. Він забув про все на світі. Він забув, що знаходиться зараз на порожньому горищі... Забув, що вже, напевне, ніч. Олег прийшов сюди, коли смеркло. Скільки він згаяв тут часу? Годину? Дві? Так, надворі ніч...

І зненацька хлопчині стало ясно, що нікуди він не поїде, ні на який полюс. Невдача із скарбом пригнобила Олега. Він занепав духом. "Хто візьме мене на криголам? — думає хлопець. — Який з мене герой? Скарбу — і то не відшукав! Хіба школяр може бути капітаном

криголама? Дурниці, звісно, не може. А от коли б спочатку в таку школу… У такий капітанський технікум… Отоді б! Ого, я за рік би вивчився на капітана! Хіба не буває дітей-героїв? Та й яка я дитина? Подумаєш — "дитина"! Мені вже скоро чотирнадцять років!"

Ну, звичайно ж — у капітанський технікум! Ось він — вірно знайдений шлях!

Олегові думки, такі розбіжні, такі примхливі, нарешті знаходять рівне річище і вже течуть спокійно, замріяно… Капітанський технікум!..

Але треба звідси йти. Пора!

Олег хоче натиснути на кнопку електричного ліхтарика, але він зненацька випорснув з рук і безшумно зник у купі сіна.

— Ось тобі й маєш! — вихопилось у хлопця. — Я без світла й дороги не знайду!

Він квапливо обома руками перериває сіно. Ні, ліхтарика немає. От неприємність! Так можна й до ранку шукати!

Олег озирається. Йому здалося, що на горищі вже не так темно, як було недавно. Невже світає? Ні, не може бути!

Хлопець бачить на протилежній стіні горища сірувату неясну пляму. Він догадується, що то — віконечко. Та не воно ж дає світло. Надворі темна ніч. Просто очі звикли до темряви.

Він продовжує шукати, він мацає руками навколо себе, риється в сіні.

"Так колись і Кажан шукав на вулиці листа, — майнула в хлопця думка. — Але де ж ліхтарик? Ага, нарешті!"

Олегова рука намацує в сіні якусь тверду річ. Ні, це не ліхтарик. Що це?

Хлопець стоїть розгублений і збентежений. Він упізнав несподівану знахідку. Револьвер! Браунінг!

Зникло затишне мирне горище. Зараз воно наповнене зловісною тишею. Темрява насторожено принишкла в кутках. Хтось ворожий і загадковий стежить за кожним рухом Олега...

Коли б знайти ліхтарик... Можна було б присвітити, краще роздивитися цю сталеву холодну зброю. Олег не знає, що йому далі робити — чи злазити з горища, чи шукати ліхтарик. І що робити з револьвером? Хлопець обережно тримає його в руці. Можна натиснути ненароком на собачку, і тоді гримне постріл. Револьвер, напевне, заряджений.

Сторонній звук прикував хлопця до місця. Драбина, яка веде сюди, тихо, але виразно зарипіла. Звук повторився. Сумніву не було — хтось лізе на горище.

Олег похолов. Та тієї ж миті він нечутно ступив убік. Він хутко крався вздовж стіни. Ось широкий димар. Олег притулився до нього всім тілом. "Коли щось трапиться — стрілятиму", — майнула злякана думка, але натомість хлопець хутко сховав револьвер у кишеню.

Після цього постала така тиша, що Олег ясно чув, як гучно калатає його серце.

Може, даремна тривога? Ні, знову зарипіла драбина. І знову тиша. Тоді щось зашаруділо, хтось важко засопів і виліз на горище. В темряві

почулись тихі кроки. Хтось ступав обережно, раз у раз зупиняючись і вслухаючись у тишу. І нарешті, ніби переконавшись, що навколо немає нічого підозрілого, невідомий упевнено попрямував у той бік, де було віконечко.

Олег, затамувавши подих, визирнув з-за димаря. Кроків за вісім від себе він побачив постать невідомого. Хлопець швидше вгадав, ніж упізнав у цій постаті старого Кажана.

Першою думкою в Олега було — тікати. Та зараз він нізащо не міг би сказати, де знаходиться вихід з горища. Тієї хвилини все переплуталось у голові.

Щось клацнуло під рукою в Кажана, і сліпучий сніп проміння вихопився з ліхтаря. Старий стояв біля стіни. Він вправно скерував світло у невеличке віконечко. Високо тримаючи ліхтар у руці, Кажан повільно водив його в повітрі, часом вимикаючи світло і знову його запалюючи.

"Не інакше як на стіні є штепсель", — подумав Олег, напружено стежачи за кожним рухом старого.

Кажанова постать була в темряві, темрява клубочилася на горищі, як летюча густа сажа, але яскраве зеленкувате світло посилало крізь віконце своє проміння в далекі нічні простори...

"Що ж це таке? Що ж це? — билась тривожна, збентежена думка. — Він комусь подає сигнали... Сигнали подає..."

Олег стояв за димарем, стискаючи обома руками груди. Так не чутно, здається, шаленого калатання серця. Що ж буде далі? Що, коли Кажан зазирне за димар?

І як колись, коли він стояв за хвірткою з листом, хлопчина знову переживав тепер своє колишнє почування. Йому до болю захотілося бути зараз удома, в затишній кімнаті, де жодна річ не нагадує ні про це горище, ні про старого Кажана. Майнули на мить обличчя матері, батька. І такими рідними, такими недосяжними здалися вони тієї хвилини Олегові…

Кажан погасив ліхтар і довго стояв нерухомо перед віконечком. Може, він чекав відповіді на свій сигнал, та цей час був для хлопця за димарем справжнім катуванням. Мучило питання: що ж буде далі? Чи викриє Кажан його схованку? І що тоді?

Тепер уже лякала не таємничість старого Кажана. Він здавався тепер Олегові страшним злочинцем, ватажком якоїсь лютої зграї вбивць. Ось зараз він підійде до сіна і почне шукати свій револьвер. Або, може, зарипить драбина, і на горище зійдеться вся банда? Це дуже ймовірно, напевне, оті Кажанові сигнали ліхтарем були для диверсантів умовним знаком. Тоді Олегові кінець — порятунку не буде.

Такі думки вихором металися в розпаленій голові хлопця. Даремно він напружував усю свою волю, щоб знайти вихід з становища, в якому так несподівано й безглуздо опинився. Вихід був один — тікати, але Олег боявся рушити з місця.

Кажан повернувся, і за мить хлопець почув його кроки біля себе. Олег чув його важке дихання, чув, як старий щось промурмотів і тоді пішов далі. Незабаром зарипіла драбина, і все стихло.

Хлопець ще не скоро вийшов із своєї схованки. Тільки остаточно впевнившись, що Кажан зник, відшукувач скарбу пана Капніста спустився по драбині з горища. Про свій загублений ліхтарик у сіні він забув і думати. У кишені в хлопця лежала тепер нова знахідка — грізна і небезпечна.

Вранці наступного дня Олег вийшов з дому і помандрував берегом моря. До школи було ще рано йти, напевне, Данилич ще й двері не відімкнув. Можна поблукати над морем.

Був чудовий квітневий день. Олег ішов і озирався на всі боки. Він часто стрічав рибалок, і це заважало хлопцеві ще раз роздивитись знайдений учора револьвер. Тоді Башмачний повернув від берега і почав підійматися ледве помітною стежкою в гори.

Стежка крутилася між скелями й купами сірого каміння, зарослого кущами бузини й колючою дерезою. Всюди зеленів молодий бур'ян, мліли на сонці перші метелики, а над глиняним урвищем жовтіли кущиками ранні весняні квіти.

Вчорашня подія на горищі здавалася несправжньою, далекою, як минула зима. Може, все це приснилось? Ні, ось речові докази. Кишеню відтягає важкий, загорнений у газету револьвер.

Олег блукав між скелями, перелазив через каміння, милувався згори на блакитне велетенське полотнище моря. Він уже роздивився знахідку. Револьвер був незаряджений. Але це ніяк не міняло становища, Олег розумів, що зброю треба віддати. Кому? Ну, звичайно, прикордонникам.

Треба сьогодні ж після уроків піти до начальника прикордонної застави і розповісти про Кажана, про його сигнали.

Тепер уже Олегові було зрозуміло, що Кажан — ворог, що він має зв'язок з невідомими, він їх переховує, він сигналізує їм темними ночами. І ті невідомі, безумовно, шпигуни й диверсанти.

Гостра тривога мучила Олега. Як добре, що він у свій час уже розповів начальникові застави про невідомого в комірчині і про Кажана!

Звісно, можна б віддати револьвер і Василеві Васильовичу, а він уже сам би передав його куди треба. Але...

Тут втрутилося оте маленьке "але". Справа в тому, що після правдивого Олегового оповідання виникне запитання: "А що ти, хлопче, робив уночі на горищі?" Признатися, що шукав скарб? Нізащо! Соромно. Інша річ, коли б він відшукав скарб. Тоді Олег був би героєм. Так принаймні думав сам Олег Башмачний. Але тепер, коли хлопця спіткала невдача, говорити правду про свої розшуки — це значить накликати на свою голову насмішки всіх школярів. Вони-то вже обов'язково довідаються про все! А насмішок Олег боявся більше над усе.

Тут з'явилася нова думка. Чи не краще буде спочатку розповісти про все Максимові? Якщо його попросити, то він нікому з школярів не розповість про те, як Олег шукав скарб. А з ним уже піти й до начальника прикордонної застави.

Мабуть, так треба й зробити. А поки що револьвер треба десь сховати. Не йти ж з ним у школу! Ну, а після уроків удвох з Максимом — до прикордонників! Ото, мабуть, здивується начальник застави, коли Олег покладе перед ним на стіл чорний браунінг!

Незабаром Олег натрапив на печеру. Вхід до неї ховався в кущах дерези, і, хоч недалеко звивалася стежка, печера була добре прихована від людських очей. Олег зрадів. Кращого місця, де б заховати зброю, не можна було і знайти. В печері стояла півтемрява, було затишно й пахло вогкістю. Хлопець поклав у куточку револьвер і навалив на нього камінь.

"Тут можна гарно гратися в червоних партизанів, — подумав Олег. — Коли тут буде партизанський штаб, білі його ніколи не знайдуть".

Взагалі це був чудовий закуток, але Олег дуже помилявся, коли гадав, що печеру відкрив тільки він і що вона належатиме тільки йому одному.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Про бурю на морі, про невідомого і зниклий браунінг

Сонце припікало, наче влітку, і море, схоже на іскрометний сапфіровий килим, ледве дихало — спокійне, заколисане синявою й гарячим сонячним промінням. Усе віщувало чудову годину, але дід Савелій ще ранком, випроводжаючи дочку на море, подивився вгору і сказав:

— Задуха. Дощ буде! Га? Чую, чую. Та ще й який дощ! Гроза…

Дід Савелій Чайка не помилився. Перед заходом сонця на обрії почали скупчуватись хмари. Хмари росли, поглинули вечірнє сонце, і тільки над тим місцем, де воно кануло в безодню, довго тремтіло й мінилось сяйво — рожеве, зелене, жовтогаряче. Останній зелений промінь довго не хотів умирати. Він вихопився а чорної навали хмар і високо приснув у небо. Та хмари здіймалися вище й вище, задушливою бавовною повзли над морем. Промінь на заході зблід, востаннє затремтів і непомітно розтав.

Ніч надходила чорна, волохата. Опівночі, наче зірвавшися з цепу, дмухнув широкий і погнав на берег високі буруни. Море заревло, запінилось. Десь далеко, аж на обрії, блиснув промінь прожектора на сторожовому катері, але й промінь, здається, захлеснули розлючені хвилі і непроглядна ніч.

Невеликий човен танцював на гребенях високих хвиль. Це був відчайний танець, танець горіхової шкаралупи в морі. В човні сиділа людина. Сказати "сиділа" буде не зовсім точно. Правдивіше — людина

стояла навколішках і з усіх сил боролася з бурунами. Човен повільно, але впевнено йшов до берега.

Людина гребла двома веслами, не звертаючи, здається, жодної уваги на холодні струмені, що раз у раз хлюпали за комір.

Невідомий був зовні цілком спокійний. Тільки коли вдалині широке проміння прожектора пронизало темряву, він мимоволі низько нагнув голову і навіть на мить перестав гребти. Невідомий знав — прожектор стоїть на катері прикордонної охорони. Він знав — коли сліпуче проміння хоч краєчком зачепить його човен, тоді — кінець. Він не зможе втекти від швидкохідного радянського катера, озброєного кулеметами.

Невідомий напружено вдивлявся вперед, у темряву. Він скрипів зубами — і від неймовірних зусиль, які робив веслами, і щоб подавити неспокій і тривогу, які з кожною миттю дужче й дужче прокидалися в ньому.

— Жодного вогника! — хрипло вимовив він. — А, ч-чорт!..

Човен ледве не перевернувся. Бокова хвиля вдарила несподівано.

— А, ч-чорт!..

І знову човен то злітає на гребінь хвилі, то з розгону кидається вниз, у чорну кипучу яму.

Невідомий знав, що до берега лишилось кілометрів два. Він був прекрасним гребцем. Останні три місяці минули в щоденному упертому тренуванні. Два кілометри — це дурниці, але море скаженіє з кожною хвилею дужче й дужче. І ця відстань здавалась тепер невідомому довжелезним шляхом, який не вистачить сил пройти.

Найбільше ж турбувало те, що з берега немає умовного сигналу. Жодний вогник не блимав у тому боці, де має бути велике рибальське селище Слобідка.

Блакитне проміння прожектора знову пронизало нічний морок. Невідомий тривожно озирнувся і з останніх сил наліг на весла. Проміння пройшло ліворуч, не зачепивши човна.

Вдалині чути було глухий гуркіт, наче далекі гарматні постріли. Невідомий знав, що означає цей гуркіт. Давно вже він прислухався до нього жадібно й нетерпляче. Це морські буруни з силою штурмують скелястий берег. Берег! Він наближається й наближається. Це надає невідомому нової сили. Він уже не думає про те, що зустріне його на березі. Аби швидше скінчилося гойдання на хвилях, ця вперта боротьба з розлюченою стихією! Проміння прожектора знову й знову мацає морську бурхливу поверхню. І кожного разу невідомий мимоволі пригинається і щулиться, наче вовк, що почув над собою занесену сокиру. Хіба він і справді не є хижий і небезпечний звір, який повзе на череві і підкрадається до теплої кошари?

Гуркіт уже зовсім близько. Невідомий може розглядіти в темряві сиву бороду прибою. Але тієї миті сліпучий факел падає в кипучу морську безодню. Над головою струсонулося небо від нечуваного вибуху. Блискавка засліпила очі, грім упав на тім'я важучим чавунним молотом. Хлинула злива. Бурун накотився збоку і вдарив у борт. Одно весло вирвало з кочета. Човен здригнувся, завертівся і, перевернувшись, накрив собою невідомого. Але він устиг виринути. Він передбачав можливість такої аварії і заздалегідь скинув чоботи й частину одежі. Це його врятувало. Невідомий міг пливти. Але новий, ще сильніший бурун підхопив його і з сплою шпурнув на прибережне каміння...

Замолоду дід Савелій Чайка був не тільки рибалкою. Він часто ходив на полювання. Колись із товаришами він забив вовка. Звір упав, пронизаний кількома кулями. Його добивали поліном. Звір лежав

бездиханний і нерухомий. Та коли мисливці відійшли від нього й посідали відпочивати, вовк несподівано підвівся і, хитаючись, побіг. Навздогін йому загриміли постріли. Було пізно. Звір зник у лісі…

Мабуть, отаку вовчу живучість мав невідомий. Цілу годину він відлежувався на березі, на камінні. Тоді сперся на лікті і став навколішки. Він поповз. Кожний новий рух віддаляв його від бурунів.

Знесилений, він упав і довго лежав. Потім перев'язав шматком сорочки розбиту ногу і спробував устати. Це йому не вдалося, і він знову поповз між скелями. Над ним зовсім низько грізно гарчав грім, гримів, гуркотом громив чорну юрбу хмар. У непроглядній темряві виросла раптом кам'яна стіна. Що це? Невже якась будівля?

Невідомий сунувся ліворуч, потім праворуч, але всюди його руки зустрічали кам'яний мур! У мозку невідомого майнула думка, що він потрапив у якусь пастку. Обмацуючи стіни, він несподівано зробив відкриття, що навколо сухо. Сюди не потрапляла жодна краплина дощу. Значить, угорі є якесь прикриття? Може, дах?

Невідомий прислухався. Далеко-далеко внизу ревло море. Але його гуркіт долітав сюди глухо, ледве чутно. Тоді стало зрозуміло — це печера. Невідомий ліг. Щось мулило в бік. Згадав — годинник! І тоді майнула остання думка: чому не було сигналу?

* * *

В гори йшло двоє — Олег і Максим. Стежка повзла вище й вище, то зникала. за поворотом, то знову з'являлась між скелями. В теплій бірюзовій блакиті хутко кружляли щури.

— Ех, ти ж!

Олег запитливо глянув на вожатого.

— Що?

Максим посміхнувся.

— Мій скарб кращий. Атож. Я кажу про казки, які я записую з народних уст. Чим справді не скарб? Ти уяви собі — столітня народна мудрість, справжні перлини живої творчості! А скарб пана Капніста, по-перше, не знайдений, по-друге…

— Ти ж дав слово нікому не казати…

— Пам'ятаю, пам'ятаю, нас зараз ніхто не чує. Даремно ти мені раніше не розповів про лист. Що ж до браунінга…

— Вже близько, — перебив Олег.

Незабаром обоє зупинились перед круглою широкою діркою між скелями. Олег розсунув кущі дерези і, нахилившись, пішов уперед. За ним — вожатий.

— Нічого собі, добра схованка, — сказав він, озираючись. — Ну, де ж твоя зброя?

Любий читачу, ти вже зрозумів, що Олег розповів Максимові всю історію про розшуки скарбу.

— Де ж револьвер? — повторив своє запитання вожатий. Але Башмачний не відповідав. Він розгублено стояв серед печери.

— Ось тут я поклав його… Під цією каменюкою… — нарешті пробурмотів хлопчина. Зненацька він зірвався з місця і швидко почав перевертати один за одним кожний камінь, який знаходив у печері.

Потім мовчки глянув на Максима, спантеличений і спітнілий. Револьвер зник.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Професор міжзоряної авіації знаходить браунінг на Марсі

З страшенною швидкістю Марс. наближався. Саме таке було почуття: ракета стоїть на місці, а заповітна криваво-червона планета мчить мені назустріч. Правда, вона тепер була вже не червона. У кругле віконце з прозорого кварцу я міг уже ясно бачити жовтогарячі рівнини пустинь, зелені плями рослинності і білу шапку снігів на полюсі.

Моя рука наче прикипіла до важелів керування, але очі жадібно вбирали в себе поверхню Марса. Я вже бачив те, що найбільше хвилювало мене протягом усього мого життя. Я бачив глибокі величезні провалля. Вони в усіх напрямках перерізали планету. Ось ці широкі тріщини багато років тому вважали у нас на Землі за канали. Я бачив уже світлі плями озер, бачив море… Але водних просторів було мало. Всюди жовтіли пустині.

Я був цілком готовий ступити на поверхню Марса. Не буду докладно розповідати, як відбулось саме приземлення (чи то пак примарсення!). Ракета сіла в море. Хвиля вдарила у віконця ілюмінаторів. Це була звичайна зелена морська хвиля, як у нашому рідному Чорному морі.

Та не встигли буруни перекотитися через ракету, як вона вже легко й блискавично мчала поверхнею моря, гострим носом ріжучи хвилі. Швидкість її зменшувалась дуже повільно, і я пильнував, щоб не наскочити на якийсь острівець чи скелю. Водночас я вперто, але поступово, сантиметр за сантиметром, випускав щит Цера. Нарешті чотирикутний сталевий щит закрив увесь ніс ракети. Це було могутнє гальмо. Швидкість зменшувалась з хвилини на хвилину. Буруни тепер чинили завзятий опір, стіною виростаючи перед щитом. Ще півгодини…

Ще година... Ура! Ракета зупинилась! Вона тепер плавно хиталась на хвилях — ця металева сигара, міжзоряний корабель, чудесний витвір соціалістичної техніки!

Вкрай знеможений, я не знайшов у собі, сили, щоб підвестися, і тут же, в спокійному кріслі, міцно заснув. Я спав, мабуть, дуже довго. Мене розбудив якийсь стукіт і шкрябання об металеву поверхню ракети. Схопившись, я кинувся до ілюмінатора. Ракета й досі спокійно коливалась на хвилях. Як і раніше, був день. Може, це вже був новий день — я не знаю. Я встиг помітити легенький плюскіт за кілька кроків від ілюмінатора. Вдалині майорів берег. Я сів за важіль. Голова в мене була ясна, я почував себе чудово. Натиснув кнопку і почув легенький вибух. Ракета плавно і швидко попливла вперед.

Біля берега я загальмував з допомогою щита Цера і почав готуватися до виходу на повітря. Повітря! Воно тут розріджене, і я заздалегідь одягнув скафандр із спеціальної тканини абецеї. За півгодини я відгвинтив покришку і до пояса висунувся з ракети. І знову я помітив в кількох кроках легенький плюскіт. Було таке враження, наче якісь істоти блискавично гулькнули в воду, ховаючись від моїх очей.

Берег був високий, глинястий і непривітний. Недалеко росли якісь незнайомі мені дерева з червонуватими стовбурами і вузьким, стрілчастим листям. За кіло-метр-два я побачив озеро. Воно було дуже довге, воно перетинало руду рівнину і тяглося аж до обрію. Я вирішив зробити невеличку подорож до цього озера. Кисневий апарат збоку скафандра працював чудово, і я йшов легко й хутко.

Я не можу розповісти про ті почування, які охопили всю мою істоту. Я був першою людиною, яка відвідала Марс! Правда, двадцять шість років тому з Землі знявся в ракеті славетний Бруно Ціоні з своїм учнем Демидом Семиряжком. Але й досі невідомо, що з ними сталося. Чи досягнув їхній міжзоряний корабель Марса? Найбільш імовірно, що обидва аргонавти стали жертвою якоїсь невідомої катастрофи.

Я стояв на березі озера. Скраю, на мілині, ледь коливались червоні водорості, а далі темніла глибочінь. Ніде не видно було ніяких живих істот. Чи існують вони на Марсі?

Мороз пробіг у мене по спині. Я згадав про свою ракету, кинуту напризволяще біля берега. Правда, я спустив надійний якір, але чи знаю я, що може трапитись під час моєї відсутності з міжзоряним кораблем?

Я стрімголов кинувся бігти. І тут уперше мене охопило те неприємне почуття, коли всією істотою відчуваєш, що за тобою невпинно стежать чиїсь невидимі пильні очі. Поспішаючи вздовж озера, я мимоволі озирнувся на спокійну, наче застиглу воду і побачив кілька десятків кругів, які швидко розбігались на всі боки. Наче хтось тільки-но кинув камінці. Я не чув ніякого плюскоту, але був уже переконаний, що саме звідти, з глибини озера, за мною стежать настирливі, невідступні очі.

Я звернув ліворуч і побіг глинястою рівниною навпростець у той бік, де була ракета. Відбігши досить далеко від озера, я зупинився й озирнувся знову. Приблизно за півтора кілометра (саме там, де я тільки що був) на сонці вилискували чорні істоти. Я миттю притулив до очей бінокль. І тоді побачив тварин так близько, наче вони були за кілька кроків від мене.

Тварин. Так я назвав їх спочатку. Але за хвилину вже був певен, що маю справу з розумними створіннями, які ведуть на мене правильний наступ. Їхні рухи здалека були надзвичайно схожі на жаб'ячі стрибки. Невідомі істоти підтягали довгі задні ноги до коротких передніх, потім піднімались на задніх ногах, робили рух уперед, витягувались і знову опускались на передні ноги. (Може, точніше було б сказати — руки. У свій чудовий бінокль я міг добре розглядіти вже тоді довгі розвинені пальці з перетинками для плавання.)

Але це були не стрибки. І не кроки. І не плазування. Коли хочете, тут було дещо і від плазування, і від кроку, і від стрибків. Це був повільний, розмірений, але невпинний методичний рух уперед.

Довгасте тіло невідомих істот мало круглу кулеподібну голову, знову-таки де в чому схожу на жаб'ячу. Може, цю подібність викликали пара вирячкуватих очей та довгаста лінія рота. Істоти йшли правильним півколом. За першим рядом — другий, за другим — третій... Їх було не менше кількох сотень. На сонці їхня чорна шкіра вилискувала, наче лакова, але коли істоти в своєму русі піднімались на задні ноги, огидно біліло черево.

Нема чого казати, що появу такої кількості тварин я зустрів не тільки з цікавістю. У мене. прокинувся страх за своє життя. Гостре почуття небезпеки пронизало мене. Я знову кинувся бігти і потрапив до ракети вчасно. Кілька десятків тварин обліпили металеву оболонку міжзоряного корабля. Це були такі самі чорношкірі істоти, які наступали на мене від озера. Раз у раз у повітрі миготіли їхні білі черева. Круглі голови на довгастих і гнучких, як у морських левів, шиях зацікавлено крутились на всі боки.

Це, безсумнівно, були володарі планети — марсіани. Значна частина їх тісним колом оточила відкритий вхід до ракети. Почувши мої швидкі кроки, істоти втупили в мене вирячкуваті чорні очі і повільно, одна за одною, зникли у воді. Незважаючи на розрідженість повітря, марсіани, здавалось, чудово себе почували як у воді, так і на суходолі. Але широкі перетинки на довгих пальцях їхніх рук і ніг і короткий, веслоподібний, як у бобрів, хвіст говорили за те, що рідна стихія цих істот — вода.

Я хутко піднявся по драбині і за кілька секунд був у каюті ракети. Я почав уже загвинчувати люк, коли почув за спиною звук, схожий на шльопання босих ніг по підлозі. У двох кроках від мене на задніх лапах стояв марсіанин. Довгий рот його був напіввідкритий, я бачив дрібні білі зуби і червоний язик. Я встиг ще помітити на тому місці, де мають бути вуха, дві довгасті щілини, які то відкривались, то стулялись. Зябра!

Не встиг я поворухнутись, як марсіанин відштовхнув мене, відкрив люк і зник.

Я розгублено озирнувся. І тут побачив револьвер. Він лежав на моєму шкіряному кріслі. Це був браунінг. Він ніколи раніше мені не належав. Мої два автоматичних швидкостріли були зі мною. Але цей… непроханий браунінг! Звідки він узявся? Хто його приніс і поклав на моє пілотське крісло?

Сліди мокрих пальців з перетинками вели просто до крісла й повертали назад. Несподівано химерна думка блиснула в моїй голові.

"Ні, це неможливо! Це неможливо!" — мурмотів я сам собі в той час, коли вже був певний, що розв'язав загадку. Цей браунінг належав колись тим хоробрим, які перші прибули на Марс і, мабуть, загинули внаслідок якоїсь катастрофи або… або були знищені марсіанами… О Бруно Ціоні і Демид Семиряжко! Я натрапив на певний знак, що ви були тут! Цей револьвер тримали ваші руки, і, можливо, ви загинули, відстрелюючись до останнього патрона від навали білопузих земноводних марсіан.

Я уважно оглядав браунінг. Він, здавалось мені, ще носив на собі вогкі сліди від холодних довгих пальців з перетинками…

Навіщо ж марсіанин приніс мені цей револьвер? Чи не хотів він цим повідомити мене про те, що люди вже колись відвідали Марс? У всякому разі це був дружній вчинок з боку марсіанина. Дружній вчинок? А може, навпаки? Може, це попередження, що, коли я не відступлю з планети, від мене теж залишиться тільки холодний іржавий револьвер?

Мої міркування перервали крики на березі. Я вперше чув, як кричали марсіани. Ці звуки були схожі на рев морських левів. Я кинувся загвинчувати покришку і зробив це вчасно, бо незабаром почулися глухі удари по металевій оболонці. Можливо, що марсіани били ракету

великими каменюками. "Ось тобі й дружні вчинки, — подумав я. — Оболонка хоч і міцна, але..."

Удари посипались градом. Я визирнув в ілюмінатор. Увесь берег був усипаний марсіанами.

Не встиг я гаразд довідатись про їхні наміри, як кілька вирячкуватих, круглих, як у риби очей, з'явилось перед ілюмінатором. Тієї ж миті вся ракета здригнулась від страшного удару. У мене було таке враження, що марсіани кинули на мій міжзоряний корабель принаймні цілісіньку скелю. "Еге, це вже непереливки, — подумав я. — У цих марсіан, мабуть, зовсім немає совісті, коли вони заповзялися знищити чудесний витвір людини!" Я дав малий вибух, і ракета, погойдуючись, хутко попливла у відкрите море. У мене було досить часу, щоб обміркувати своє становище. Я був на Марсі і не мав змоги вийти з свого міжзоряного корабля! Невже доведеться розпочинати війну? Власне кажучи, війну вже розпочали марсіани, але хіба для бійки прилетів я на їхню планету?

Ракета зупинилась далеко в морі. Ніч минула спокійно, але вранці я дуже збентежився з незрозумілого явища — ракета повільно, дуже повільно, але невпинно поринала у воду. Вона опускалася глибше й глибше. Я кинувся до ілюмінатора — він уже був у воді. Щось заскреготало. Знову марсіани? І тут я помітив на всіх ілюмінаторах якісь тонкі зелені троси. Схоже було на те, що міцні сіті тягли ракету на дно. Я згадав про нижній ілюмінатор і припав до нього. В прозорій воді далеко внизу я побачив химерний ліс червоних водоростей. Між водоростями сновигало безліч марсіан. Усі вони дивилися вгору, на ракету. Блакитне феєричне сяйво розливалося в цій підводній країні.

Щось трусонуло мій корабель, і він почав спускатися швидше й швидше. За мить він уже не опускався, а стрімголов летів униз. Я з жахом побачив гостру підводну скелю, на яку зараз неминуче сяде ракета. Я знав — це загибель. Марсіани вибрали зручне місце для знищення непроханого гостя з Землі.

Для того, щоб схопити важіль і повернути його, потрібна секунда. Я встиг це зробити досить швидко, і два вибухи один за другим глухо віддалися в ракеті. Вона здригнулася, рвонулась уперед, вискочила на морську поверхню і… знялася в повітря. Замість малих вибухів, помилково схопивши інший важіль, я дав ракеті "повний хід". Це значить — повернення додому… На Землю!..

… Пілот міжзоряного корабля скінчив своє оповідання. Якусь мить глибока тиша панувала в кімнаті Василя Васильовича. Всі були під глибоким враженням розповіді. Потім усі загомоніли, посипались запитання, задзвенів сміх…

Любий читачу, ти вже догадався, в чому справа. Це останні перед іспитами збори гуртка юних астрономів. Омелько Нагірний робив доповідь про свою "подорож" на Марс. Я переказав її по-своєму, але запевняю, що нічого свого до Омелькових пригод не додав.

— Вітаю з щасливим поверненням на Землю! — потиснув Нагірному руку Василь Васильович.

І всі навперебій із сміхом почали тиснути руку своєму товаришеві, наче він справді тільки що повернувся з відважної подорожі. А Омелько, удаючи, що він цілком по-справжньому приймає ознаки пошани до своєї особи, важно кивав головою і промовляв:

— Не забувайте, громадяни, додавати "професор". Професор міжзоряної авіації Нагірний. Прошу. Будь ласка. Будь ласка…

У нього був такий комічний вигляд, що навіть Василь Васильович не витримав і голосно зареготав.

Поволі гамір стих. Треба по-діловому, серйозно обговорити доповідь.

— Ех, і подорож! — мрійливо вимовила Люда Скворцова.

І всі, мабуть, подумали про космічний простір, про крижаний холод міжзоряного океану, про неосяжну далечінь планети, про кривавo-червоний Марс — маленьку зірку на нічному небі… І ніхто не помітив, як надворі скупчились важкі чорні хмари, як заревло море і загримів удалині грім…

— Стривай, міжзоряний пілоте, — раптом голосно сказав Яша Дереза. — Ти не скінчив. Де ти подів револьвер, який тобі приніс у ракету марсіанин?

— Револьвер? — спокійно перепитав Нагірний. — Він і зараз у мене.

З цими словами Омелько витяг з кишені і поклав на стіл перед ошелешеними слухачами чорний браунінг.

* * *

— Товаришу начальник, вас хочуть бачити двоє… із Слобідки.

— Хто такі? В якій справі?

— Хлопчина якийсь і піонервожатий з Слобідської школи. Кажуть, що дуже важлива справа.

Начальник прикордонного загону відсунув папери.

— Нехай увійдуть.

Червоноармієць відчинив двері, і в кімнату увійшли Олег Башмачний і Максим. Начальник відразу впізнав Олега й Максима, якого бачив раніше, коли той приходив з піонерами в гості до прикордонників. Від уважних, гострих очей начальника не сховалося хвилювання, яке намагався приховати Олег.

Максим глянув на хлопця, той кивнув головою, і тоді піонервожатий перший почав розповідати. Він розказав про Кажана з ліхтарем на горищі і, нарешті, про знайдений там же, на горищі, браунінг і про його загадкове зникнення. Олег доповнив вожатого. І коли все розповів, відчув, як зненацька скинув з себе важкий тягар. Уже не хвилювався, тільки щоки червоніли, як маків цвіт.

Начальник уважно слухав і, нарешті, сказав:

— Ви, хлопці, трохи спізнились. Учора вночі ми Кажана заарештували. Він справді… переховував порушників кордону.

— Заарештували? Переховував порушників кордону?.. — вихопилось у Олега. — А його брат?

— Який це брат?

— Ну, звичайний брат? Отой, що в листі мав приїхати до Кажана?..

Начальник посміхнувся.

— "Брат"! У нього було їх багато… Фашистські шпигуни, диверсанти. Тепла родинна компанія… Свідчення твоє, Олег, дуже цікаве. Ми його запишемо…

— А як же… скарб? — спитав Олег.

— Знайшли і "скарб", — начальник знову посміхнувся. — Вогнепальний скарб. Чув про такий?

Башмачний зрозумів — зброя.

— Мій скарб трохи інший, — шепнув йому вожатий.

— Ось тільки справа з браунінгом, — продовжував начальник, — для мене не зовсім ясна. Навіщо ти його відніс у печеру? Ага, так, так. Ти йшов у школу. Зрозуміло.

Олег не встиг відповісти. Він здивовано широко відкрив очі і для чогось встав із стільця. В кімнату хутко увійшов… Василь Васильович. Побачивши Максима з Башмачним, директор школи на мить затримався, тоді підійшов до начальника, привітався за руку і мовчки поклав перед ним револьвер. Це був браунінг.

Омелько Нагірний навіть на зборах юних астрономів не втримався, щоб до історії своєї фантастичної подорожі на Марс не приплести цілком реальний чорний браунінг, знайдений ним напередодні в печері. Це був, звісно, той самісінький револьвер із шкільного горища, захований Олегом.

Коли Василь Васильович разом з Башмачним і Максимом поверталися в Слобідку, директор з батьківським докором узяв Олега за плечі:

— Героєм, кажеш, хотілося бути? Про Арктику мріяв? Ех, герой, герой…

— Я й тепер мрію про Арктику, Василю Васильовичу.

— Чудово. Про Арктику, про подорож на Місяць, на Марс… Чудово. Треба мріяти. А для цього найперше треба бути героєм навчання. І тоді мрії стануть дійсністю. Мрія без діла — це… Стривай, ти нічого не бачив? Ось там, між камінням… Чиясь голова визирнула й сховалась за скелю.

Всі троє зупинились. Максим зірвався з місця.

— Ану, ходімо глянемо.

Олег і Василь Васильович поспішили за вожатим. За камінням і скелею не було нікого.

— Вам здалося, Василю Васильовичу, — сказав Максим.

— Справді, немає нікого. Дивно, дивно. Мабуть, мене зраджують очі. Старію!.. — І Василь Васильович похитав головою. Далі всю дорогу він був якийсь неуважний і мовчазний. Уже біля самої школи він вимовив:

— Тут багато й моєї провини. Не розкусив я раніше цього Кажана… Не розкусив.

* * *

Два роки тому на цій дільниці були маневри частин прикордонної охорони. Від запеклих "боїв" залишились добре сховані між скелями ями від кулеметних "гнізд". В одній з таких ям сидів невідомий. Він переліз сюди з печери, куди потрапив у першу ніч перебування на радянській землі.

Лишатись у печері було небезпечно, бо її, безумовно, хтось відвідував. Уранці невідомий виявив сліди від чобіт. І хоч сліди належали, напевне, якомусь хлопчакові, та зустріч з ним, особливо зараз, ніяк не входила в програму дій невідомого. Його розбита нога гоїлась дуже повільно, ходити він не міг, і вже ця обставина неминуче викликала б велику підозру.

Яма заросла бузиною, хащі колючої дерези обступили її з усіх боків. Тут була чудова схованка, і не дивно, що її не помітили ні Максим, ні Олег. Невідомий чув їхні голоси зовсім недалеко, чув, як Василь Васильович сказав: "Чиясь голова визирнула й сховалась за скелю". Невідомий не знав, звичайно, цих людей, які нишпорили між скелями, він принишк на дні ями і кляв свою необережність.

їжі в шкіряній сумці лишилось найбільше на три дні. Цю сумку, міцно прив'язану до спини, він урятував разом з своїм життям, вихопившись з розлючених морських бурунів. Їжі лишилось на три дні. А що ж буде далі?

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Про те, як Галина писала Чайці записку і що з того вийшло

До шкільних іспитів лишилось дві декади. Як швидко й непомітно промайнуть ці двадцять днів!

Школярі всю увагу приділяли навчанню. Не чути було вечорами в школі галасливих зборів численних гуртків.

Шкільний журнал теж тимчасово припинив своє життя. Сашко Чайка — і той уже не знаходив вільного часу для писання віршів. Навіть на перервах школярі носилися з підручниками, повторюючи без кінця завдання.

Василь Васильович щодня переглядав оцінки. Шостий клас ішов першим. Трохи відставав Олег Башмачний. Та незабаром хлопець виправився, перейшов на "відмінно" і тільки з літератури ще мав "посередньо".

Ніхто не знав, яких зусиль докладав Олег, щоб іти в ногу з відмінниками. Він сів за книжки, іспити наближались. Не можна пасти задніх, коли весь клас іде на "відмінно", коли наближаються літні канікули і кожний школяр уже мріє про чудовий вітрильний човен, піонерські вогнища і цікаві походи…

І як гляне у вічі своїм товаришам Олег, коли через нього клас не одержить човна і всі мрії розвіються, як дим? І який з нього буде капітан, коли він найгірший у класі?

— Слухай, Башмачний, — зупинила якось Олега Галина Кукоба, — ти й далі думаєш їхати по літературі верхи на "посередньо"?

— Тебе це дуже цікавить?

— Це цікавить усіх твоїх товаришів.

— Хай цікавить на здоров'ячко.

— Слухай, — почервоніла Галина, — ти дурника не грай. Я тобі серйозно кажу.

— Подумаєш — ланкова!

— Ланкова... А коли б ти більше любив вірші й поетів, то в тебе було б, напевне, "відмінно" по літературі.

— Ха! Згадала, як я твого Сашка на обидві лопатки поклав? Бачили ми таких "поетів"!

Галина скипіла:

— Дурень!

— "Дурень"! Це по-піонерському так? Ланкова! Ну, почекай, я по літературі "відмінно" матиму, а "дурня" тобі не подарую!..

Весь день у Галини було неприємно на серці. "Справді негарно вийшло. Проти лайки борюся, а сама... Ну, та він же дуже роздратував, не втрималася..."

"І які воно бувають люди, — думала Галина. — Що не школяр, то й інша у нього вдача, інші слова... Олег ось такий, Яша Дереза — інакший, Нагірний теж відмінний від усіх, у Сашка теж своя вдача".

При згадці про Сашка Чайку зробилось так затишно й весело. Галина бачила перед собою його спину, схилену над партою голову і згадала Сашкове прохання — написати йому листа. "Чудний він, — посміхнулася, — неодмінно йому треба одержати від мене якесь "посланіє".

Був урок з природознавства. До перерви лишалося кілька хвилин. Галина хутко написала на промокальному папері:

"Сашуню! Підождеш мене, підемо додому разом. У мене є радісна звістка. Ти мій дружок, і тому ця звістка буде радісною і для тебе. Галина".

Дівчина склала вчетверо рожевий папірець і хотіла вже непомітно передати його Сашкові. Раптом чиясь рука майнула перед носом Галини і...

Записка зникла. Ззаду почувся тихенький смішок Олега. Дівчина озирнулась і побачила торжествуюче Олегове обличчя. Хлопець навмисне повільним рухом ховав у кишеню рожевий клаптик промокального паперу.

Галина аж нестямилась від образи й гніву.

— Віддай! — прошипіла вона.

— Потім віддам, — відповів, усміхаючись, Олег.

— Віддай!

— Після дощика в четвер!

— Слухай, ти… Віддай!

— Обов'язково. На той рік в оце врем'я…

Після уроку Галина загнала Олега в куток і, розчервоніла, з гнівними очима, вимагала:

— Зараз же віддай! Чуєш? Не маєш права хапати чужу записку. Це не чесно і не по-піонерському…

— А писати записочки на уроці — по-піонерському? Не дам!

— Коли ти не віддаси мені зараз, я…

— Що ти зробиш? Не боюся! Ось я спочатку прочитаю перед усім класом, а тоді вже можна, звісно, і віддати. Хай усі знають, які записочки пише поетові ланкова Кукоба! "Підожди мене, мій любий дружок"…

— Там немає "любий"… А коли б і було…

— Як немає? Є! — запевнив Олег. — Забула, що й писала?

Кров стукала Галині у виски. Вона не знала, що їй робити з цим… негідником, з цим нахабою. Поскаржитись Василеві Васильовичу? Але ж тоді Олег покаже йому записку… "Мій любий дружок"… Напевне, там так і написано…

Невимовний сором пік серце. Усі довідаються… Увесь клас…

— Олег! Слухай… Ти нікому не скажеш… Ти віддаси мені.

— А далі що…

— Слухай… Я допоможу тобі по літературі…

— Мені й так хочуть допомогти, та я не хочу. Хіба я сам не зможу визубрити?

— Та хіба треба зубрити? Треба…

— О, нотацію вже збираєшся читати! Ти краще ось що…

На мить Олег замислився.

Галина напружено чекала, що він скаже.

— Ти ось що… Дай мені списати домашнє завдання… По… по літературі. Я й сам би написав, та… мені сьогодні дуже ніколи. Розумієш? А завтра треба подавати роботу.

Дівчинка стояла, наче приглушена громом.

— Списати?.. — пролепетала вона.

— Ну да. І я тоді записку на твоїх очах — раз-раз, і готово! На двісті клаптиків подеру.

— Олег, я не можу цього зробити!

— Не можеш?

— Це нечесно, чуєш? Я нікому ніколи не давала списувати. Від цього тобі буде не користь, а, навпаки, тільки…

— Знову нотація? Нечесно? А такі записочки писати, та ще й на уроці, чесно, по-твоєму?

— Довідаються…

— Ніхто не довідається. Я не слово в слово списуватиму. І своє щось додам. Ти не турбуйся про це.

— Олег!..

— Еге ж, мене так звуть. А записочка все ж таки в мене. І завтра я прочитаю її перед усім класом. Побачимо тоді, хто буде дурнем — ти чи я.

Того вечора у Галини були дуже засмучені очі. Вони були великі-великі від суму, ці очі з довгими віями.

Батько стривожився. Він давно вже не бачив такою своєї дочки. Навпаки, Галина останні дні була особливо веселою й життєрадісною. Вона чекала приїзду матері, світило квітневе сонце, і над морем було таке блакитне небо, таке небо, що хотілося мати за плечима нестримні, незламні крила.

На батькове запитання про причину суму Галина відповіла неохоче і трохи зніяковіло. Навіть батькові вона соромилась розповісти правду про записку і про свій злочин. Так, до цього примусив її Олег — дівчинка таки дала йому списати завдання "Герої творів Панаса Мирного". Ось що мучило Галину, ось чому вона була така похмура й сумна.

Коли другого дня її зустрів Олег, дівчинка відвернулась від нього і хотіла пройти мимо. Та він затримав її.

— Чому ти дмешся? Гніваєшся? Адже я подер записку — чого ж тобі ще?

Галина мовчала.

— Даремно ти злостишся. Нічого поганого ти не зробила. Я сам потім добре все вивчу, весь урок. І роботу потім напишу — сам для себе. Мені тільки ці дні ніколи. От і все.

До них підбігла Люда Скворцова.

— Про віщо ви тут? Щось цікаве?

— Цікаве, — відповів Олег, — тільки тобі не скажемо.

— І не треба. І просити не буду. Значить — секрет? У мене самої, слава аллахові, секретів досить. Ціка-аво! — заспівала вона. — Ціка-аво! У Олега з Галиною якісь секрети!

За два дні Василь Васильович повертав учням роботи по літературі. Галина з жахом побачила, що ні їй, ні Олегові Василь Васильович зошитів не віддав. Олег сидів червоний, сперши на кулак підборіддя. Галина озирнулась на нього, і їхні погляди зустрілися. Олег відвернувся, але в його очах дівчинка встигла прочитати. "Впіймались!"

В тиші класу уривчасто прозвучав голос Василя Васильовича:

— Кукоба!

Галина здригнулась і встала. Вона стояла бліда, спустивши очі додолу.

— Башмачний!

Дівчинка чула, як устав з-за парти за її спиною Олег.

Учні, нічого не розуміючи, перезирались. У класі стало раптом зовсім тихо, як буває в природі перед грозою.

— Кукоба і Башмачний, вийдіть сюди, щоб вас усі могли бачити, — знову пролунав голос Василя Васильовича. — Це твій, Кукоба, зошит?

Галина кивнула головою.

— А це твій?

— Мій, — тихо промовив Олег.

— Слухайте уважно, — звернувся Василь Васильович до класу, — я вам зараз дещо зачитаю з робіт цих двох (директор кивнув на Галину й на Олега)… цих двох… учнів.

Він узяв зошит Кукоби і почав читати:

— "Найкращі твори Панаса Мирного — роман "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" та повість "Лихі люди". Головний герой роману "Хіба ревуть воли…" — Чіпка. Хто такий Чіпка? Це сільський парубок. Важке злиденне життя та панський гніт призводять до того, що Чіпка стає розбійником. Панас Мирний в образі Чіпки показує в своєму романі протестанта проти панського ладу, проти залишків кріпацтва".

А тепер з роботи Олега Башмачного:

"Найкращі твори Панаса Мирного — повість "Лихі люди" та роман "Хіба ревуть воли, як ясла повні?". Головний герой роману "Хіба ревуть воли…" — Чіпка. Хто такий Чіпка? Це парубок із села. Панський гніт та важке злиденне життя призвели до того, що Чіпка робиться розбійником. Панас Мирний в образі Чіпки показує в своєму романі протестанта проти залишків кріпацтва".

Учні завовтузились, зашепотіли, а Василь Васильович читав далі:

— У Галини Кукоби:

"Письменник пояснює соціальні причини появи такого протестанта. У Чіпки багатії віднімають останній клаптик землі. Чіпка не знаходить правди. Але не знаходить і революційного шляху".

У Олега Башмачного:

"Письменник пояснює соціальні причини появи такого протестанта. Багатії відняли у Чіпки останній шматок землі. Чіпка не може знайти правди. Але не знаходить і революційного шляху"…

— Досить, — закінчив Василь Васильович. — Я далі читати не буду. Так усе з початку до кінця. Те, що в зошиті Башмачного, знайдемо майже дослівно і в зошиті Кукоби. Я питаю — що це означає?

Галина й Олег стояли мовчазні, не сміючи глянути у вічі ні директорові, ні своїм товаришам. Тоді хтось із школярів голосно сказав:

— Вони списали. Одне в одного…

— Списали… — зашелестів клас.

— Справа ясна, — сказав Василь Васильович, — справді списали, тільки не обоє, а один з них списав у другого.

І тут глухо прозвучав голос Олега:

— Василю Васильовичу… це я списав… І я даю слово, що…

— Почекай трохи, слово даси потім. Що ти скажеш, Кукоба?

Галина підвела голову. Яка ж вона важка була зараз, ця голова! Як же важко було глянути на клас! Хоч би один підбадьорюючий, співчутливий погляд!

— Василю Васильовичу... Башмачний списав у мене, і я...

Галина запнулась.

— А ти — що?

І тут знову обізвався Олег:

— Я дуже просив, і вона... той...

Дівчина метнула очима на Башмачного. Він багато встиг прочитати в її погляді. Він зрозумів — слово "записка" не повинно зірватися з уст.

— Башмачний просив... І я дала йому списати...

Ніколи не бачили школярі Василя Васильовича таким розгніваним. Його пальці тремтіли, блакитні ясні очі потемніли, він увесь палав щирим, глибоким обуренням.

— Чуєте, як усе це надзвичайно просто: попросив списати і списав! У Кукоби не вистачило слів відмовити! Надзвичайно просто! А чи подумав хто з вас над тим, що ви вчинили? Кого обдурити хотіли? Мене? Своїх товаришів? Ні, себе обдурили, себе! З себе посміялись! Думаєш, Кукоба, ти "визволила" товариша? Ні, ти його не визволила, ти його на глибоке штовхнула! На глибоке! Ти — відмінниця й піонерка! Ти — ланкова! Який чудовий приклад для інших — чи не правда?

Галина затулила долонями обличчя. Гарячі сльози зрошували щоки. Вона почувала, що немає їй ніякого виправдання. Кожне слово Василя

Васильовича, здається, навіки западало в серце. В усьому провина тільки її. Записка? Що — записка! Дурниці, записка не виправдує її вчинку…

— Чому всі виконали завдання, — продовжував Василь Васильович, — і виконали прекрасно, чому тільки ти, Башмачний, вирішив списати? Чому ти гадаєш, що твою роботу має виконувати хтось інший? Який же громадянин Радянського Союзу з тебе виросте? Де ваша піонерська гідність і чесність?..

Багато ще гірких, але справедливих слів почули Галина й Олег від Василя Васильовича. Обоє дали щиру й урочисту обіцянку ніколи не повторювати того, що вони вчинили. Це була обіцянка перед усім класом.

Тут же Василь Васильович дав Кукобі й Башмачному нову тему для завдання.

На перерві Галина не вийшла з класу. Вона сіла на віконній лутці і мовчазно дивилася на весняний зелений сад, залитий сонячними бризками. У неї не було зненависті до Олега.

— Сама винна, — шепотіла дівчинка. — Записки своєї злякалась… А дати списувати — це, виходить, не страшно і… не соромно?

Несподівано вона відчула на собі чийсь пильний погляд. Вона бачила очі — пронизливі, широко розкриті очі… І докір, і зневагу, і німе запитання — все прочитала в тому пильному погляді Галина. Вона бачила тільки ці очі — такі знайомі і незнайомі, такі рідні і… такі чужі.

— Сашо! Сашо!

Цей поклик мимоволі злетів з її уст. Сашко Чайка стояв біля неї. І це не був той Чайка, якого знала Галина. Це був не той Саша, з яким вона

читала вкупі "Мартіна їдена" й "Капітанську дочку". Холодком віяло від його карих очей, в усій постаті було щось чуже, навіть вороже.

Галина повільно встала з лутки, і обоє вони — школяр і школярка — стояли одне перед одним, не знаючи, що сказати…

— А я думав, що ти… — ворухнулись губи в Сашка.

— Сашо… Сашо… Ти нічого не знаєш…

— Увесь клас знає. Не думав я, що ти… Мені що — давай списувати… Та чому саме Башмачному? Нового друга собі знайшла? Подружилася? На грунті списування!.. Х-ха!..

— Сашко, ти не маєш права таке говорити… Який грунт?.. Я нічого ще тобі не розповіла.

— Розповідай Олегові.

Галина хотіла щось сказати, хотіла крикнути, що він, Сашко, не знає, як усе це трапилось, та в коридорі різко задзеленчав дзвінок, і в клас ускочила галаслива дітвора. Чайка круто повернувся й пішов на своє місце.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Поєдинок на морському березі

Піонервожатий на перерві підійшов до Башмачного і тихо запитав:

— Як це трапилось?

— Максиме, я дав слово, що це ніколи не повториться.

— Знаю. Тільки для мене цей вчинок такий несподіваний, що просто не повірив спочатку. Мені здається, що ти не все сказав. А щодо Галини, то я ніяк не можу припустити, що вона погодилась дати тобі списати. В чому ж річ?

Олег мовчав.

— Сьогодні ми ставимо це питання на зборах загону. І, мабуть, доведеться, як це не важко, виключити вас з піонерорганізації. Напевне, умовно.

Від допитливих очей вожатого не сховалось, як здригнувся Олег і як блідість торкнулась його обличчя.

— І Кукобу? — глухо спитав він.

— Звичайно, її теж, — відповів Максим. — Я, звісно, напевне не можу знати — це як вирішать збори, але настрій у всіх такий, що… Одне слово — вони вже тепер висловлюються за виключення.

Олег не знав, що за кілька хвилин перед цим Максим мав розмову з Василем Васильовичем. Вожатий просто заявив, що ні Кукоба, ні Башмачний, безумовно, не розповіли всієї правди і обмежились тільки визнанням своєї провини. За цією історією, безперечно, ховається щось інше, бо Кукоба не могла дати свого зошита, хоч як би її просив Башмачний. Тим більше, що з Башмачним вона, здається, не дуже приятелює.

— Ви знаєте, товаришу Чепурний, — замислено відповів директор, — у мене теж увесь час таке почуття, що вони щось приховали. Не все сказали. Ви не помиляєтесь. Та що тут могло бути?

— Треба, щоб вони розповіли все. Я не знаю, в чому тут справа, але на зборах ми поговоримо. Спочатку я скажу кілька слів Башмачному. Мені здається, що на піонерських зборах він буде відвертим.

Слова вожатого про те, що Кукобі загрожує виключення, викликали в Олега вихор тривожних почувань і думок. Це були дуже болючі й бентежні думки. За віщо ж виключати Кукобу? Адже у всьому, зрештою, винен тільки він. Але як же розповісти про все? Про записку не можна обізватись жодним натяком. Він дав про це Галині чесне піонерське слово. Він його не може переступити.

Так і не вирішивши, як йому діяти, Олег почав чекати зборів.

З такими ж важкими почуваннями чекав зборів і Сашко Чайка. Вчора після уроків він бачив, як Галина намагалась поговорити з ним. Про віщо ж говорити? Не треба ніяких виправдань. Він нічого не хоче слухати. Він повернувся до Галини спиною і зник у юрбі товаришів.

Вчинок Кукоби глибоко вразив Сашка. І переживав це болюче Сашко тому, що в змові з Галиною був саме Олег. Адже Галина знала, як Башмачний завжди глузував з Сашкових віршів, як завжди намагався його принизити. Згадалась тут і та бійка, коли Сашко опинився на підлозі, притиснутий Олеговим коліном. Все згадалось. Завжди сама Галина не дуже прихильно висловлювалась про Олега.

І ось… маєш! Цей самий Башмачний, ворог Сашкових віршів, одержує від Галини любо-мило її зошит!

Удома того дня Сашко був неуважний і насуплений. Він не схотів подивитись навіть на акваріум, якого зробив малий Івасик. І навіть десяток крабенят у цьому акваріумі не зацікавили його.

— Ти не хочеш дивитися на крабенят, бо в тебе зараз не порожня голова? Еге ж? — допитувався Івасик. — А я знаю, що в твоїй голові!

— Ну й гаразд, — буркнув Сашко.

— У твоїй голові вірші! Ось що, — весело висловив своє переконання Івасик. — А коли в тебе буде порожня голова, тоді ти й на акваріум подивишся, і на крабенят. Я знаю, що з порожньою головою ти на все подивишся...

Голова у Сашка сьогодні справді не була порожньою. Важка була голова. Тільки Івасик помилився — не до віршів було Сашкові. Думки гнітили хлопця. Він зненацька зрозумів, що ніколи вже, ніколи не буде другом Галині. І так шкода стало тих чудових вечорів, проведених за спільним читанням улюблених письменників, тих вечорів, коли вони вкупі готували уроки, допомагаючи одне одному. Ці вечори вже ніколи-ні-коли не повторяться...

Невесело почалися збори піонерського загону. Тихо сідали піонери за парти, Максим за столом переглядав якісь папери і про щось тихенько розмовляв з ланковими. Не було між тими ланковими Галини Кукоби. Вона сиділа в кутку, а в іншому кутку хмурився Олег Башмачний.

"Це Максим про мене розмовляє, — думала Галина. — Ну, що ж, нехай..."

Збори почалися. Коли виступив Максим і запропонував вислухати спочатку Башмачного, Олег вийшов наперед, до стола. Всім кинулось у вічі, що він був тепер цілком спокійний, і, хоч хмурив брови, почувалось, що в хлопця є якесь тверде рішення.

— Я розкажу про все, — заявив він. — У всьому винен я. Кукоба тут ні при чому.

Галина здивовано підняла голову. Вона не чекала такої рішучої заяви від Олега. А Башмачний продовжував:

— З мого боку… це не дуже гарно… Я відняв у Кукоби записку і пригрозив прочитати її перед усім класом… коли Кукоба не дасть мені списати…

— Що це була за записка? Яка записка? — гукнуло кілька голосів.

— Ні, це не записка, а так… лист. Лист, якого Кукоба написала своїй матері, — вимовив Башмачний.

Та тієї ж хвилини поряд з Олегом опинилась Галина.

— Ні, це була записка, — пролунав її голос. — Я написала її Сашкові Чайці, з яким я товаришую. Я не хотіла, щоб усі знали зміст цієї записки, і, коли Олег пригрозив мені, дала йому списати.

— А який зміст? Який зміст? — знову почулися голоси.

— Я думаю, що це не має значення, — втрутився Максим. — Звичайно, кожному буде неприємно, коли його записку читатимуть перед усім класом. Тепер справа ясна.

— Мені було соромно, — продовжувала Галина. — І я… я написала цю записку на уроці…

— Справа ясна, — повторив піонервожатий.

— А чого соромитись? — гукнув з місця Яша Дореза. — Хіба дружити соромно?

— А записки писати на уроці — теж не соромно? — обізвався Нагірний.

— То інша справа.

Коли почали висловлюватись піонери, Башмачний здивовано почув, що ніхто з них жодним словом не говорить про виключення. Всі підкреслювали, що вчинок неприпустимий, але і Кукоба, і Башмачний щиро каються в цьому і вже, напевне, ніколи не повторять подібного. Проте одного каяття замало. Треба, щоб Башмачний здав завдання по літературі на "відмінно".

Нагірний був незадоволений. Він настоював, щоб Кукобу переобрали, бо, мовляв, не може бути ланковою піонерка, яка дає списувати.

Тоді виступив Максим. Ніхто з піонерів не знав, як він хвилювався, які сумніви тривожили вожатого. Він розумів, що слова Нагірного правдиві і, на перший погляд, цілком переконливі. Галина — ланкова, і який же вона подала приклад піонерам? Чи виправдує її те, що вона щиро розкаялась? Чи може вона лишатись ланковою?

І водночас вожатий був певний, що переобрання Кукоби — хибний шлях. Хіба не досить знав він цю світловолосу дівчинку, найкращу піонерку, з вразливим відвертим серцем, таку ніжну і сором'язливу? Хіба не буде для неї переобрання страшним ударом, який гне й ламає юну істоту, мов струнку молоду берізку?

— Інакше кажучи, ти, Нагірний, пропонуєш тяжко покарати Кукобу? — спитав вожатий. — Може, її посадити в бочку й кинути в море? Може, відправити її на покуту за тридев'ять земель? Тяжка кара? Ну, звичайно. Сумлінною роботою, бездоганною поведінкою заслужила Кукоба честі обрання її ланковою. Вона з гордістю носила своє звання…

— Ні, я думаю, що дуже карати не треба, — вихопилося в Нагірного.

Всі засміялись.

— Отакої! Адже ти сам тільки що…

— Я думав, що це не тяжка кара...

— Не тяжка кара? А що ж? Нагорода?

— Я думав, що...

— А ти ще подумай!

— Тільки швидше!

Під зливою цих реплік Нагірний тільки озирався на всі боки. Тоді махнув рукою, посміхнувся і сів на своє місце.

Наче важкий камінь скотився в Максима з грудей. Кукоба лишилась ланковою.

* * *

Пізно ввечері поверталась Галина зі зборів додому. Пригнічений, напружений стан, в якому дівчинка була сьогодні цілий день, розвіявся. Адже це трапилося вперше і востаннє. Це тверде переконання відганяло всі неприємні, гіркі думки. Проте в серці ворушився кусючий, настирливий черв'ячок. І що за черв'ячок такий — ніяк не може зрозуміти Галина. Невже — догана? Ні, це щось інше...

Вже біля свого будинку дівчинка почула за собою кроки й озирнулась. Зупинилась. За нею йшов Сашко Чайка. Він теж зупинився. Він стояв біля кам'яної огорожі нерухомий і мовчазний. Хіба ж йому сюди додому?

І зненацька Галина зрозуміла, який черв'ячок її непокоїв. Адже своїм вчинком вона відштовхнула Сашка! Він навмисне цілий день уникав зустрічі з нею, йому неприємно було з нею розмовляти, він, напевне, був

би. радий, коли б її виключили з організації. Чому ж він мовчав на зборах? Він не сказав жодного слова…

Сашко стоїть у тіні біля високої огорожі. Галина сходить на ґанок і знову зупиняється. Їй видно, як по другий бік кам'яної огорожі місяць гаптує сріблом кручену стежку до моря… Цією стежкою дівчинка так часто спускалася з батьком до морського берега… І з ним, з Сашком… За огорожею ціла злива місячного сяйва, а Чайка стоїть у тіні, стоїть нерухомий, застиглий… Що ж це? Чому він такий? І хіба… хіба йому сюди додому?

І ось Галина бачить, як Сашко зривається з місця. Ну да, тепер зрозуміло — він випадково наздогнав її і тепер, щоб не стрітися, заверне в провулок. Але що це? Сашко біжить. Він біжить просто до неї… Галина чує його дихання, він хутко сходить на ґанок. Він стоїть перед нею, похнюпившись, не сміючи звести очей, і тихо каже:

— Галино… Ти пробач мені… Я думав, що… Ні, я нічого не думав. Нічого, Галино. Я не знав… А ти, виходить, мені записку написала… А він… Олег… відняв і… і…

Повний місяць, мабуть, викотився з-за рогу будинку, бо, коли Сашко підняв голову і глянув на Галину, його обличчя залило місячне сяйво, і Сашкові очі від того сяйва заблищали. І так вони блищали й мінились, і так відбивали срібне проміння, що дівчинка дивилась і дивилась — на ці очі, на Сашкове обличчя, і так їй ураз зробилось хороше і легко на серці, наче ніколи на світі не було ні догани, ні віднятої записки.

О радість дитячого примирення! Як швидко розтанули тривожні хмарини на ясному блакитному обрії! І знову пахне в садах первоцвіт, і гаряче обличчя цілує морський вітер, прилетівши за тисячу миль!

— Сашко, ти повинен зайти до мене, — сказала Галина.

Їм відчинив двері Галинин батько. На його обличчі був той непередаваний вираз, добре знайомий Галині, коли батько намагається за удаваним спокоєм сховати якусь радісну звістку. Це примусило дівчинку насторожитись. А батько привітався за руку з Сашком і, пропускаючи дітей уперед, легенько взяв дочку за плече.

— Приготуйся, доню…

Тієї ж миті Галина все зрозуміла. Вона ще не сміла вірити своєму щастю. Та ось її погляд упав на великий чемодан у передпокої. Здавлений покрик вихопився в дівчинки. Вона метнулась у кімнату. За нею поспішив батько.

Сашко залишився сам. Він не насмілився й собі побігти за Галиною. Про нього, здається, забули. Хлопчина почув за дверима жіночий голос, швидкі кроки, і хтось чи то сміявся, чи плакав — не можна було розібрати. "До неї приїхала мати", — догадався він.

Хвилину Сашко прислухався. Метушня за дверима не стихала. Потім вигуки віддалились, мабуть, Галина й мати перейшли в іншу кімнату. Хлопець ще постояв трохи, почекав. Тоді надів картуз і тихо вийшов на ганок. "До неї повернулась мати", — радісно прошепотів він. І, зірвавшись з місця, він щосили побіг місячним провулком униз, назустріч нічному морю і свіжому вітрові, що прилетів за тисячу миль.

На березі Сашко побачив самітну постать, яка мовчки стояла, спершись на гострий камінь. Здивований хлопець упізнав Олега Башмачного.

— Ти що тут робиш? — спитав Чайка.

— А ти?

— Я тебе питаю.

— А я тебе, — відповів Башмачний.

— Навіщо ти записку відняв у Галини? — змінив тему розмови Сашко.

Олег мовчав. Може, тому, що він і сам не знав гаразд — навіщо. Не тому ж, справді, щоб помститись Галині за кинуте нею слівце "дурень!" Найпевніше — на цей вчинок штовхнув хлопця задира, який сидів у ньому. Велика була спокуса подратувати Галину. Та чи прочитав би Олег записку перед усім класом? Ні, напевне не прочитав би. Але не міг він перемогти в собі спокуси списати у відмінниці важке завдання.

— Ну, чого ж мовчиш? — знову спитав Чайка.

— І охота тобі про це? — раптом м'яко і примирливо сказав Олег. — Ех, Чайка ти, Чайка! Чаєчка! А крил і не маєш. Не полетиш за море, Чайка. А дивись, яке воно — море! Краю немає. Що? Знаю, що є край. Так кажу, для поетичного слова. Хіба тільки тобі бути поетом?

— Ач який, на море всю розмову звів. Ну, щастя твоє, що порвав записку. А то б...

— А то що було б?

— Бокса дав би тобі добрячого.

Сашко побачив, як жваво поворухнувся Олег.

— Ти? Бокса?

— Я. Бокса.

— Мені?

— Авжеж тобі.

— А давно ти на обох лопатках лежав?

— Давно.

— Ще хочеш?

— Тепер ти спочатку вмийся.

Башмачний аж слиною вдавився, так здивували його ці несподівані зухвалі слова. Та ще від кого? Від Сашка Чайки! Від Чайки, який проти нього, Олега, не встоїть і двох хвилин! Від того Чайки, який тільки вірші свої знає писати та ще з Кукобою дружбу заводити!

— Слухай, Сашко, — майже ніжно і водночас з глибоко прихованою зневагою вимовив Олег, — слухай, Чайка… Ти жартуєш, чи що? Мені шкода тебе, Чаєчка. Це в тебе від надмірної учоби, мабуть… Атож, трохи клепка зсунулась у голові. Та ти знаєш — я ж учора Лігво-Кошеватого поклав. Семикласника!

Та, мабуть, буйний дух сміливих рибалок проснувся тієї хвилини в Сашка.

— Не задавайся, Башмачок… Я тобі не Лігво і не Кошеватий. Я тобі — Чайка. Ч-чайка! Чув?

— А я — знаєш хто? Я — Морський Орел! Чув? І Чайку Орел так зараз поскубе, що пір'я полетить над усією Слобідкою. Тільки без боксу. Шкода мені тебе бити. Навіщо? Я тебе просто сковирну — ось так…

Башмачний схопив Сашка за сорочку і з силою рвонув до себе. Сашко хитнувся вперед від того несподіваного дужого ривка і враз

обома руками міцно обхопив Олега. Два тіла сплелися в одно. Башмачний відразу відчув міць Сашкових обіймів — це його здивувало, але вправним рухом він затиснув під своєю рукою голову "супротивника" і всім тілом навалився на зігнуту спину Сашка. Чайці стало важко дихати. Такий обхват голови не входив у жодні "правила" боротьби, і Чайка це знав.

— Ти так, — прохрипів він, намагаючись звільнити голову з лещат. — Ти так!

І, міцно упершись обома ногами в землю, Сашко раптом рвонувся вперед. Олег позадкував, але голови Сашкової не випустив. Високий камінь затримав відступ Башмачного. Він зупинився і знову навалився на Сашкову спину, намагаючись звалити хлопця.

І тут трапилось те, чого не передбачив Олег. Сашкові руки раптом майнули в повітрі і зімкнулись навколо Олегової шиї. Тепер ролі перемінились. Башмачний змушений був тієї ж миті звільнити Сашкову голову і схопити його за поперек. Але це мало допомогло. Сашко з незвичайною силою вигинав Олега за шию. Все нижче й нижче схилялась донизу голова Башмачного. Він робив велике зусилля, напружував м'язи, та підломити під себе Чайку не міг. Проте Сашко теж відчув, що не в силі перемогти Башмачного. Вони стояли, як два бички, залиті місячний сяйвом. Хвилі хлюпали біля їхніх ніг.

— Заморився? — спитав Олег.

— Ні. А ти?

— І я — ні.

— А чому ж ти так захекався?

— Бо ще не вечеряв, — відповів Олег, не відпускаючи Чайку.

— І я ще, — сказав Сашко, міцно тримаючи Олега.

— То, може, підемо… вечеряти? — запропонував Башмачний.

— Можна, — погодився Сашко.

Наче по команді, хлопці пустили руки. Їм було чомусь ніяково. Вони не знали, про що говорити.

— Тобі можна вступати в капітанський технікум, — раптом сказав Олег.

— Не знаю. Я ще професії не вибирав.

— Коли крижаний айсберг стикається з айсбергом, то чути такий гуркіт, наче грім, — знову вимовив Олег.

Тепла й тиха південна ніч прислухалась до зітхання легенького прибою.

— Айсберг? — посміхнувся Сашко. — Я люблю сонце…

— Ти не був на Півночі.

— А ти?

— Був.

— Це сон рябої кобили.

— Це я чув, — погодився Олег, — що сни дуже часто сняться рябим кобилам і поетам. Чув.

Сміючись, він хутко видряпався на скелю і вже звідти ще раз гукнув:

— Поетам! Поетам! Бувайте здоровенькі!

— А все ж таки ти мене не поборов! — крикнув йому навздогін Сашко.

* * *

На розі, там, де вулиця завертала ліворуч і стрічалася з гірською стежкою, вожатий Максим попрощався з піонерами. Він повільно пішов стежкою вгору.

Будиночок, у якому жив Максим Чепурний, стояв на околиці Слобідки і височів над усіма іншими будинками. Не тому, що він мав багато поверхів, а тому, що стояв на найвищому місці. Поверхів же будиночок мав небагато, — всього один.

На порозі сиділа старенька бабуся в окулярах. Вона, напевне, давно вже когось чекала, і коли місяць підбився височенько над морем, бабуся, турбуючись, встала і ступила кілька кроків від порога. Та знайома постать з'явилась на стежці, і молодий голос запитав:

— А ти куди це, мамо, зібралася?

— Максиме, а я хотіла вже йти тобі назустріч.

— Отакої. Я сьогодні справді забарився трохи. Та все з дітворою, мамо.

Вожатий обережно взяв матір за руку.

— Ну, мамо, уже все з'ясувалося. Галина написала Сашкові записку, а її перехопив Олег. Пам'ятаєш, я говорив тобі, що вони обоє щось затаїли? Ну, ось і виявилось. Записка.

І він з подробицями почав розповідати всю історію з запискою. Розповідаючи, прослав перед порогом скатертину, поставив на неї тарілку з смаженою рибою і пиріжки.

— Сідай, мамо, будемо вечеряти. Тут, на свіжому повітрі, краще.

Він хутко їв, іноді поглядаючи на матір і посміхаючись:

— Виголодався я.

— Коли б же вони виправились, — зітхнула мати так, наче мова йшла про її власних дітей.

— Ну, аякже! — аж стріпнувся Максим. Обов'язково. А ти що думаєш про це?

Тривога майнула в цьому запитанні. І, як живі, з'явились тієї миті в Максимовій уяві обличчя Олега й Кукоби.

— Що ти думаєш про це, мамо?

— Хтозна, синку. Каже приказка, що поганому виду нема стиду, а горбатого могила виправить. Та коли вони хороші діти — запам'ятають.

Старенька закашляла. Максим стривожився.

— Простудилась? Може, в хату підемо?

Він метнувся в кімнату й виніс теплу хустку. Накинув її матері на плечі, сам сів поруч, обняв стареньку.

— Це не простуда. Старість, синку. А вона не прийде з добром: коли не з кашлем, то з горбом. Скільки це ми років з тобою вожатим?

— Та вже третій рік пішов, мамо.

— Багато в нас з тобою роботи в цьому році. Казки сьогодні слухатимеш?

— Ой, мамо, боюся, чи ти не стомилася.

— Ходімо в хату. Одну казку скажу. Записувати зараз будеш чи потім? Щоб, бува, не забув.

У невеличкій кімнаті Максим світить електрику, бере з етажерки товстий синій зошит і олівець.

— Скільки вже є, синку?

— Шістнадцять казок, мамо.

— Сім не мої. Чотири тобі баба Лукерка розповіла…

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Чарівне слово "Іспити"

Іспити! Чарівне слово! Воно — як мільйон юних сердець! Воно — як жар-птиця, що прилітає в чудесний казковий сад. Це буває на світанку, коли кожний школяр бачить солодкі сни. З золотою сліпучою пір'їною в руці просинається школяр. І у вухах його ще бринять останні слова жар-

птиці: "Сьогодні іспити!" Чарівне слово! Воно робить кожного школяра старшим на рік. Воно хвилююче і солодке. За ним вчувається і шум зелених лісів, і ласкавий плюскіт хвиль, і піонерські походи. Кожний сурмач пригадує сигнал: "Купатись!" Цей сигнал складається з нот: до, соль, соль, до, соль, соль. Іспити! Це слово як стоголосий хор:

Я вийшов недавно із дому,

І дихати легко мені!

Куди я іду — невідомо:

Все бачити треба самому,

Все знати в своїй стороні!

З пір'їною в руці з хвоста жар-птиці йшов сьогодні в школу Олег Башмачний. Пір'їна сяяла, як травневе сонце. І все навколо вигравало і виблискувало від того казкового сяйва. Сліпучим блакитним простором іскрилось море. Іскрами блискав раптовий сміх школярів. Блищали очі.

Сьогодні іспит з літератури. Шестикласники склали вже іспит з арифметики — письмовий і усний, з географії і природознавства, написали диктант.

Учора на іспиті з природознавства, крім інших запитань, Олега попросили розповісти про те, як комахи захищаються від ворогів. От пощастило! Що може бути легше? І Олег з подробицями розповів і про захисне забарвлення, і про захисну форму тіла, і про мух, схожих на осу… А ось Люду Скворцову запитали про шкідливих і корисних комах. Вона так цікаво розповіла про мух, які переносять пошесть, про малярійних комарів, про гусінь, що об'їдає листя в саду, про сарану, що вчитель тут же похвалив її.

— Молодчина, — сказав, — чудово! А тепер назви ще корисних комах.

І тут Люда наче води в рот набрала. Забула про бджіл!

— Ти солодке любиш? — спитав тоді учитель.

— Мед! — ураз згадала Скворцова. — Бджоли!

І вже тоді й про шовкову прядку розповіла, і про дощових черв'яків, які розрихлюють грунт.

"От коли б і по літературі щось таке легеньке запитали", — думав Олег. Досі з усіх предметів на іспиті він мав "відмінно". В цьому хлопець був переконаний. Найважче було завдання з арифметики, але і його він розв'язав правильно. Залишилась література. Останній день іспитів!

І дивно — з кожним кроком до школи все неспокійніше робилось на серці в Олега. З кожним кроком згасала в його руці сліпуча пір'їна жар-птиці. Ніде правди діти — не дуже любив Олег Башмачний літературу. Книжки він читав переважно про мандрівки, про Арктику і про відважних пілотів. А це вже відомо, що коли не любиш якоїсь дисципліни, то вона здається і важкою, і нудною, і взагалі було б краще, коли б цієї дисципліни, мовляв, і зовсім на світі не існувало. Хоч і сидів над підручником Олег, згадуючи все те, що було вивчено за рік, але не міг позбутися неспокійних думок: що, коли провалиться?

Та й вивчено було за рік небагато. Олег учив уроки, як кажуть, через десяте-п'яте. Які вже там уроки, коли перед очима весь час маячив скарб та ввижалася подорож в Арктику! Проте ілюзії про скарб розвіювались, іспити наближались, про них щодня згадували в класі, школярі частіше ходили одне до одного, але вже зовсім не для того, щоб пограти в доміно чи просто розважитись. Приходили одне до одного з підручниками, спільно розв'язували важкі арифметичні

завдання. І в класі розмови точились про уроки, кожний учень намагався прийти в школу раніше, щоб устигнути знайти й повторити на великій географічній карті архіпелаги й протоки, миси, острови…

Ця трудова атмосфера мимоволі захоплювала й Олега. Він мав великі здібності, але часто нишком червонів, слухаючи, як товариші відповідали уроки. Він червонів, бо ловив себе на тому, що не знає, де знаходиться Бабель-Мандебська протока, де Канарські острови, і взагалі багато дечого не знає.

Якось уночі, прокинувшись, Олег схопився з ліжка. Він згадав, що не вивчив уроку з природознавства. Нишком засвітив електрику і розгорнув підручник. Читав сторінку за сторінкою, і з кожною хвилиною в його серці зростали і тривога і сором. Як він відстав! Його товариші давно вже вчили те, про віщо він читав зараз уперше. Невже він останній учень у класі? Олег просидів над книгою майже до світанку…

Коли хлопець ступив на поріг школи, золота пір'їна погасла остаточно. І тоді стало ясно, що й не було ніякої пір'їни, а жар-птиця прилетіла тільки уві сні. Не чути сьогодні в школі дитячого галасу. І самі школярі наче змінились і споважніли. Ще б пак! Останній день у класі! А завтра чи позавтра вже будуть відомі висновки іспитової комісії і тоді — прощай, школо, до наступної осені! Хай живуть канікули, хай живе сонце й море, піонерські походи і табори!

Тільки-но Олег зайшов у клас, як його оточили товариші.

— Ти з Енеєм знайомий? — запитав суворо Омелько Нагірний.

Олег зрозумів, у чому справа, і, піднявши вгору руку, продекламував:

Еней був парубок моторний

І хлопець хоч куди козак...

— А хто написав "Енеїду"? — запитав Чайка.

— "Енеїду" написав Іван Котляревський! — став струнко Олег. — Зрозуміло, товаришу поет?

— Вільно! Відповідь правильна. Це в нас товариська перевірка перед іспитами, — пояснив Нагірний. — А що ти знаєш про Нечуя-Левицького?

— Про нього знає навіть баба Лукерка. Він їй, кажуть, доводиться родичем — десята вода на киселі.

— Ти Лукеркою зуби не заговорюй, скажи, що ти знаєш про Нечуя-Левицького, — наполягав Нагірний. Але й про Левицького Олег відповів точно і ясно.

— Ну, гляди ж! — застеріг Омелько і вже почав екзаменувати Галину Кукобу, яка тільки що прийшла. Потім дійшла черга до Озеркова, до Степана Музиченка.

Раптом у клас прожогом ускочила Люда Скворцова,

— Ідуть! Ідуть! — гукнула вона.

Школярі метнулись по своїх місцях. Увійшов Василь Васильович і з ним високий і огрядний представник райнаросвіти. Діти встали.

— Сідайте, — махнув рукою Василь Васильович. — Як спалось, друзі мої?

І від цього простого запитання, від спокійних ясних очей директора стало враз у кожного школяра затишно, легко на серці, і навіть у Олега зник його неспокій.

"Чого там, не провалюсь", — подумав він.

Викликали його до столу другим, відразу після Озеркова. Василь Васильович щось шепнув представникові райнаросвіти, той зацікавлено звів очі на Олега. "Мабуть, про браунінг, що я знайшов", — подумав хлопець.

— Ну, Башмачний, ти нам розкажи про героїв у творах Панаса Мирного, — сказав Василь Васильович, і Олег побачив, як у зіницях директора майнули ледве помітні іскорки. Мимоволі хлопець легенько почервонів. "Герої творів Панаса Мирного" — така була тема завдання, яке він колись списав у Галини Кукоби. Глянув на Галину — вона низько схилила над партою обличчя, мабуть, теж пригадала…

Башмачний почав розповідати.

— Гаразд, гаразд. Знаєш, — підбадьорював його Василь Васильович. — А тепер, може, перекажеш коротенько зміст "Енеїди"? Кого там вивів у своєму творі письменник… як його прізвище?

— Котляревський, — голосно сказав Олег. Він розповідав про "Енеїду", а Василь Васильович схвально кивав головою.

— Може, ви запитаєте? — звернувся він до представника райнаросвіти, коли Башмачний закінчив.

— Ні, досить, — відповів той. — Відмінно! "Відмінно! — радісно пташкою заспівало серце. — Відмінно!"

Вже наступного дня стало відомо, що шостий клас має найкращі показники. Всі відповідали на іспитах на "відмінно", на весь клас знайшлося тільки одне "добре" з арифметики у Озеркова.

— Ну, як у вас? — прибіг до шестикласників "чемпіон з шахів" Чабанчук. — Хто — кого? У нас всі відмінники! На весь клас усього двоє "посередньо" і двоє "добре". Шах вам і мат, дорогі мої друзі!

Нестримний регіт був йому відповіддю. Чабанчук скинув окуляри і хутко протер їх хусточкою.

— В чому річ? — розвів він руками. — Одне "добре"? У кого? Що таке? Я нічого не розумію!

Проте за мить він уже зрозумів. Не повіривши, Чабанчук кинувся в канцелярію, до директора. Вийшов звідти він дуже швидко й непомітно і так само непомітно сховався в своєму класі.

Олег Башмачний, відмінно склавши іспити, вирішив, що тепер, нарешті, не соромно поговорити з Василем Васильовичем на тему, яка весь час мучила хлопця. Він прийшов до директора на квартиру. Василь Васильович зустрів Олега так, наче давно чекав його до себе в гості.

— А, ось і ти, — весело сказав він. — Сідай, будь ласка.

Олег відразу ж приступив до справи.

— Василю Васильовичу, я вас дуже прошу… Допоможіть мені поступити в капітанський технікум.

Хлопець сидів червоний від хвилювання.

— Можна, — відповів директор. — З великою охотою допоможу. Наступного року у нас уже буде десятирічка, ти скінчиш її і тоді...

— Ні, я хочу зараз...

Василь Васильович серйозно, проникливо глянув на хлопця і сів з ним поряд.

— Ти не обміркував гаразд справи, Олег. Хіба ти не розумієш, що вчишся в чудовому технікумі, який готує не тільки майбутніх капітанів, але й пілотів, інженерів, агрономів, учителів, видатних партійних організаторів, славетних лікарів, артистів, художників?.. Ти тільки подумай, Олег, який чудовий технікум наша середня школа! Швидко мине чотири роки, і перед тобою відкриються широкі дороги. Ні в який технікум тебе зараз не приймуть, і коли ти покинеш школу, з тебе вийде недоук. Я знаю, що ти не захочеш залишитися Митрофанушкою, Олег.

Хлопець розумів, що Василь Васильович каже щиру правду. Від його слів не було гіркого розчарування. ^ Навпаки, директор поділяв Олегові мрії, і школяреві тепер було ясно, що він таки справді буде капітаном і водитиме в Арктиці криголами.

— Я думаю, що треба б наступної осені, — продовжував Василь Васильович, — організувати в школі гурток юних дослідників Арктики. Ми це зробимо, Олег, і оберемо тебе головою гуртка. Ти не заперечуватимеш?

Олег ніяково посміхнувся. Він згодний.

* * *

Максим защепнув на гак двері, підійшов до вікна і спустив штору. Це йому здалося замало, він ще взяв материну теплу хустку і повісив її поверх штори.

— Тепер, здається, все, — весело звернувся він до піонерів. А їх було троє. Нагірний, Озерков і Люда Скворцова цікавими очима стежили за цими діями вожатого. Вони не розуміли, що зараз має бути, і тільки на обличчі в Нагірного можна було прочитати цілковите задоволення з поведінки Максима. Адже тут була безперечна таємничість, інакше для чого ж би так щільно затуляти вікно, ходити навшпиньках і замикати двері?

— От і все, — сказав вожатий, сідаючи за стіл і присуваючи до себе лампу. — Тепер можна бути певним, що нас ніхто не підслухає і не підгледить. Я вас покликав, друзі, в цікавій і таємній справі…

Нагірний задоволено кивнув головою і ближче присунувся до Максима, а той казав далі:

— Сьогодні я одержав на пошті пакет від невідомого. В пакеті була коротка записка до мене й рукопис п'єси. Так, так, п'єси… Тому я насамперед і запросив тебе, Озерков, як голову драмгуртка. Не знаю, чи сподобається вам п'єса, а записка ось така.

Максим ще ближче присунув до себе лампу, ще нижче опустив на ній абажур, від чого кімната сховалась у зеленій півтемряві, і прочитав:

"Товаришу Максиме Чепурний! Я посилаю вам п'єсу "Любий друг". Все, що в ній описано, трапилося в дійсності. Не намагайтесь довідатись, хто автор цього твору. В цьому вам ніколи не пощастить. Тільки в тому разі, коли п'єсу буде поставлено, автор її може показати своє обличчя (і то тільки виконавцям ролей у п'єсі) 1 вересня цього року о 7 годині вечора. Про приміщення буде сповіщено додатково.

Іксігрек".

— Оце й усе.

В кімнаті стало так тихо, що чути було, як тоненько дзижчить під стелею комар.

— Треба прочитати п'єсу, — нарешті пошепки запропонував Дмитро Озерков.

— І прочитати зараз, — підхопив Нагірний.

— П'єса дуже коротка, — сказав Максим. — Усього дві невеличкі дії.

Коли він прочитав піонерам рукопис таємничого Іксігрека, Омелько Нагірний захоплено вигукнув:

— Тепер я знаю, хто автор п'єси! Він сам себе описав! Це той, хто на заводі служив кур'єром! Це — він!

П'єса була такого змісту. В школі вчилося двоє школярів — Іван і Петро. Вони були нерозлучними друзями. Вони розповідали один одному про всі свої дитячі таємниці, їх завжди бачили тільки вкупі. Вчились вони не однаково. Іван був відмінник, а Петро часто мав погані оцінки. Іванові було дуже шкода свого товариша, він хотів, щоб і Петро став відмінником. Іван почав готувати за Петра уроки. Він часто давав йому списувати, підказував, а одного разу в Петровому щоденнику навіть підробив оцінку — погану переправив на добру.

На цьому кінчалася в п'єсі перша дія. Друга дія відбувалася вже через двадцять років на великому авіаційному заводі. Іван тепер видатний талановитий інженер-конструктор. Він будує величезний дирижабль. В цеху Іван стрічається з новим кур'єром, який недавно поступив на завод. Іван просить його принести йому з іншого цеху папку з рисунками. Кур'єр вдивляється в обличчя інженера і раптом кам'яніє. Він упізнав свого колишнього товариша, свого друга Івана. Іван теж упізнав Петра і питає, як же воно так сталося, що Петро не інженер, а

тільки кур'єр? "Ти вчився, а я лише списував у тебе", — гірко відповідає Петро...

Оце й увесь зміст. Але п'єсу було написано так цікаво й захоплююче, так тепло було показано дружбу двох хлопчаків і потім так напружено і хвилююче їхню зустріч через двадцять років на заводі, що школярі одноголосно ухвалили негайно ж приступити до репетиції.

— Але нікому ні слова! — попередив вожатий, — Цей спектакль має бути приємним сюрпризом для всіх наших піонерів...

Ролі знайшлися для всіх. Дмитро Озерков узявся зіграти Івана, Омелько — Петра, а Скворцова — вчительку, яка також діяла в п'єсі. Максим узяв на себе обов'язок суфлера.

Тому що п'єса була невеличка і мала всього тільки три дійові особи, її швидко зрепетирували, і незабаром біля сільської ради з'явилась велика афіша, яка сповіщала про день вистави.

Вистава відбулася в школі, у фізкультурному залі, де зробили сцену. П'єса пройшла дуже вдало і справила на глядачів саме таке враження, на яке й розраховував Максим.

Омелько Нагірний усе думав про майбутню зустріч з невідомим автором. Одного разу він навіть приснився Омелькові. Це була людина в чорній масці. Людина нахилилась до хлопця й глухим, страшним голосом промовила:

— Тепер ти взнаєш, хто я!

Холодні мураші пробігли по тілі Нагірного, він закричав спросоння і прокинувся.

Проте наступні хвилюючі події так вплинули на хлопця, що він забув думати про це. Одначе таємничий Іксігрек несподівано виявив себе ще задовго до призначеного ним дня.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Олег Башмачний стає завгоспом

Учбовий рік закінчився, та незабаром промайнула чутка, яка схвилювала весь шостий клас. Власне кажучи, це вже був колишній шостий клас. Іспити закінчились, і шестикласники відразу стали семикласниками. Сьомий клас! Хіба це жарти? Семикласники — це "сіль" усієї школи, коли не зважати на те, що кожний клас, навіть перший, теж вважає себе "сіллю". (Ну, та це вже відомо, що найгордіші люди в кожній школі — це першокласники, які вперше взялися за зошит і ручку).

А чутка була про те, що Яша Дереза з своїми приятелями готується до якоїсь незвичайної війни. Було відомо навіть те, що хлопці майструють уже якусь зброю. Але що за війна така — ніхто не знав. Та незабаром виявилось, що Яша Дереза лагодиться "воювати" з своїми товаришами, це буде бій "синіх" з "червоними", і Яша, звичайно, "червоний". Зчинилась велика суперечка, бо "червоними" бажали бути всі школярі. Тоді Дереза сказав:

— Гаразд, нехай ми будемо "синіми"! Нехай! Тільки ж начувайтесь!

Це була, безумовно, велика жертва з боку Яші. Він пішов на це тільки тоді, коли побачив, що може провалитися вся справа і ні з ким буде "воювати".

Коли Саша Чайка розповів удома про ці суперечки, Івасик захвилювався. Коли б школярі запросили його до себе, він би всіх швидко помирив. Для цього ж є чудовий засіб — щиталка. Івась тут же

почав рахувати, тикаючи по черзі пальцем на себе, на діда Савелія, на матір і брата:

Ене, бене, рес,

Квінтер, квантер, жесі

Ене, бене, раба,

Квінтер, квантер, жаба!

— Ну от, діду, ви — "жаба", значить, ідіть до "синіх".

— Е, ні, я "червоний", — рішуче заперечив дід. — Га? Чую, чую, сказав "червоний" — і не зійду з цього місця.

— Та не можна так, діду, — умовляв Івась. — Ви ж "жаба"!

Не менше суперечок викликав у школярів і розподіл ролей. Кожний хотів бути командиром. Нарешті, справу розв'язали. Яшу Дерезу обрали головнокомандуючим "синіх", Сашка Чайку — маршалом "червоних". Багато школярів було ображено в найкращих своїх почуваннях, бо їхніх воєнних "талантів" недооцінили. Найбільше почував образу Олег Башмачний. Він був певний, що його настановлять маршалом. Адже це він, і ніхто інший, знайшов на горищі браунінг, який, напевне, належав шпигунові. Що з того, що потім цю зброю перехопив Нагірний? Перший знайшов хто? Безперечно, Олег! А лист до Кажана?

Всі ці факти були відомі всім школярам. Правда, тільки три голоси вирішили Олегову долю. За Сашка було піднято всього на три руки більше.

— І не треба! — бовкнув Олег. — Навоює вам Сашко!

— А ким же ти будеш? — спитали в нього.

— Завгоспом! — знову буркнув Олег.

І тут несподівано втрутився вожатий Максим.

— Правильно, — сказав він. — Вітаю тебе, Олег. З тебе буде гарний завгосп. Звичайно, під час "бою".

Башмачний мовчав. Він хотів скочити і протестувати, хотів гукнути, що це були тільки жарти і він нізащо не погодиться на роль завгоспа. Але хвиля гордощів затримала його на місці. Не обрали маршалом — буду завгоспом! Це, мовляв, ніскільки мене не турбує. Треба ж комусь доглядати за господарством "воюючих сторін".

Так зовсім несподівано для себе Олег зробився "начальником постачання двох армій".

— Ти нібито сердитий? — спитав у нього після зборів Максим.

— А чого мені сердитись?

— Бачиш, Олег, мені здалося, що ти не дуже задоволений з своєї нової "посади".

— Ні, я нічого. Нехай.

Башмачний зустрівся поглядом з очима вожатого. Золоті горошинки в Максимових зіницях весело виблискували.

— Я думаю, Олег, що це піде тобі на користь, — сказав він, посміхаючись. — Є народна казка про дурня Іванчика. У нього були брати, які вважали себе за майбутніх героїв, а на Іванчика дивились як

на нездару і дурня. І ось виявилось, що саме Іванчик — герой, а брати його — нездари. І це тому, що Іванчик не боявся ніякої роботи, найважчої, найбуденнішої. Коли ти зрозумієш, Олег, що кожна корисна робота в нашій країні є справою честі…

— Тоді я перестану бути дурнем Іванчиком? — образився Башмачний.

— Ні, ти перестанеш тоді шукати на горищах скарбів і зрозумієш, що бути героєм можна не тільки в Арктиці.

Всі дні йшло жваве готування до наступних "боїв". "Сині" хвалились якимось незвичайним винаходом. Від них можна було чекати всіляких несподіванок. Недарма командиром у них був славетний винахідник Яша Дереза. Щодня в нього вдома збирались "сині".

Було відомо, що приходять вони до Яші не з порожніми руками. Кожний з них приносив з собою молотки, пилки, рубанки. А одного разу Нагірний бачив, як шестеро хлопців понесли в двір до Дерези величезну дошку. Потім виявилось, що цю дошку їм дав голова рибальської артілі, батько Олега Башмачного. "Червоні" на чолі з Сашком Чайкою юрбою прийшли в правління артілі, обвинувачуючи рибалок у допомозі "синім". Голова артілі виправдувався:

— Чи я знав, хто вони? "Сині" вони чи "червоні" — на лобі в них не написано. Чому ж не дати піонерам дошку?

— А ви питали, для чого вона їм?

— Для винаходу, сказали.

"Червоні" розчаровано замовкли. Тільки Омёлько Нагірний задумливо вимовив:

— Ми знаємо, що для винаходу. Але для якого?

— Спитайте в Дерези.

— Еге, він скаже! Це ж у "синіх" військова таємниця!

Ця таємниця найбільше мучила Нагірного. Він вишукував найнеймовірніші здогадки.

— Я знаю, що це. Не інакше, як вогнемет. Тільки ми підійдемо до їхніх укріплень, а вони — ш-ш-ша! Ш-ш-ші! Б-бум! — розумієте — хвиля вогню! Палюча, смертельна хвиля!

Коли цю версію розбивали, він висував іншу:

— Це, напевне, швидкострільна гармата. Гармата-кулемет! Сто вісімдесят пострілів щохвилини! Я знаю цього Яшку Дерезу — він що схоче, те й зробить. Може, і триста вибухів щохвилини, хтозна!

І ось, нарешті, Омелько не витримав. Військова таємниця "синіх" пекла його вогнем з вогнемета, розстрілювала його серце з гармати-кулемета. Він прийшов до "синіх" і сказав:

— Ви знаєте, хлопці, хто я такий? Я — Омелько Нагірний, професор міжзоряної авіації. Це я літав на Марс, і це особисто мені марсіанин передав браунінг, який колись належав славетним пілотам космічних просторів Бруно Ціоні і Демидові Семиряжку. Вірите ви мені?

Головнокомандувач "синіх" поставився до справи інакше. Він, стоячи обома ногами на грунті Землі, прозаїчно поставив професорові міжзоряної авіації тільки одне запитання: що, власне, йому потрібно і чому він прийшов заважати роботі?

— Я прийшов, щоб передати вам воєнний досвід марсіан, — відповів Омелько.

— Тебе підіслали не марсіани, а Сашко Чайка, — твердо заявив Яша Дереза. — І коли ти зараз же не повернеш свою ракету носом з нашого штабу, я накажу спустити на тебе Рябка.

Рябко був страшнішим за марсіан і теж мав свій воєнний досвід. Тому Нагірний цілком розумно вирішив послухатися чемної поради Яші Дерези і зачинив за собою хвіртку. Він чесно розповів Чайці про свою невдалу спробу вивідати таємницю.

Наступного дня Нагірний уже мав свій власний винахід, і це була страшна військова таємниця "червоних".

Але ще за кілька днів до початку "воєнних дій" між "червоними" й "синіми" виникла нова серйозна суперечка.

Прозорого червневого ранку чудовий вітрильний човен прийшов у порт Слобідки. Трошечки вірніше буде сказати — не порт, а пристань, де стояло з десяток шаланд і дрібніших рибальських човнів. Новий вітрильник гордо, як білокрилий лебідь, пристав до берега. Білосніжні вітрила легенько лопотіли, на борту красувався напис: "Відмінник".

Незабаром половина населення Слобідки була на пристані. Тут зібралася не тільки дітвора, прийшли навіть дід Савелій і дід Гурій, баба Лукерка, Данилич із школи, столяр Іван Карпович, тітка Секлета, прийшов голова артілі, прийшла Марина Чайка… День був вихідний, рибалки в море не виходили, і зійшлося їх на пристані чимало. До піонерів підійшов Василь Васильович з Максимом, була тут і вчителька Євгенія Самійлівна.

Сашко Чайка як глянув на човен, так і зашарівся від радощів. Одразу він догадався, який це човен причалив. І ще приємніше було від того, що вітрильник мав назву "Відмінник", як шкільний журнал.

Івасик саме повертався з полювання, коли "Відмінник" підходив до пристані і згортав вітрила. Івась полював на крабів. Того ранку йому надзвичайно щастило. Він упіймав між камінням у воді величезного краба. Тримаючи його за круглу спинку (щоб не схопив клешнею за палець), Івась побіг на пристань і зацікавлено й грунтовно розпитав моряків-прикордонників, чого вони приїхали. Він перший довідався, що вітрильний човен — це подарунок від бійців-прикордонників школярам за відмінні успіхи в навчанні.

— І я буду школярем, — повідомив Івасик.

— Чудово! Будеш відмінником — ми тобі цілий пароплав подаруємо, — пожартував товариш Чертков, голова делегації, яка мала передати човен новим власникам.

— Ні, мені якби справжню рушницю, — попросив Івась. — А то моя тільки пробкою стріляє…

— Можна, — погодився Чертков. — А на додачу — гармату.

Зненацька він сіпнув рукою й затріпав нею в повітрі. До пальця вчепилось щось чорне й живе. Рука командира сторожового катера занадто наблизилась до Івасевої здобичі і за свою необережність була негайно покарана. З великими труднощами було звільнено пальці від міцних клешень краба.

— Я гадаю, що тобі гармати ніякої не треба, — жартував Чертков. — Ти й так добре озброєний. Дивись, як посинів палець…

Випадок з крабом, звісно, ніяк не міг порушити урочистої й радісної хвилини передачі човна школярам. Семикласники, які ще тиждень тому були шестикласниками, прийняли подарунок з серцями, які тріпотіли з радощів, і з очима, які вже бачили у близькому майбутньому картини героїчних морських походів на власному вітрильнику. Не дуже були ображені і колишні семикласники. Вони закінчили Слобідську школу, і чимало з них, напевне, вважали себе вже студентами.

Після коротких промов — катання на морі, і "Відмінник" залишився в руках нових юних господарів.

Суперечки почалися наступного дня. "Сині" настирливо вимагали, щоб на час "війни" вітрильник цілком перейшов у їхнє розпорядження. Яша Дереза, напевне, гадав використати човен як непереможний лінійний корабель, який забезпечив би "синім" успішність "воєнних дій" у прибережній зоні. Хитрий Дереза, що й казати! Відразу зметикував, яке значення може мати у "боях" могутній "броненосець" "Відмінник".

"Червоні" не хотіли йти в цьому питанні на жодні поступки. Найгостріше виступав проти Яші Дерези Нагірний, роздратований, що йому не вдалося вивідати "військову таємницю".

— Хто такі "сині"? — репетував він. — "Сині" — це ніби вороги, ось хто вони! І хіба може таке бути, щоб радянські прикордонники робили ворогам подарунки? Авжеж! "Відмінник" — це подарунок і належить тільки "червоним". Які тут можуть бути розмови? Здається, все ясно!

Але "сині" ніяк не хотіли визнавати логічних міркувань Омелька Нагірного. Для "синіх, очевидно, не все було ясно.

— Піди розкажи своїм білопузим марсіанам! — порадив Дереза. — Вони, напевне, розумніші за тебе!

— Дуже радий, — огризнувся Омелько, — що ти, Яшо, вже знаєш принаймні, що в марсіан біле черево. Це велике досягнення! Ти, певне, далеко підеш. Уперше бачу такого розумаку.

Можливо, що "сині" сперечалися б з "червоними" до сьогоднішнього дня, коли б Максим не запропонував кинути жеребки. Він написав на одному клаптику паперу "Човен", на другому "Будете, хлопці, без човна" і обидва папірці, скрутивши, поклав у свій картуз. Яша Дереза запустив у картуз руку, довго мацав жеребки, певне, не довіряючи своїй долі, і, нарешті вихопивши папірець, хутко розгорнув його й кинув на землю.

— Не везе! — коротко сказав він. Нагірний підняв жеребок і голосно прочитав:

— "Будете, хлопці, без човна!"

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Про кінець героїчної війни "червоних" з "синіми" і про шапку-невидимку

"Синіх" не вдалося застукати зненацька. Коли броненосець "червоних" "Відмінник" наблизився до берега, Галина перша помітила принишклі за камінням нерухомі постаті "ворогів". Сашко Чайка зрозумів, що десантові броненосця готувалась пастка. Коли б "червоні" висадились на берег, їх би негайно оточив Яша Дереза з своїм загоном і, можливо, захопив би "Відмінник". Це була б величезна втрата. Це був би початок поразки.

Тепер про висадження десанту на берег не могло бути й мови. Насамперед треба вибити "синіх" з їхніх позицій. Це розумів навіть Омелько Нагірний, який був прихильником блискавичного удару і головним помічником Сашка в організації десанту.

Жерло важкої гармати повільно націлилось на укріплення "синіх". Пролунав перший постріл. Це Стьопа Музиченко пустив ракету. З хижим шипінням вона рвонулася з човна вгору і вибухнула в ясній блакиті червневого ранку. Ракета означала, що "Відмінник" почав ураганну стрілянину з усіх своїх грізних батарей. Плавуча фортеця, невпинно обстрілюючи "ворога", повільно наближалась до берега. У відповідь з боку "синіх" затріщали десятки тріскачок. Це татакали кулемети. Бійці з загону Яші Дерези розуміли, що далі ховатись не можливо, бо їх помітили з броненосця.

На ближчій скелі з'явився Максим. На рукаві в нього червоніла широка бинда, він махав картузом і щось кричав. Ще вчора, напередодні оголошення "війни", обидві "воюючі сторони" одноголосно обрали його посередником, і тепер слово Максима — закон.

— Гармати... б'ють влучно... — долетіло до піонерів у човні. — У "синіх"... великі втрати...

Зненацька з-за скелі на березі вибухнула ракета.

— Їхня батарея! — гукнув Сашко. І знову долинув голос вожатого:

— "Сині"... відповідають... вогонь... важких... гармат...

— Чого він кричить, — буркнув Сашко. — І без нього знаємо, що гармати важкі й далекобійні...

— Що ж тепер робити, товаришу маршал? — наблизився до Чайки Омелько. — У нас ракета і в них — ракета. Значить, вогонь з обох боків ураганний.

— У них же втрати великі... Ти ж чув, що кричав Максим.

— Ну да, бо в них тоді тільки кулемети стріляли, а тепер і в них батарея.

Сашко глянув на Нагірного. Обидва зрозуміли один одного без слів.

— Давай! — коротко наказав Чайка.

— Повітряний десант! Десант! — весело і схвильовано загомоніли "моряки". Було їх на вітрильнику чотирнадцятеро, вони вже встигли засмагнути, у багатьох уже лупились носи від сонця і солоної води. Вітрець-розвівав біляве волосся Галини, вона ретельно крутила ручку від тріскачки, без упину посилаючи на "ворога" кулеметні "черги".

На кормі стояв Олег Башмачний. Зсунувши на перенісся брови, він уважно стежив за тим, що робилось на березі. А там між сірим камінням було помітно якийсь рух. "Супротивник", можливо, під вогнем батарей з червоного броненосця укріплював свої позиції.

Галина Кукоба поклала тріскачку і кинулась допомагати Нагірному. Незабаром допомагаючих зібралося стільки, що довелося втрутитися Чайці.

— Що це таке? — гукнув він. — По місцях! Дисципліни не знаєте!

В руках у Нагірного був великий коробчатий змій. З моря дув міцний вітерець, і незабаром з допомогою Галини і Стьопи Музиченка змій плавно піднявся вгору. Тоненькі мотузочки швидко розмотувалися, змій здіймався вище й вище, вітер ніс його до берега, і ось він уже заколивався над позиціями "синіх". Піонери з вітрильника бачили, як з землі піднявся високий Дмитро Озерков і, замахнувшись, кинув у повітряного напасника камінь. Камінь ледве не зачепив змія і булькнув у воду. Тоді град каміння метнувся вгору. "Сині" будь-що-будь намагались знищити "ворожий дирижабль". Так, так, це був грізний і, певне, несподіваний для Яші Дерези гість.

Сашко стурбувався — влучить камінь, тоді змій упаде, і весь стратегічний план провалиться. Нагірний теж відразу зрозумів небезпеку. Він квапливо розмотував мотузки, і "дирижабль", здіймаючись вище й вище, повільно виходив з зони обстрілу, кружляючи вже в тилу у "ворога".

І тут наступила урочиста хвилина, якої з такою нетерплячкою ждало "військо" на броненосці.

— Давай! — хвилюючись, знову наказав Сашко.

Нагірний сіпнув за мотузок, і від змія раптом відірвалась біла кулька. Вона розгорнулась і попливла в ясній блакиті, як пухнаста парасолька кульбаби.

— Давай!

Омелько раз у раз сіпав за мотузок, і легкі білі парашутики, відриваючись од "дирижабля", попливли в повітрі, наздоганяючи один одного. Це було чудесне видовище.

— Ура! — гукнув Сашко, і його вигук голосно підхопили "моряки".

Це була таємниця "червоних", це було здійснення плану, запропонованого Нагірним. Повітряний десант у тилу "ворога"!

Максим щось вигукнув, і тоді команда "Відмінника" побачила, як "сині", пригинаючись і плазуючи між камінням, хутко почали відходити в гори. "Сині" залишали свої позиції. Тепер їм лишався тільки відступ, бо в їхньому тилу вже, певне, гуркотіли гармати і татакали кулемети "червоного" десанту.

"Відмінник" причалив до берега. Вивантажували гарматну батарею. Нагірний змотував мотузки, "дирижабль" хутко повертався з своєї

вдалої експедиції. Війці вискакували з кулеметами і гвинтівками і відразу ж вирушали переслідувати відступаючих "синіх". Сашко Чайка сів на камінь і розгорнув карту.

— Галино, — сказав він, — коли вони підуть по цій стежці, вони загинуть. Ми їх оточимо тоді в цьому яру і знищимо.

— Знищимо, Сашо, — кивнула головою Галина, — або візьмемо в полон.

— Вони змушені будуть скоритися. Ось тут поставимо кулемет, і "сині" потраплять у пастку.

Але загін Дерези не пішов тією стежкою, про яку говорив Чайка. Прискакав зв'язківець із звісткою, що "сині" відступають у напрямку Білих Стовпів і що на полі в них вирито окопи.

Сашко хутко встав.

— До Білих Стовпів? — здивовано вихопилось у нього. — Там же поле! Рівнісіньке поле!

Це було дійсно дуже дивно. "Сині" залишали місцевість зі скелями і з великим камінням, де можна було мати чудові природні позиції для захисту. "Сині" для чогось відходили на рівнину, де їх легко можна розгромити вогнем важких батарей.

— Я думав, що Дереза більше тямить у воєнній справі, — сказав Сашко. — Але для нього вже добре й те, що він не пішов зі своїм загоном у яр.

— Почекай ще так казати, — зауважив обережний Нагірний. — Він дуже хитрий; цей Дереза. Ти забув про його воєнну таємницю.

— Справді, — замислився Чайка. — Що вони майстрували? Поки що ніякого винаходу не видко.

— Почекай, побачимо, — застеріг Омелько.

Сашко тут же наказав через зв'язківця, щоб бійці були обережними і наосліп не кидались на "ворога". Можливо, що на полі перед окопами закопано фугаси, які під час атаки вибухнуть. Тоді весь загін "червоних" буде знищено.

Сашко нашвидку згорнув карту і з Галиною та Омельком подався наздоганяти своїх. У горах тріскотіли постріли, котився важким горохом кулеметний дріб, глухо ухкали гармати. Біля "Відмінника" залишився міцний заслон в особі Стьопи Музиченка. Художникові було суворо наказано не "захоплюватися краєвидами" і міцно тримати в руках рушницю.

На повороті гірської стежки, під старим каштаном, Сашко побачив полотняний намет із знаком Червоного хреста і Люду Скворцову в білому лікарському халаті.

— Слава аллахові, — сказала вона Сашкові, — "сині" відступають, і в нас ще немає поранених.

Коли Чайка з своїм штабом прибув до Білих Стовпів, відступ "ворога" уже припинився. Загін Яші Дерези заліг на полі в окопах і шалено відстрілювався від "червоних".

"Де ж їхня військова таємниця?" — подумав Сашко. Йому передалося від Нагірного тривожне чекання. Дереза, напевне, приготував якусь несподіванку. Коробчатий змій і повітряний десант був несподіванкою для "синіх", вони розгубилися і змушені були відступити. І коли Дереза з свого боку застосує якусь несподівану "махінацію", ще невідомо, як тоді обернеться справа для "червоних". Сашка аж кинуло в жар від самої

думки, що "червоні" можуть програти "війну". Ні, це неможливо. Треба бути насторожі. Коли що трапиться — негайно вживати рішучих дій і головне — не розгубитися. А все ж таки — яка в "синіх" таємниця? Яку несподіванку вони готують?

Рівна місцевість, на якій укріпився "ворог", за окопами круто обривалася вниз. Що робилося в тилу у "синіх" — невідомо. Напевне, там розташувався їхній штаб. Несподівано в Сашка народився блискучий план. Це була смілива думка, і коли її пощастить здійснити…

У Чайки аж дух захопило. Він обняв Нагірного за плечі.

— Бачиш оті кущики? — спитав пошепки, з завмиранням серця.

Нагірний кивнув головою, ще не розуміючи в чому справа.

— І ту високу кропиву бачиш?

— Бачу.

— Що, коли, ховаючись у кропиві, доповзти до кінця галявини?

Омелькові очі розгорілись радісними натхненними жаринками.

— Я полізу, Сашко, я! — схвильовано прошепотів він.

— Почекай. Я думаю, що в них там немає дозору. Тільки однаково це дуже небезпечно. Розумієш, коли тебе помітять…

— Не помітять. Я все одно як жук…

Маленький, чорненький, він і справді був схожий на в'юнкого жучка.

— Не помітять, Сашо. Кропива висока, а я ось так, ляжу на черево і...

— Там, мабуть, унизу, за окопами, їхній штаб. Нам треба довідатись, що вони готують.

— Про таємницю!

— І взагалі вивідати все, подивитися, що робить Дереза. А повзти треба не звідціля. Сховаєшся за скелями і вийдеш на галявину ось там — бачиш? Звідти один крок, і ти в кропиві.

Нагірний востаннє кивнув головою на знак того, що він усе зрозумів і все зробить, і зник. До Сашка підійшла Галина.

— А знаєш, Сашко, вони, мабуть, хочуть нас виманити на рівне місце. Як ти думаєш?

— Не знаю. Мабуть, у них є якийсь план. І обоє замислились. Чайка нервувався.

— Я послав Омелька, — посміхнувся він Галині. Посмішка вийшла напружена, неприродна. Він розповів дівчинці про свій план. Галина слухала уважно.

— Спокійно, все буде гаразд, — сказала вона. Проте Сашко відчув у її словах справжню тривогу за товариша, який пішов на велику небезпеку. Чайка й сам чудово розумів, що Нагірному доведеться плазувати за п'ятнадцять кроків від окопів "ворога", а кропива хоч і висока, та на такій невеличкій відстані зовсім ненадійна схованка від пильних "ворожих" очей. Треба було з свого боку допомогти розвідникові, відволікти від нього увагу "синіх".

— Посилити вогонь! — наказав Сашко. — Ввести в бій резервну батарею!

Він сам запалив ракету, і зловісне її сичання на мить заглушило кулеметну стрілянину. Ракета вибухнула вгорі, розсипалась вогняними зірками. Тоді з новою силою зататакали кулемети, будячи в горах розкотисту луну.

Час минав, а Омелько не повертався.

* * *

Все складалося якнайкраще. Правда, клята кропива немилосердно жалила руки, і вони взялися пекучими пухирями. Та це дрібниці. Розвідник, припадаючи до землі, непомітно проповз мимо найнебезпечнішого місця — окопів "синіх", і зненацька перед ним відкрилась картина ближчого тилу "супротивника".

У невеличкій долинці біліли два полотняні намети. На одному було намальовано червоний хрест, на другому… на другому висіла невеличка дошка ^з написом, але здаля розібрати той напис Омелько не міг. Проте по тому, що в намет раз у раз входили й виходили "сині" бійці, розвідник догадався, що там містився штаб. "Ворожі" зв'язківці сновигали, як мурахи, у "синіх" почувалась якась метушня, вони спішно до чогось готувались.

Нагірний чув, як вибухнула в "червоних" ракета, чув, як вони відкрили шалений вогонь. Тепла вдячність ворухнулася в серці. "Молодець Сашко, — прошепотів розвідник, — підсипає їм жару!"

"Жар", мабуть, був і справді пекучий, бо до штабу побігли нові зв'язківці і з намету вийшов… Так, це був сам головнокомандувач "синіх". Омелько, звичайно, впізнав його відразу. Це був сам Дереза… Він вимахував руками, наказував і зовсім не був схожий на того замисленого винахідника Яшу Дерезу, якого так чудово знав Омелько. Дереза змінився. Він тепер був командиром, від його рішучості й наказів залежала тепер перемога його армії.

"А де ж винахід? Де таємниця?" — подумав Нагірний.

Він почав прислухатися до наказів Дерези. Та чути було погано, і розвідник вирішив доповзти до самісінького штабу. В одному місці спуск в долину заріс кущами шипшини, і, ховаючись за ці кущі, можна було непомітно спуститися вниз.

Омелько поповз. Та не встиг він пролізти і трьох метрів, як грізний поклик зупинив його:

— Стій! Ні з місця!

Нагірний побачив Дмитра Озеркова. Озерков націлився у спійманого розвідника з гвинтівки і коротко наказав:

— Вставай! Упіймався!

За кілька хвилин Озерков привів Омелька в штаб.

— Упіймав розвідника! — доповів він Дерезі.

— А, професор міжзоряної авіації? — здивувався головнокомандувач "синіх". — Яким чином?

Озерков розповів, як він вистежив Нагірного і затримав його.

— Молодець! — вигукнув головнокомандувач. — Ти одержиш нагороду.

Омелько сумно позирав на всі боки. Було в нього таке почуття, наче він наївся гіркого полину.

— Ти не позирай, — сказав Дереза. — Не втечеш! І враз, набравши суворого вигляду, він запитав:

— Чайка підіслав? Це вже вдруге! І обидва рази невдало! Чому ж ви мовчите, шановний професоре? Чому не хочете поділитися з нами військовим досвідом марсіан? Ви не соромтесь, тут усі свої. Ваше прізвище?

— Іванов.

— З якою метою ви опинилися в районі розташування "синіх"?

Нагірний мовчав.

— Не хочеш відповідати? — закричав головнокомандувач. — Все ясно. Розвідник!

— Коли вам ясно — не питайте.

— Скажи, які плани в "червоних"? Що вони хочуть робити?

Омелько подумав: "Хай замучать — не скажу ні слова".

— Чому мовчиш? Багато у вас поранених? Які у вас готуються для "синіх" гостинці? Ти мене розумієш — я питаю про такі "гостинці", як, наприклад, коробчатий змій з повітряним десантом.

— Він, я бачу, вам дуже не сподобався, — муркнув Омелько.

— Коли не будеш відповідати, ми тебе розстріляємо!

— Знаю!

— Які плани в "червоних"? Хто залишився на варті біля "Відмінника"?

Нагірний стріпнувся. Йому здалося, що "сині" хочуть зробити обхід з метою захопити "броненосець". Коли Музиченко проґавить або покине пост, тоді свій, задум "ворог", безперечно, здійснить.

— "Відмінника" охороняє ціла дивізія, — збрехав допитуваний. — Там залишилась батарея.

Омелько відчував справжню тривогу. Наче це була не гра, а сувора дійсність. Він — розвідник, він захоплений ворогами. Він жодним словом не прохопиться про військові плани "червоних". Звідси, з штабу, у нього єдиний шлях — на розстріл. Як же далеко був Сашко Чайка, Галина, Музиченко, всі товариші!.. Якими рідними, якими любими друзями були вони зараз для полоненого! І цей Дереза… Це не знайомий однокласник Яша, це — генерал, це хитрий і підступний "ворог"!

— Більше я не скажу вам ні слова! — гордо підняв голову Нагірний.

— Героя розігруєш? — насупив брови Дереза. — Слухай, Нагірний… чи то пак Іванов. Ми тебе розстріляємо, але перед смертю я тобі дещо покажу. Глянеш, який ми приготували для вас "гостинець".

Вони всі троє вийшли з намету. Попереду — головнокомандувач "синіх", за ним — Нагірний. Ззаду з рушницею — Дмитро Озерков.

Там, на позиціях, не вщухав "бій". Гриміли гармати, тріскотіли кулемети. "Наші переможуть, — подумав Омелько, а мене… мене вже не буде…"

І все це знову здалося полоненому дійсністю — невблаганною, важкою… Високо-високо, в глибокій, бездонній синяві неба, спокійно, безтурботно поспішали дві легенькі пухнасті хмаринки. На узгір'ї

жовтіли розквітлі кульбаби, гуділи джмелі, і життя навколо було таке прекрасне…

Всі троє розгорнули кущі й опинились на затишній галявині.

— Прийшли, — сказав Озерков. І Омелько побачив той таємничий і страшний винахід, який "сині" готувались кинути на загін Сашка Чайки.

* * *

Про те, що Нагірний потрапив у руки "ворогів", Сашко довідався від посередника Максима. Командир "червоних" знав, яка доля чекає сміливого розвідника. Галина вимагала негайної атаки. Чайка погодився. Ще є надія визволити товариша. Коли атака буде вдалою і "сині" здадуть окопи, можливо, що Омелька можна буде обміняти на захоплених полонених. Отже, перша умова атаки — взяти в полон кількох "синіх" бійців.

Уже було дано наказ наступати, коли "вороги" заметушились, вискочили з окопів, закричали "ура".

"Ідуть у контратаку", — мацнуло в Сашка. Та тієї хвилини він почув гуркіт мотора. З-за окопів "синіх" виповзла якась сіра споруда і посунула галявиною на загін "червоних".

— Танк! Танк! — гукнув хтось тривожно над самісіньким вухом Чайки.

Гуркочучи, танк повільно наближався. З його вежі грізно визирали жерла гармат. Сашко бачив розгублені обличчя своїх бійців. Лівий фланг "червоних" був найближче до "ворожих" окопів. Кілька лівофлангових бійців схопилися з землі і почали відходити. Що робити? Невже кінець "бою"? Невже поразка?

— Куди? Стій! — гукнув Чайка. — Не відступати! Кулемети вперед! Батарея — вогонь!

І тут усі побачили, як метка постать дівчинки в червоному галстуці впала на землю і, звиваючись, хутко поповзла вперед, назустріч сірому страховищу. Це була

Галина. Гуркіт мотора ближче й ближче… Танк! Ось чому "сині" зупинились на рівнині!

Побачили Галину й "вороги". Вони вже не кричали "ура". Вони, затаївши подих, стежили за тим, що зараз має трапитись. Танк наблизився, піонерка раптом схопилась і шпурнула в сіру фортецю одну за одною дві бомби. Пролунав страшенний вибух, і тоді всі побачили Максима, який випустив ракету. Він підскочив до танка, підняв угору руку і щось гукнув. Танк проїхав ще кілька метрів і зупинився. "Червоні" кинулись уперед. Вони бігли, задихались, спотикались і падали, бігли знову… Перший підбіг Чайка. Тоді на танку піднялась покришка і звідти висунулось збуджене червоне обличчя Яші Дерези.

— Неправильно! — гукнув він. — Неправильно!

— Танк підбито! — голосно й урочисто відповів Максим. — Вилазь!

— Здавайся! — кричала зблідла від хвилювання Галина. — Здавайся!

Очі її палали щасливим вогнем.

— Танк підбито! Здавайсь!

— Коли б по-справжньому, я ніколи б не здався! — муркнув Дереза.

І зненацька його підхопили десятки рук.

— Качай! — перший вигукнув Сашко. — Качай Дерезу!

"Червоні" високо підкидали в повітря командувача "синіх", бо він уже не був командувачем і не був "синім", він знову тієї хвилини був товариш і однокласник, любий винахідник Яша. Його гучно вітали за новий винахід, за чудовий танк.

Чайка взяв за руку Галину.

Йому хотілось поцілувати її, хотілось сказати щось таке ласкаве й хороше, сказати про її відважний вчинок. Але було соромно, і він зумів тільки вимовити:

— Галино! Ти сьогодні просто герой!

І несподівано для себе Сашко відчув, що він висловив дівчинці все, що його хвилювало.

* * *

Олег Башмачний розташувався в холодочку під кущем. Його обов'язок був охороняти харчі для "бійців". Хлопцеві спочатку було досадно, що він не бере безпосередньої участі в "бою". А потім, розміркувавши, він дійшов до висновку, що, зрештою, все це тільки дитяча гра, і йому, Олегові, навіть трохи соромно було б брати в ній участь. Усе в цій грі "липове". І гармати, і кулемети, і атака, і герої. Які там герої! Ні, це не Арктика!

Боляче зробилось. Зрозумів, що після розмови з Василем Васильовичем "капітанський технікум" відсунувся кудись за моря, за високі гори… Ой, як же довго ще треба вчитися! Як же далеко відсунулась Арктика, слава, геройство!

А справді — чому мріяти тільки про Арктику, про криголами? А що, коли, скажімо, вивчитись на лікаря? Ось у Кукоби батько — лікар. Хірург. Ну і що ж? Пухирі розрізувати? Ге-рой!

Десь далеко, за кам'яним гребенем, тріскотіли постріли, чути було, як вибухнула ракета. Там "червоні" воювали з "синіми". А тут, під кущем, було так затишно і спокійно. Ніде нікого. Безглузда робота — охороняти клуночки з крупами та з консервами! Завгосп! Х-хе!

Цю думку змінює інша, Олег починає стежити за польотом щурів, за хмаринкою... Він позіхає, підмощує собі мішок з печеним хлібом під голову і солодко засипає.

Розбудили "завгоспа" сміх і голоси піонерів. Після війни і "червоні" і "сині" мирно зійшлися, щоб укупі за кулішем розібрати всі етапи "бою". ("Етапи" — це так сказав професор Омелько Нагірний.)

І тут виявилось, що зник клунок з консервами. Олег заметався на всі боки — він же має за все відповідати.

— Де ж консерви? — питав Максим. Олег тільки руками розводив.

— Н-не знаю.

— А хто ж знає? Ти ж вартував?

— Вартував.

— Приходив хто до тебе?

— Н-нікого...

— Хто ж узяв консерви? Може, злодій був у шапці-невидимці?

Олег мовчав.

— Чи, може, ти спав? — допитувався вожатий.

— Трохи задрімав.

— Ото ж воно й є! Задрімав! Усіх товаришів залишив без консервів! А консерви ж які — шпроти, кефаль у маслі! Пальці можна облизати, про всяку гігієну забувши! Капітан Арктики! Обов'язки завгоспа на що вже нескладні, а й то не справився з ними! Герой!

Олег був спантеличений цією зливою докорів. Вони були цілком справедливі — і Олег мовчав.

— Це тобі буде наука, — докоряв Максим. — Але зараз... Я навмисне сховав консерви, щоб довести тобі, який ти... який завгосп!

Вожатий пішов за ближчий камінь, обійшов навколо нього і стурбовано вимовив:

— А консерви справді зникли!.. Я їх ось тут поклав. І ніяких слідів!..

Слід, звичайно, був. І шапка-невидимка до цієї справи непричетна.

Розбуджений пострілами й галасом у горах, невідомий виліз із свого лігва. Сни його були важкі, з кошмарними привидами. Уже два дні не мав він у роті жодної ріски, коли не вважати на деякі зжовані корінці рослин та загублену рибалками на березі рибинку. Давно вже була порожня шкіряна сумка. Невідомому досі щастило. Обшукуючи вночі рибальські човни, в одному з них він знайшов дві хлібини, певне, забуті рибалками. Цієї здобичі вистачило на цілих десять днів. Їсти, звичайно, доводилось по невеличкому шматочку.

Невідомий обережно пошкандибав. Нога загоювалась погано, і ходити було боляче. Галас і шум наближались до лігва. Треба було тікати кудись далі.

Ховаючись за камінням, невідомий тікав. Він тікав, як вовк, який чує наближення до його лігва юрби мисливців. Тікав від дитячого галасу, від піонерів. Тікаючи, випадково наткнувся на клунок. Розкрив його, побачив консерви. Блиснули очі, — хтозна, що було в тому блиску.

— Тепер наша взяла! — прошепотів, завдавши клунок собі на плечі.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Шпигун на Ведмежій кручі

Трудові дні для малого Івася починались рано. О, це були справжні трудові дні, повні клопоту, тривог, радощів, хвилювання… Хлопчик просипався від лоскітливого дотику сонячного проміння. Він мружив очі й солодко потягався усім своїм невеличким тільцем. І щоранку його вражав невпинний загадковий рух у кімнаті. Ніщо не стояло на місці: освітлені сонцем, стовпом крутились біля ліжка і танцювали золоті порошинки, на стінах стрибали сонячні зайчики. Перед очима в Івасика у них виростали довгі вуха і куці хвостики, і ці хвостики дуже кумедно трусились, наче зайчик страшенно чогось перелякався. Довгий промінь сунувся через усю підлогу і залазив аж на шафу. Стінний годинник, хоч і не сходив з місця, але й він, безумовно, жив. Маятник коливався, і в такт йому сердитий годинник увесь час примовляв: "Ні, не так! Ні, не так!" І що б не зробив Івась, усе не подобалось годинникові, усе було не так…

Умившись і нашвидку поснідавши, Івасик біг до моря. По дорозі він навідувався до гнізда жовтобрюха. Помощено його було на землі, на схилі невисокої кручі. З задоволенням хлопчина переконувався, що за ніч у гнізді добавилось ще одне яєчко.

Тепер можна просто до моря! Але стежку перетинала ціла орда мурашок. Мурашки були руді, мов червона глина, вони йшли безконечними полками і несли біленьких лялечок. Біля мурашок Івась залишався надовго. Він клав на їхньому шляху прутики, камінчики, та ніщо не зупиняло комах. Він віднімав у них лялечок і, обережно продравши ніжну, як павутина, шкірку, затамувавши подих, дивився, що є всередині. В кожній лялечці лежала, згорнувши лапки, вогка біла мурашка.

Потім хлопчина стрічав по дорозі якогось зовсім-зовсім особливого, небаченого жука з довгими вусищами. Потім знаходив приліплене до скелі кругле осине гніздо. Потім довго ловив і шукав у траві смарагдову ящірку… І коли, нарешті, потрапляв до моря, бувало, що минало півдня…

Найбільше привілля, звичайно, біля моря. Море — це така невичерпна скарбниця цінностей, що тут бліднуть усі описи. Досить згадати про мальків головатих бичків, про химерних медуз, про невеличких рачків і, найголовніше, про крабів… І все це можна впіймати власними руками, все це можна принести додому й посадити в банки! Не дивно, що юний мисливець часто забував з'являтись на обід, і тоді його йшов шукати дід Савелій.

А після обіду знову на берег! На морі з'явились білі баранці, вони білі, наче перший сніжок. Та сонце припікає гаряче, бовваніє на обрії пароплав, і, наче застиглі, мріють у морі рибальські вітрильники.

Непомітно надходить вечір. Величезне, криваве, сідає в море сонце і запалює на небі вогненні факели. Ось воно зовсім зникло, пірнуло в безодню, а захід усе ще горить, міниться тріпотливим відсвітом заграви.

Навантажений багатою здобиччю, безмірно стомлений, злазить Івасик на великий камінь. Гладенький, полірований хвилями камінь теплий, як людська долоня. Хлопець сидить і задумливо стежить, як

зникає в морі останній зелений промінь на заході. Хлопець сидить довго, забувши і про крабів, і про медуз, а камінь повільно холоне, віддаючи своє тепло ночі, морському вітерцеві, шумові прибою…

І тут, на камені, знову знаходить його дід Сівелій.

Вранці мати виїздить на шаланді в море.

— Мамо, впіймай мені морського коника!

Івась гладить шкарубку, тверду руку матері. Марина похапцем цілує сина.

— Впіймаю.

— А не забудеш, мамо?

— Як же можна забути?

Морський коник, це химерне створіння, що справді так нагадує кінську голову, вже давно не дає спокою хлопчині. Ой, як же хочеться мати такого коника в своєму саморобному акваріумі!

Шаланда відчалила, за нею друга, третя… Розкрилися, мов лебедині крила, білосніжні вітрила, все далі й далі відпливають шаланди, вже тільки мріють, а Івась стоїть на березі, і йому здається, що він і досі бачить у блакитній далині червону хустку матері.

* * *

Море і небо — як два бірюзових океани. Сашко відчалює і, не здіймаючи вітрила, повільно гребе веслами. Дме свіжий, ласкавий вітер, але море спокійне. Синява, сонце і тиша. Тільки легенько хлюпає біля

берега лінива хвиля. Ледь-ледь гойдається човен. На білому борту яскраво червоніють літери: "Відмінник". Як хороше лягти горілиць і безтурботно дивитись на небо! Човен гойдається, мов колиска... Тиша... Блакить... Сонце... Солоний вітрець... Зітхає море...

— Хлопче! Гей, хлопче!

Сашко Чайка від несподіванки здригається. На березі стоїть незнайома людина. Боса, одна нога перев'язана. Шкіряна сумка на боці.

— Хлопче, а греби-но сюди! Є діло!

Яке може бути діло у цього чоловіка? Хто він? Що йому треба від Сашка?

Чайка нерішуче бере весла. Гребе. Човен ткнувся носом у гравій.

— Слухай, хлопче. У вас тут є дачники?

— Є, — відповів Сашко. — У Захара М'якоти, у дядька Сильвестра...

— У баби Горпини, у тітки Мотрі... Хи-хи-хи...

— Таких у нас у Слобідці немає.

— Знаю. Я жартую... Люблю пожартувати... Невідомий озирнувся.

— Пам'ятаю, "каже мені одного разу Будьонний — я в нього в армії служив: "І коли ти, каже, Петре, перестанеш жартувати?" Та це я так. Згадалось. Гуляєш? Мабуть, піонер?

— Піонер.

— У мене синок теж піонер. Володимиром звуть. На честь Володимира Ілліча Леніна. А тебе як звуть?

— Сашко.

— Хороше ім'я. Був такий полководець. — Олександр Македонський. Не вчив по історії? Бойове ім'я… А човен у тебе справний, хороший?

— Хороший.

— А ти, значить, мов капітан… Хи-хи-хи… Годинника маєш?

І знову невідомий озирнувся. Навколо — нікого.

— Не маєш? Е, який же ти капітан без годинника?

— Та… так…

— А гарно тут. Я сюди на дачу приїхав. Дачник. Тільки ось нещастя — нога захворіла. Був у лікарні — каже лікар, треба до міста їхати. Хе-хе, добре йому казати. А як же я туди дійду, коли нога болить? Ти б мене не підвіз на човні? Я віддячу. Можу навіть і той…

Невідомий пошукав у кишені, і на сонці блиснув срібний годинник.

— Можу подарувати, хи-хи-хи… Звісно, коли б він був дуже дорогий, я б не дав. Але добрячий годинник… Стукотить, хе-хе… Підвезеш, Сашко?

Було щось неприємне, вкрадливе в його словах, у його рухах. І Сашкові чомусь згадався Кажан. Згадалась розмова про його арешт. Згадались оповідання брата Лавріна про порушників кордону, "Чому він так озирається? — подумав Сашко. — Наче боїться…"

— Чого ти думаєш? Повезеш? За дві години вже й дома будеш...

І тоді в Сашка визріло рішення.

— Сідайте, — сказав він. — Тільки щоб по правді. Щоб дали годинник.

— Який же може бути обман? — запевнив невідомий, сідаючи в човен. — Я й гребти буду. А ти тільки рулюй...

У невідомого спочатку були інші плани. Він хотів захопити човен і самому пливти до міста. Та від цього довелося незабаром відмовитись. По-перше, біля "Відмінника" завжди був хтось з піонерів, по-друге, на морі завжди можна було зустріти шаланди слобідських рибалок, усі вони чудово знали піонерський вітрильник, і невідома людина на цьому човні неминуче викликала б підозріння. Інша справа, коли на вітрильнику буде ще хтось з піонерів. Скористуватися човном уночі було також небезпечно — і вночі багато рибалок виїздило на влови. Була, звичайно, можливість проскочити непоміченим, але невідомий не хотів зайвий раз рискувати.

Сашко рулював і мовчки дивився на свого пасажира. Той чудово вправлявся з веслами, човен ішов на повний хід.

— Шкода, що не можна вітрила нап'ясти, — промовив ураз невідомий. — А мені здавалось, що буде попутний вітер.

— Ні, вітер напроти, — відповів Сашко.

Раптом невідомий покинув гребти і подивився на берег. У його зелених зіницях загорілися люті вогники.

— Стривай! — гукнув він. — Ти куди керуєш? Куди ми пливемо?

У Сашка шалено стукотіло серце, але він спокійно відказав:

— До міста.

— Ти брешеш!

Човен хитнувся, в одну мить невідомий був біля хлопця.

— Змійониш! — прошипів він, озираючись на всі боки і вихоплюючи револьвер. Вдалині майоріло кілька шаланд. Сашко зрозумів, що допомога далеко. Він відхилився набік і хутко підняв весло. Але вдарити невідомого по голові не встиг. Весло зі свистом розрізало повітря і стукнуло в днище вітрильника. Тієї ж миті міцні руки схопили Сашка, і після короткої боротьби він важко впав за борт.

Вода з головою вкрила хлопця, та він виринув і побачив, що ворог уже повернув човен, поставив вітрило і з ходовим вітром хутко віддалявся. Тоді, напружуючи всі свої сили, Сашко поплив. Він плавав чудово, але до берега далеко, і голова була страшенно важка, наче затиснута в залізні лещата. "Мабуть, він мене добре стукнув", — майнула в хлопця думка. Він ще намагався пливти, та з кожним помахом рук останні сили залишали його. З жахом він зрозумів, що до берега вже не допливе.

* * *

Олегові Башмачному заманулось відвідати печеру, в якій він колись заховав браунінг. Чудова печера, там можна влаштувати зимовище, як на Північному полюсі. Те, що надворі гаряче літо і всюди буяє яскраво-зелена рослинність, ніскілечки не перешкоджатиме полярному дослідникові прожити довгу зиму в крижаній печері.

Чудовий куточок! Тут можна розводити вогнище, можна помостити постіль з сіна і довгими полярними ночами слухати завивання пурги і

рев голодних білих ведмедів. Можна, нарешті, ходити на полювання. Нагірний, напевне, теж згодиться "зимувати". Він хоробрий хлопець. Коли його вели на розстріл "сині", він не злякався.

Олег заходився порядкувати. Мітелкою з віття він чисто вимів "підлогу" в печері, склав з каміння стіл і два стільці, пробив віконце. З трави і торішнього сухого бур'яну помостив непогану постіль.

Задоволений з своєї роботи, Олег вийшов на "поріг" і сів. Далеко внизу блакитною ковдрою з найніжніших відтінків розкинулось море.

"Я тепер наче Робінзон, — подумав хлопець. — От би ще тільки підзорну трубу!"

Ген рибальські шаланди. Здається, що вони не рухаються, застигли. Далеко-далеко ціла зграя чайок. Вони, ніби клаптики білого паперу, зграєю злетілись в одне місце. Мабуть, знайшли якусь поживу. А ген білий човен, дуже схожий на "Відмінника". "Відмінник" і є! У човні двоє. Олег згадав, що, як ішов сюди, бачив на березі Сашка Чайку з веслами. Ну, звичайно ж, це він. І майка його червона майорить! Сашко рулює. А хто ж з ним другий?

Ураз Олег схопився. Він бачив, як на човні зчинилася боротьба. За мить фігурка в червоній майці полетіла за борт і зникла у воді. А той, другий, швидко поставив вітрила і повернув човен назад.

Першої хвилини в Олега з'явилось почуття розгубленості і гостра свідомість того, що трапилось щось гидке і злочинне. Наступної миті хлопець уже мчав до берега, перестрибуючи на бігу через каміння, продираючись крізь кущі гострого терну. Зненацька він гунув кудись униз. Він ледве вибрався з глибокої ями, куди потрапив, і, почуваючи тупий біль у коліні, побіг далі. З кручі він побачив голову Сашка, яка востаннє з'явилась над водою і зникла. Недовго думаючи, Олег скотився

вниз, просто на вогкий прибережний пісок. Зірвавши з ніг черевики, він кинувся в море.

Він не пам'ятає, як підхопив Сашкове безвольне тіло і виплив з ним на берег. Сашко лежав розпростертий на піску, нерухомий і неприродно витягшись.

— Сашо! — прошепотів Олег, упавши біля нього навколішки. — Сашо! — повторив він голосніше, трусячи тіло товариша. — Сашко! — щосили гукнув розпачливо, почуваючи приплив невідомого жаху...

У нього майнула думка про лікарню, і, схопившись, Олег спробував завдати Сашка собі на плечі й понести. І ось він почув звук, схожий на глибоке зітхання. Глянувши на втопленого, він раптом побачив його широко відкриті очі. Сашко поволі приходив до пам'яті. Його губи заворушились, він хотів підняти голову, але знову відкинувся на пісок.

— Лежи! — наказав Олег.

— Де... шпигун?.. — роблячи неймовірне зусилля, вимовив Сашко.

Шпигун? Який шпигун? Навколо такий чудесний день і таке блакитне іскрометне море... Який шпигун?

І зненацька Башмачний зрозумів: шпигун залишився там, на піонерському вітрильнику...

Хлопець глянув на море і побачив удалині біле вітрило на білому човні.

— Шпигун! — сказав він голосно й безпорадно. — Шпигун!..

Що робити? Треба зараз же бігти в Слобідку, дати звістку… Треба кликати людей. А як же з Сашком? Його не можна залишити самого.

— А-гми-гми… А-гми-гми…

На повороті стежки з'являється хлопчик. Він плаче, схлипує, витирає рукавом сльози і знову: а-гми-гми… а-гми-гми..

І таке було знайоме обличчя в цього хлопчика, таке знайоме, що здалося Олегові рідним і любим.

— Та це ж Кирюха Федорович! — пригадав Башмачний.

Кирюха теж, мабуть, упізнав Олега, бо відразу перестав плакати, певне, пригадуючи всі чудові речі, подаровані йому Олегом: і пувичку, і гумку, і пробку для пугача…

— Ти чого плакав? — спитав Башмачний. Кирюха Федорович, схлипуючи, ковтаючи слова, проказав:

— Батько побіг… гми-гми… у сільраду… А мені сказав: дивись, куди піде… гми-гми… хвашист… А він сховався… і я… гми-гми… не вслідив…

І Кирюха хотів знову зайтися плачем, та не встиг. Глянувши на море, він гукнув:

— Прикордонники! Тепер вони впіймають хвашиста…

Швидкохідний човен прикордонної охорони йшов просто до берега, до того місця, де був Олег. Мотор весело тараторив, аж луна котилася морем. Метрів за шістдесят від берега прикордонники виключили на човні мотор і тоді почули шалений крик Олега. Хлопець кричав про

шпигуна і вказував на далекий білий вітрильник... І знову затараторив мотор, а Кирюха сказав, витираючи рукавом під носом:

— Це мій батько подзвонив їм у сільраді телехвоном... (Кирюха Федорович уперто не хотів вимовляти літери "ф", замінюючи її двома — "хв".)

Сашко зробив зусилля і, несподівано підвівшись, сів. Він глянув услід човнові прикордонної охорони і неголосно, але торжествуючи і задихаючись від радості, з палаючими очима вигукнув:

— Тепер упіймають!..

* * *

На шаланді, в якій була Марина Чайка з двома рибалками, помітили косяк скумбрії. Риба "грала". Швидко і безшумно запрацювали весла. З другого боку під'їхала ще одна шаланда. В море лягли довжелезні обкидні сіті. Вони утворили велике чотирьохсотметрове коло. І в цьому колі було надійно замкнено косяк сріблястої риби.

На довгих вірьовках у воду шубовснули важкі, налиті оловом "пеламіди". Скумбрія, налякана нахабним вторгненням хижаків, не підозрюючи, що це тільки дерев'яні фарбовані макети, метнулась урозтіч на всі боки, масою потрапляючи в сіті.

Коли з багатим уловом шаланди повернулись на пристань, на околиці Слобідки затріскотіли постріли. Марина побачила далекі постаті прикордонників, які ланкою наступали на невидимого ворога. Хтось з рибалок на пристані гукнув, що ловлять шпигуна. Звідусюди на місце події бігли люди. У декого в руках були мисливські рушниці, хтось біг з заступом, бігли просто з важкими ціпками...

Випереджаючи інших, на околицю з веслом на плечах поспішала й Марина Чайка. Вона бачила, як з крайньої хати вийшов дід Гурій з дробовиком і потупав за людьми. Марина підбігла до нього й гукнула:

— Куди, діду?

— Вовка бити!

І справді, було схоже на те, що в мирну кошару серед білого дня заскочив вовк.

— Давайте мінятись, діду: беріть моє весло, а мені дайте рушницю.

Але дід Гурій був упертий. Він і сам ще не забув стріляти, а Марина, мовляв, може вдарити вовка й веслом.

Вже за Слобідкою Марина довідалась про подробиці. Чутка про порушника кордону миттю облетіла всю Слобідку. Уже було відомо й те, що шпигун ледве не втопив Сашка і що Олег урятував свого товариша.

Порушник помітив прикордонників, які його наздоганяли. У нього лишався один засіб урятуватись: повернути човен до берега і зникнути в якомусь яру, замести слід між численними скелями в невисоких прибережних горах. Шпигун так і зробив. Але сховатись йому не пощастило. Слідом за ним висадились на берег прикордонники. Вони йшли по його п'ятах. Ворог бачив свою загибель. Він заліг за камінням на Ведмежій кручі. Туди вела вузенька стежка. Круча була стрімка, а на відкритій стежці він міг легко перестріляти по одному кожного, хто насмілився б на неї ступити. Ззаду в нього було глибоке провалля.

Прикордонники півколом оточили кручу. Вони не пішли стежкою. Вони, підтримуючи один одного, повільно, з великими зусиллями дерлися просто на скелі…

Шпигун стріляв униз з револьвера. Прикордонники не відповідали. Звіра треба було взяти живцем. Йому запропонували здатись. У відповідь пролунали нові постріли.

Шпигунові з гори видно було людей, які бігли до кручі. Вони бігли не з простої цікавості.

Патронів лишалось обмаль. Ворог розумів, що розв'язка наближається занадто швидко. Його погляд зупинився на великих каменюках, укритих сірим мохом. Очі блиснули холодним крицевим блиском. Він зробив рвучкий рух рукою, і важке каміння, підстрибуючи, з гуркотом гунуло вниз. Воно промчало лавиною за кілька кроків від червоноармійців. Прикордонники залягли за довгим кам'яним виступом. Це був наче природний гребінь кременистої траншеї. Він оберігав і від куль, і від каміння. Але висувати з-за нього голову і наступати далі було небезпечно. Червоноармійці лежачи стріляли з гвинтівок. Так тривало десять хвилин… двадцять… Це почало непокоїти людину на кручі. Шпигун підвівся й оглянув навколо місцевість. І тоді враз зрозумів, чого чекають прикордонники. Адже вони знають, що їхні постріли не шкодять прикритій камінням людині. Вони тільки відвертають увагу ворога від його тилу. А тим часом несподівана небезпека з'явилася саме звідти.

Шпигун побачив позад себе, на крутих схилах провалля, юрбу рибалок. Попереду всіх здіймалась на гору якась жінка з веслом у руках. Він не знав, що її звуть Марина Чайка. Він вистрілив поспіль тричі. Але рука в критичну хвилину зрадила. Жінка не зупинилась. Вона мовчки, завзято посувалася вперед. Її руки хапалися за рідкі кущики на схилі, ноги використовували кожну найменшу опору…

"За п'ять хвилин вона буде тут", — подумав шпигун. Він не міг тепер оборонятись на два фронти: прикордонники вискочили з-за свого прикриття і рушили вперед.

Несподівано на вузькій стежці з'явився хлопчик років семи. Шпигун ясно бачив його біляве волосся, його маленький опуклий лоб. Він біг стежкою, стежка була крута, карапуз захекався, але з войовничим виглядом вимахував своєю дитячою рушницею. Він навіть зупинився, зарядив рушницю пробкою й вистрелив. Потім у нього з'явилась якась нова думка. Він повісив свою зброю на плече, нахилився і, піднявши камінчик, шпурнув його в той бік, де, як йому вдавалось, заховався ворог.

— На тобі! — долетів до шпигуна його дитячий вигук.

Хлопчика на небезпечній стежці (це був Івась) помітили й прикордонники. Шпигун бачив, як двоє з них метнулись ліворуч. Вони щось кричали й бігли до хлопчика. Було ясно, що вони хочуть перехопити його і не пустити далі.

В ту хвилину, коли Івасик з'явився на стежці, у ворога залишився один патрон.

"Пора кінчати", — подумав він.

Коли червоноармійці були вже за кілька кроків від хлопчика, шпигун востаннє підняв руку з револьвером і націлився. Він уважно цілив просто в опуклий лобик хлоп'яти. В ту мить, коли мав пролунати постріл, ззаду почувся придушений, короткий покрик. Марина Чайка була за три кроки від ворога. Шпигунова рука легко здригнулась, але він устиг вистрілити. Івась зметнув руками і, наче підрізана косою стеблина, впав.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Майже цілком присвячений Івасеві

Перші дні, коли Івась лежав у лікарні, в будинку Марини Чайки було страшенно сумно й порожньо. Сашко два дні не з'являвся додому, він

навіть ночував десь у товаришів. Марина довгі дні проводила в лікарні на ґанку, намагаючись по обличчях лікарів і санітарів прочитати якусь звістку про свого сина. Її втішали, але матері здавалось, що лікарі не кажуть їй усієї правди, і її серце ладне було розірватись від горя і передчуття неминучого страшного кінця.

Дома залишався сам дід Савелій. Нікому було розповідати ні про китайських ластівок, ні про акул. Дід охкав, никав по кімнатах, прислухався до незвичайної тиші. Пробував плести сіті, але робота валилась з рук. Іноді старому вчувався тупіт веселих ноженят онука, він виходив за ворота і довго стояв з непокритою головою, вдивляючись у дальній кінець вулиці.

На третій день прийшов додому Сашко. Він глянув на порожнє ліжко брата, зайшов у хижку, де стояли баночки з крабенятами, де й досі стрибав у клітці самотній щиглик, де валялися розкидані морські камінці, і гірко заплакав.

Але гнітюча тиша й сум у родині незабаром розвіялись.

Коли в усіх газетах з'явилось повідомлення про мерзотний постріл шпигуна у семирічного хлопчика Івася Чайку, з усіх кінців неосяжної країни почали надходити листи. Листи йшли з Москви, з Києва, з Владивостока, з Ташкента, з Мінська… Незабаром увесь стіл і порожнє ліжко Івасика були завалені листами. Писали піонери з далекого Казахстану і з холодних берегів Білого моря, писали червоноармійці і льотчики, писали професори й робітники, росіяни і українці, писали узбеки і грузини, башкири і татари… Писали дорослі й діти, батьки й матері…

Увечері до Марини Чайки сходились рибалки. Сашко сідав за стіл і голосно читав схвильовані рядки від незнайомих, далеких людей. Обурення і прокляття злочинцеві, запити про здоров'я Івася, слова теплого співчуття і підтримки полегшували горе, в грудях

народжувалось якесь нове тріпотливе почуття від свідомості, що вся країна схвильована, що мільйони людей турбуються про здоров'я маленького хлопчика з крутим лобиком і білявим волоссям… Старики непомітно змахували сльози радості і безмежної гордості за людей великої країни.

В квартирі лікаря Кукоби теж стало тихо і безлюдно. Мати Галини майже невідлучно була тепер у лікарні. Часто цілі ночі вона просиджувала біля Івася. Це були тяжкі і тривожні ночі, коли хлопчикові раптом ставало гірше, він метався на ліжку в обіймах гарячого марення, палаючим розкритим ротиком хапаючи повітря. Це були ночі, коли сивий професор, відомий на весь світ, не смів голосно розмовляти і пошепки провадив свої консультації. Він проїхав тисячі кілометрів, він поспішав у Слобідку на допомогу, бо сам хлопчик був у такому стані, що не зміг би витримати ніякої дороги.

Батька Галина бачила теж тільки короткими хвилинами; він зробив у перший же день сміливу і блискучу операцію, вийнявши з маленького тіла Івася шматочок смертельного свинцю. Галина бачила цю зрадницьку кулю, яка побувала біля гарячого серця хлоп'яти.

Дівчина зустрілася на вулиці з Сашком і Олегом. Вони йшли вдвох, ішли, взявшись за руки, як ходять найближчі друзі. Зустрілась і привіталась. Вона дивилась на обох захопленими очима, вони були героями, ці двоє хлопців, її однокласники. Їй жагуче хотілось почути з їхніх уст оповідання про те, як Сашко намагався повезти шпигуна просто на прикордонну заставу, і як його кинув шпигун у море, і як Олег урятував Сашкові життя. Але їй було соромно розпитувати про це зараз — у Сашка велике горе, і вона спитала тільки про ті листи, які він одержує. Спитала й почервоніла, бо згадала про свій "лист" до нього на промокашці, про те, як Олег перехопив цього папірця… І як же давно це було! Наче тисячу років минуло з того часу! Минуло, щоб ніколи більше, ніколи не повторитись…

Дівчинка глянула на Олега й побачила, що й він почервонів.

— А тепер ви обоє… як льотчики! — звернулась вона до Сашка.

Льотчики! Це — заповітне слово. Це — мрія! У Чайки затепліли карі очі, він нічого не відповів, а Олег сказав:

— Ні, я буду капітаном. Це моя основна професія.

Він суворо нахмурив брови, йому, мабуть, здавалось, що так роблять усі суворі капітани крижаних арктичних морів.

Тепер, коли про відважний вчинок Сашка й Олега писали в газетах і називали їх героями, Олег несподівано для себе відчув, що головне для нього не це. Головне в тому, що Сашко живий, що він, Олег, вихопив його, безсилого і півмертвого, з морських хвиль і ось іде з ним поруч, може дивитись йому в обличчя, розмовляти з ним, тримати його за теплу руку…

Аж на шостий день дозволили Марині Чайці навідати свого сина. Їй подали в передпокої білий халат, і так ось, у халаті, почуваючи, як тріпоче в ній кожний нерв, мати ввійшла в палату, де лежав її Івась. Що з нею сталося, коли вона знову побачила цей коханий лобик, ці довгі вії, це лляне волоссячко! Вона застигла на порозі, почуваючи, як несамовито стукає її серце, як гарячий задушливий клубок підступає до горла. Вона боялась крикнути, боялась розридатись, їй здавалось, що вона зараз упаде на підлогу. Сивобородий професор підійшов до неї й обережно підтримав її за лікоть.

— Може… може, не треба? — шепнув він. Але мати зробила враз неймовірне зусилля і підійшла до маленького дитячого ліжка.

Івасик спав. Лікарі навмисне обрали такий час, щоб побачення з матір'ю не схвилювало хлоп'яти. Його маленький ротик був піввідкритий, але хлопчик дихав рівно і спокійно — уперше після того, як його поклали на це ліжко.

Мати мовчки схилилась над коханим личком. Вона довго й мовчазно дивилась на нього, вона бачила сполотнілі щічки свого сина, свого Івася, його загострений дитячий носик, синці під очима… Хлопчик спокійно спав. Він не чув, як материні губи торкнулись його лоба, як гаряча материна сльоза капнула йому на волосся. Марина пристрасно і беззвучно цілувала цю сонну голівку, жадібно вбирала в себе такий знайомий і хвилюючий запах малого горобеняти, що йшов від рідного русявого волоссячка, і цього запаху не міг забити навіть гострий дух карболки в палаті.

Матері здалося, що вона побула біля сина тільки одну коротку мить, коли до неї підійшов той же сивобородий професор і пошепки сказав, що їй треба вже йти.

В передпокої Марина зустрілася з дружиною лікаря Кукоби.

— Дякую вам… Від щирого серця дякую… — потисла їй руку Марина. — Я чула, що ви весь час біля мого Івасика.

— Я теж — мати, — відповіла дружина лікаря.

* * *

Радісну звістку про те, що Івасеві Чайці лікарі дозволили встати з ліжка і пройтися по кімнаті, перший почув від Галининої матері Омелько Нагірний. Він стрімголов кинувся бігти вулицею. Перехожі збентежено давали йому дорогу. Омелько біг, вимахуючи картузом, і кожному стрічному гукав:

— Ходить по кімнаті! Ходить по кімнаті!

Ніяких пояснень не треба було давати. Всі з першого слова розуміли, про кого йде мова. Звістка покотилась Слобідкою, як луна.

Омелько прибіг до Максима Чепурного. Наче буря, розчинив він навстіж двері і ледве не збив з ніг стареньку матір вожатого.

Максима не було вдома. Захеканий, упав Омелько на стілець. Він хотів гукнути своє "ходить по кімнаті!", але слова застряли йому в горлі. Він побачив на столі розгорнутий папірець і встиг прочитати:

"Шановний тов. Чепурний!

Повідомляємо, що Вашу п'єсу "Любий друг" до друку в журналі ухвалено. Згідно з вашим проханням, її буде видруковано під псевдонімом Іксігрек".

Далі стояв підпис секретаря редакції. Омелько повільно підвівся. На його обличчі ясно було написано і подив і розчарування...

— Так ось хто Іксігрек! Максим! Ми розіграли п'єсу, а він... він "розіграв" нас...

Автором п'єси справді був вожатий. Після випадку, коли Олег списав у Галини завдання, Максим дуже замислився. За Башмачного й Галину він був певний, що ніхто з них тепер уже не буде списувати. Але, крім цих двох, у школі було чимало завзятих "описувачів". Вони не пропускали жодної нагоди скористуватися з чужої роботи. Не кажучи вже про підказування, деякі школярі дуже часто вживали шпаргалок. В одного п'ятикласника долоні й нігті завжди були прикрашені коли не цифрами, то назвами річок, архіпелагів, вулканів...

Розмови й покарання впливали мало. Тоді у вожатого з'явилась думка написати на цю тему п'єску. До іспитів поставити її на шкільній сцені не вдалося, і свій намір вожатий виконав пізніше, сховавши своє авторство за вигаданим таємничим Іксігреком.

Коли Нагірний випадково довідався, хто справжній автор п'єси, за Максимом ствердилася незаперечна слава драматурга.

— Ну що ж, — погодився вожатий, — хай буде драматург. Обізвався грибом — лізь у кіш.

* * *

Небезпека минула, і малий Івась хутко видужував. У всій країні не було такої людини, яка б не чула цієї крилатої радісної звістки. Одні довідались про це з газет, другі по радіо, інші почули на вулиці, в кафе, в установі, в театрі...

І знову полетіли в Слобідку листи й телеграми — радісні, зворушливі, а разом з ними почали надходити Івасеві Чайці таємничі пакунки. Пакунки були великі й маленькі, зашиті в полотно, на них синім чорнильним олівцем було написано адресу. А на деяких і адреси не було, тільки стояли якісь смішні каракулі, з яких з великими труднощами складались два слова: "Івасеві Чайці" або "У Слобідку Івасикові". І жодний такий пакунок не загинув, бо кожний службовець на пошті знав, якому Івасеві його надсилається.

Прокинувшись уранці, Івась опинився раптом у казковій країні іграшок. З кутка на нього дивилось опудало полярної лисиці, надіслане зимівниками з острова Врангеля, а навколо всю підлогу було заставлено ведмедями з чорними намистинами замість очей, довговухими зайцями, слонами, які ритмічно хитали головами, мавпами, бегемотами, страусами на дротяних ногах... На столику лежала сопілка з бузини, любовно зроблена дитячими руками, стояли іграшки, вирізані з дерева, фігурки людей і тварин, виліплені з глини юними скульпторами.

Що ж трапилось? Це не сон? Ні, знайома палата в лікарні. Хлоп'я сиділо на ліжку, не знаючи, на якій іграшці спинити погляд... І зненацька знайома пісня пташки вразила Івася. Він глянув на відчинене

вікно і завмер: на лутці стояла його клітка, а в ній вистрибував любий, знайомий щиглик.

Хлопчик зірвався з ліжка, його босі ноги затупотіли до вікна. І тут він побачив те, чого раніше не помітив. Поряд з кліткою тьмяно зеленів невеличкий акваріум з морською водою, в ньому плавало вгору і вниз якесь кумедне створіння.

— Коник! Морський коник! — несамовито крикнув на всю палату Івась. З незвичайною гостротою, вперше після хвороби, відчув він солоний вітрець, що влетів у кімнату, міцний запах моря, побачив небесну блакить і сонце... Йому захотілось бігати, стрибати, ловити крабів, голосно сміятись...

— Мамо! — покликав він. — Мамочко! — і побачив на порозі матір.

Смішний у своїй білій, довгій до п'ят сорочці, він міцно, до болю, стиснув рученятами материну шию. В буйному захопленні від моря і сонця, від чудесної армії іграшок, від нестримної радості в невгамовному серці він міцніше й міцніше стискував шию матері і, задихаючись, шепотів:

— Задушу... Ось так... Ось так я тебе... люблю!..

І цієї хвилини за його спиною почувся голос лікаря Кукоби:

— Еге! Ось як? Ні, ми таких силачів не можемо тримати в лікарні. Збирай лишень іграшки в мішок і катай додому. Подайте йому штани, та швидше!

Примітки

1

Неп — нова економічна політика, тимчасово запроваджена партією з 1921 по 1927 р.

2

Кімбур — так на Одещині рибалки звуть північно-східний вітер. Молдавка — вітер із заходу.

3

Так званим японським неводом ловлять дрібну рибку — наживляти на гачка.

4

Мережа — сіть для ловлі великої камбали.

5

Шаляпін — відомий співак.

6

Айвазовский — відомий художник, що малював переважно морські краєвиди.